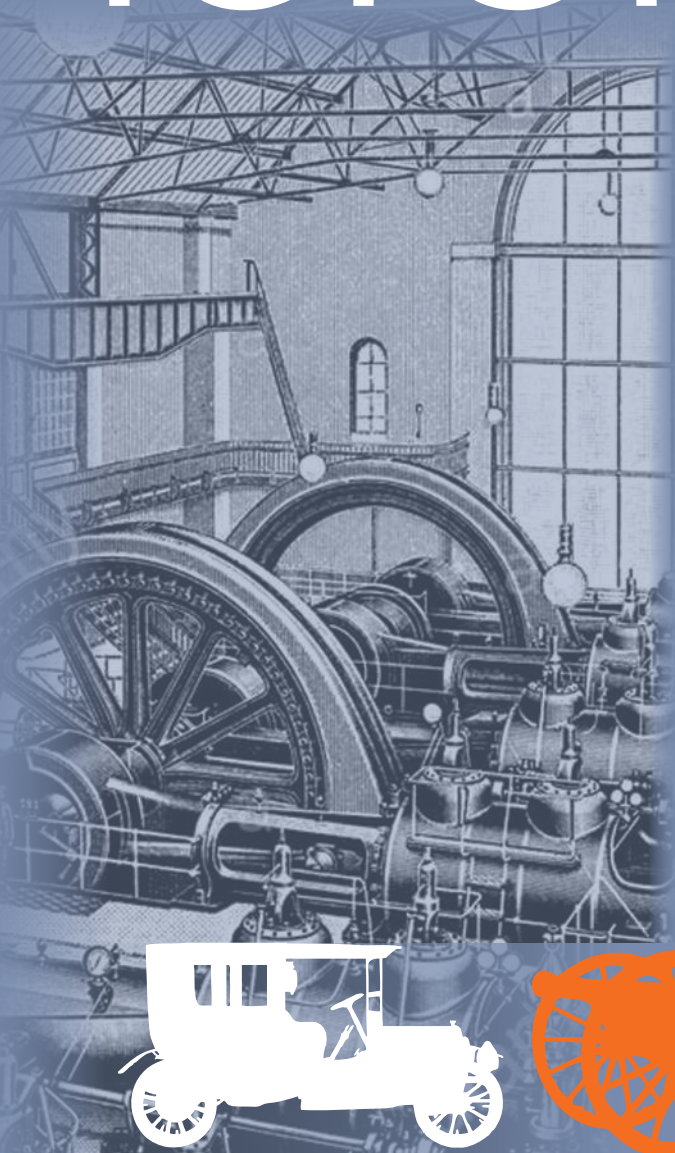

ПАВЛО ПОЛЯНСЬКИЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9

Павло Полянський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Схвалено для використання в освітньому процесі

Київ
«Грамота»
2022

ЗМІСТ

Від автора	5
Вступ	7

Розділ I ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВОЄН

§1. Французька революція наприкінці XVIII ст.	12
§2. Франція в 1794–1815 рр. Віденський конгрес і Священний союз ...	22
<i>Матеріал до практичного заняття 1</i>	31

Розділ II ЄВРОПА Й АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815–1870)

§3. Індустріальна революція	36
<i>Матеріал до практичного заняття 2</i>	44
§4. Велика Британія	50
§5. Франція в період Реставрації Бурбонів і Липневої монархії.	57
§6. «Весна народів»	64
§7. Об'єднання Німеччини	72
§8. Об'єднання Італії	77
§9. Російська імперія в першій половині XIX ст.	84
§10. Сполучені Штати Америки.	91
§11. Утворення незалежних держав у Латинській Америці	99
<i>Узагальнення до розділу I і розділу II</i>	105

Розділ III МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ Й АМЕРИКИ

в останній третині XIX – на початку XX ст. «ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ»

§12. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку світу в останній третині XIX – на початку XX ст.	110
<i>Матеріал до практичного заняття 3</i>	115
§13. Франція	122
§14. Німеччина наприкінці XIX – на початку XX ст.	130
§15. Велика Британія у вікторіанську добу	135
§16. США в другій половині XIX – на початку XX ст.	142
§17. Російська імперія в другій половині XIX – на початку XX ст.	151
§18. Австро-Угорщина в другій половині XIX – на початку XX ст.	158
§19. Японія в другій половині XIX – на початку XX ст.	163
§20. Китай у другій половині XIX – на початку XX ст.	169

§21. Спроби модернізації Османської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.	176
<i>Матеріал до практичного заняття 4</i>	180
<i>Узагальнення до розділу III</i>	186

Розділ IV
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
(друга половина XIX – початок XX ст.)

§22. Міжнародні відносини наприкінці XIX – на початку XX ст.	189
<i>Узагальнення до розділу IV</i>	198

Розділ V
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ Й ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
(кінець XVIII – початок XX ст.)

§23. Освіта, наука, технічний прогрес і культура в період «довгого» XIX ст.	200
<i>Матеріал до практичного заняття 5</i>	211
<i>Узагальнення до розділу V</i>	217
<i>Узагальнення до курсу</i> <i>«Основні ідеї, здобутки й виклики “довгого” XIX ст.»</i>	219
Хронологічна таблиця	221

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

На власному життєвому досвіді Ви вже пересвідчилися, що підручник відіграє важливу роль в успішному навчанні й самоосвіті. Підручник стане Вам добрим помічником, якщо, користуючись ним на заняттях або під час підготовки домашнього завдання, Ви будете дотримуватись певних правил.

Попередній перегляд тексту розділу чи параграфа допоможе краще зорієнтуватися, що в ньому найважливіше. Варто переглянути всі заголовки та назви пунктів параграфа, ілюстрації та діаграми. Також зверніть увагу на дати й слова, виділені жирним шрифтом, переконайтеся, що Ви їх розумієте. Прочитайте запитання і завдання до ілюстрацій та діаграм, уміщених у тексті, а також наприкінці параграфа.

Перетворіть кожний заголовок і підзаголовок на запитання. Наприклад, заголовок «Стратегічні плани ворогуючих сторін» можна перетворити на запитання: «Якими були стратегічні плани ворогуючих сторін?»

Ще кілька порад допоможуть Вам якнайкраще зрозуміти та зберегти інформацію під час опрацювання матеріалу підручника.

- Переглядаючи заголовки розділів, параграфів, виділені слова та дати, перевірте себе, що Ви вже дізналися;
- дайте відповіді на запитання, які Ви сформулювали на підставі назв заголовків;
- спробуйте спрогнозувати відповіді на ці запитання та з'ясуйте, чи правильні Ваші прогнози.

Текстова частина підручника складається зі вступу та п'яти розділів. Кожний розділ розпочинається з блоку «*Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності*», а закінчується «*Узагальненням*», у якому стисло викладено ключові тези вивченого матеріалу.

Залежно від складності й обсягу матеріалу розділи поділено на параграфи. Зверніть увагу на запитання перед параграфом. Вони допоможуть Вам повторити й узагальнити матеріал, вивчений у 8 класі.

Важливою складовою підручника є рубрика «*Свідчення*» — висловлення істориків, відомих політиків, військових діячів, митців, пересічних людей, які були свідками описаних подій. Історичний опис минулого не завжди є фотографічною копією подій. Певні події було забуто чи спотворено, деякі — міфологізовано. У підручнику наведено суперечливі, а подеколи й протилежні оцінки фактів чи історичних постатей. До висловлень подано запитання і завдання.

На проблемні запитання зазвичай немає однозначних відповідей. Це не випадково, адже їх називають «відкритими» запитаннями. Використовуючи вміщені в підручнику матеріали, Ви дійдете власних висновків щодо подій минулого й зможете перевірити свої навички критичного оцінювання історичних джерел, навчитися переконливо захищати власну думку не тільки на заняттях чи в позаурочний час, а й у багатьох життєвих ситуаціях.

Спрямування більшості запитань і завдань вищого рівня складності, які починаються словами: «*Чи вважаєте Ви, що...*», «*Як, на Вашу думку,..*», «*Висловіть власне ставлення...*» та ін., також є пошуковим і проблемним.

Кожний параграф завершується запитаннями та завданнями різного ступеня складності — від простих до складніших. Усі вони спрямовані на закріплення набутих знань, навичок і компетентностей.

У підручнику подано *історичні карти*, які допоможуть Вам сформувати географічне уявлення про події, а також краще засвоїти історичні факти.

Таблиці, схеми й діаграми містять різноманітний статистичний матеріал, який не обов'язково запам'ятовувати. Він допоможе Вам виробити навички аналізування статистичних даних та їхнього застосування. Також цей матеріал є джерелом додаткових аргументів на підтвердження або спростування певних оцінок чи поглядів.

Фотографії, малюнки, зокрема й карикатури, фотокопії історичних документів є самостійним джерелом інформації. До них також подано запитання й завдання проблемно-пошукового характеру. Для зручності опрацювання змісту того чи того параграфа пояснення понять наведено не наприкінці підручника в окремому словникові, а безпосередньо в тексті кожного параграфа.

Найважливіші факти, події, дати й імена виділено в тексті іншим шрифтом. До історичних термінів і понять, розуміння та застосування яких передбачено навчальною програмою і вимогами до зовнішнього незалежного оцінювання, подано пояснення.

Також у підручнику вміщено матеріали до практичних занять, у яких використано уривки з історичних документів та ілюстративний матеріал. Подані до них завдання та запитання спонукатимуть Вас порівнювати, систематизувати й узагальнювати історичні події та явища.

До кожного параграфа подано відеоматеріали — короткі фрагменти документальних і художніх фільмів, інші зображення. Вони позначені символом . Для перегляду Ви можете використовувати

камеру або зчитувач кодів на своєму гаджеті, щоб сканувати QR-коди.

Наприкінці підручника міститься хронологічна таблиця, до якої у часовій послідовності включені всі важливі дати, передбачені навчальною програмою.

Успіхів Вам у навчанні!

Присадайте

- Що означають поняття «Новий час», «ранній Новий час», «ранньомодерна доба»?
- Які хронологічні межі епохи Середньовіччя та Нового часу? Яка періодизація цих епох?
- Назвіть основні здобутки раннього Нового часу.
- Назвіть держави, які внаслідок великих географічних відкриттів і технічних досягнень раннього Нового часу стали провідними країнами світу.

1. Місце Нового часу в історії

У 9 класі ми вивчатимемо період Нового часу, який називають також **«довгим» XIX століттям** (на відміну від «короткого» XX ст.). Згідно з календарем, XIX ст. тривало з 1801 до 1900 р. Однак історики «подовжують» його, оскільки певні важливі події беруть початок в одному столітті, а завершуються в наступному. Відтак більшість істориків вважає, що «довге» XIX ст. розпочалося в 1789 р. з початком Французької революції і завершилося в 1914 р., коли вибухнула Перша світова війна.

Новий час охопив епохи водяного, парового, а також електричного двигунів — це час докорінних змін у всіх сферах життя. Упродовж «довгого» XIX ст. утворилися нові колоніальні імперії, зокрема Британська та Французька. Чільне місце у світі посіла Британська імперія: вона контролювала чверть населення земної кулі й володіла третиною суходолу. Британський флот панував на морях, успішно відбивав напади піратів, активно вів міжнародну торгівлю.

Також у цей період було скасовано рабство в Сполучених Штатах Америки (США) і Бразилії.

Словник

- **«Довге» XIX ст.** — історичний період, що тривав від Французької революції (1789–1799) до Першої світової війни (1914–1918); другий період Нового часу.

Ф-О. Біар. Проголошення скасування рабства у французьких колоніях в 1848 р. 1849 р.

Використання електрики, збільшення виробництва сталі й видобутку нафти стали початком другої індустріальної (промислової) революції. Британія, Німеччина, Японія та США перетворилися на великі держави не тільки за територією, а насамперед за рівнем економічного розвитку.

У другій половині XIX — на початку XX ст. у Європі відбувалося становлення національних держав, ослаблення влади монархів, посилення впливу парламентів і політичних партій. Також у цей період держави дійшли згоди щодо важливих правил міжнародних відносин. Водночас це століття подарувало чимало наукових відкриттів і технічних винаходів, видатних творів мистецтва й культури.

Згадайте

- У 8 класі Ви ознайомилися з історичними поняттями «капіталізм», «капіталіст», «буржуазія», «найманий робітник». Що вони означають?

2. Утвердження індустріального суспільства

Після завершення індустріальної революції у провідних країнах Європи та в США утвердилося **індустріальне суспільство**. У XIX ст. провідну роль в історії відігравали верстви людей, які вирізнялися не соціальним походженням чи успадкованими титулами, як було раніше, а важливою роллю в суспільстві.

На відміну від попередньої епохи, коли добрими громадянами вважали людей високої релігійності й відданості церкві, у XIX ст. основною ознакою таких чеснот стала прихильність до держави.

Удосконалення виробництва зумовило урізноманітнення товарів, покращення їхньої якості, а також сприяло розвитку торгівлі. Однак XIX ст. посилило суперечності й спричинило конфлікти між власниками підприємств і найманими робітниками. З'явився середній клас — матеріально забезпечені й освічені люди, які досягли успіху завдяки наполегливому навчанню та праці.

У феодальні часи більшість людей у всьому світі були селянами, фермерами чи рибалками. Невеликий прошарок дворян і аристократів володіли землею. Створення великої промисловості зумовило зростання кількості **робітників (пролетарів)** і середнього класу (**буржуазії**).

Позбавлені землі й роботи, селяни в пошуках заробітку переїжджали із сільських районів до міст і наймалися на заводи й фабрики, поповнюючи

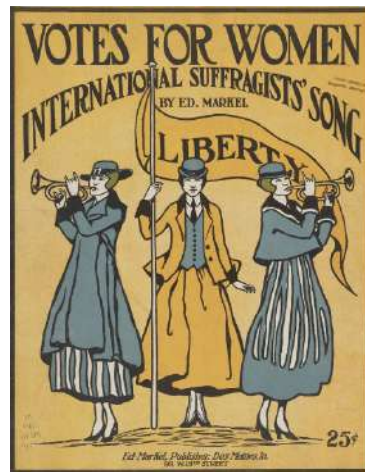
лави промислових робітників. Працюючи в складних умовах, робітники отримували мізерну платню, не відчували захисту ні від уряду, ні від своїх роботодавців.

Водночас багато представників буржуазії заробляли великі гроші. Банкіри, купці, капіталісти та власники фабрик могли дозволити собі купувати нові промислові товари, які виробляли фабрики. Природно, що робітники сприймали буржуазію як окрему, відмінну від них, групу людей, з якими їм не може випасти нагода спільно обідати, розважатися, дружити чи брати шлюб.

Це визнання відмінності, усвідомлення, що суспільство поділене на «ми» і «вони» поглиблювалося і зміцнювалося в міру того, як багаті ставали багатшими, а бідні злидарювали. Усвідомленню робітниками своєї класової належності сприяло зростання рівня безробіття та низька заробітна плата за тяжку й часто шкідливу для здоров'я роботу. Це призводило до загострення відносин між класами робітників і буржуазії.

Праця жінок і дітей на англійській фабриці доби індустріальної революції.
XIX ст.

Плакат, який агітує за надання жінкам рівних з чоловіками громадянських прав

3. Формування громадянської рівноправності та парламентської демократії

У XIX ст. не тільки стрімко розвивалась економіка, а й докорінно змінилося ставлення до освіти й науки. Завдяки майже одночасному створенню у Великій Британії, Франції та Німеччині систем освіти, фінансованих і

Словник

- **Індустріальне суспільство** — це стадія розвитку суспільства, для якої характерний розвинутий розподіл праці, масове виробництво товарів широкого вжитку, машинізація та автоматизація виробництва й управління, упровадження досягнень науки і техніки, розвинуті транспорт і зв'язок, зростання міст і частки міського населення.
- **Індустріалізація** — створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства, зокрема в промисловості.

контрольованих державою, більшість громадян уперше отримала доступ до освіти. Зростала кількість освічених людей, які почали вимагати від влади рівноправності й **демократії**.

Ідея **громадянської рівноправності** втілена в гаслі Французької революції кінця XVIII ст.: «Свобода. Рівність. Братерство». Упродовж «довгого» XIX ст. вона була закріплена в конституціях і деклараціях прав людини багатьох країн.

Парламентська демократія виникла у Великій Британії і передбачала вільні вибори, участь громадян у політичному житті країни (особисто або через представників в органах влади). Суттєвою ознакою парламентської демократії є розподіл влади на законодавчу (парламент), виконавчу (уряд) і судову.

Упродовж XIX ст. громадянська рівноправність, а також парламентська демократія утвердились у більшості європейських країн і США.

Незважаючи на всі труднощі, «довге» XIX ст. загалом було періодом зростання та оптимізму, наукових досягнень та економічних змін.

За цей період відбулося багато різноманітних подій, зокрема руйнівні війни й революції, страйки та катастрофи. Водночас це століття великих досягнень людського розуму, збагачення світової наукової та культурної скарбниці.

Основні події

1789–1914 рр. — хронологічні межі «довгого» XIX ст.

Заняття та завдання

1. Визначте на історичній карті, уміщеній на першому форзаці підручника, провідні країни Європи та світу на початку XIX ст.
2. Які особливості політичного й економічного розвитку світу були притаманні періоду кінця XVIII — початку XX ст.
3. Назвіть хронологічні межі «довгого» XIX ст. і поясніть його особливості.
4. Поясніть, що означають історичні поняття «індустріальне суспільство», «демократія», «громадянська рівноправність», «парламентська демократія».
5. Чи зберегло своє значення дотепер гасло Французької революції «Свобода. Рівність. Братерство»? Як Ви вважаєте, наскільки важливі свобода, рівність і згуртованість для українців XXI ст.?

Словник

- **Демократія** — форма політичної організації суспільства, за якої народ бере участь в управлінні державою.
- **Громадянська рівноправність** — офіційно визнана державою рівність громадян (підданих) перед державою, законом і судом.
- **Парламентська демократія** — демократична форма правління, за якої партія (або коаліція партій), що перемогла на виборах до парламенту (законодавчого органу), формує уряд, який очолює її лідер. Парламентська меншість перебуває в опозиції до більшості. Виконавча влада належить уряду.

ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВОЄН

Опрацювавши матеріал розділу, Ви:

- *знатимете* хронологічні межі й періодизацію Французької революції; час існування імперії Наполеона I; дати Віденського конгресу й утворення Священного союзу; напрямки походів Наполеона I;
- *розумітимете* причинний зв'язок між ідеями епохи Просвітництва, кризою «старого порядку» і революцією у Франції; Французьку революцію як поштовх до модернізації в соціальній і культурній сферах життя Європи XIX ст.; поняття «конституційна монархія»;
- *умітимете* визначати на історичній карті напрямки походів Наполеона I та територіальні зміни, пов'язані з наполеонівськими війнами й рішеннями Віденського конгресу; розкривати передумови й сутність Французької революції; визначати вплив Французької революції та політики Наполеона на розвиток європейських країн; пояснювати причини краху наполеонівської імперії, наслідки рішень Віденського конгресу; обґрунтовувати судження про історичне значення основних положень Декларації прав людини й громадянина та Цивільного кодексу Наполеона, діяльності Ж. Дантона, М. Робесп'єра, Наполеона Бонапарта.

§ 1. Французька революція наприкінці XVIII ст.

Мисліть

- Яким був французький абсолютизм за Людовіка XIV та Людовіка XV?
- Чому монархія зробила своєю опорою дворянство й духовенство?
- Коли у Франції виникли Генеральні штати та яку роль вони відігравали?
- Які ідеї поширювали енциклопедисти в епоху Просвітництва?

1. Криза «старого порядку». Французьке суспільство наприкінці XVIII ст.

У цей період у Франції склалися сприятливі передумови для успішного економічного розвитку і заможного життя людей. Проте країну стримували абсолютизм і феодальні пережитки: необмежена влада монарха (з 1774 р. — правління Людовіка XVI), відсутність політичних прав у більшості населення, як і за часів Середньовіччя. Крім того, у країні існували внутрішні митниці, а умови життя більшості французів були тяжкі.

Надходження до скарбниці від промисловості й торгівлі зменшувалися, оскільки дешевші та якісніші англійські товари були для покупців більш привабливими, ніж дорожчі й гіршої якості французькі. Як наслідок, закривалися заводи та фабрики, а робітники опинялися на вулиці без заробітку. До всіх негараздів додалися два неврожайні роки наприкінці 1780-х років.

Суспільство було поділене на *три стани*. Монарх спирався на духовенство й дворянство, ігноруючи інтереси решти французів. Його все влаштувало, і він не бажав жодних змін у країні. У ситуації, коли більшість людей ледь зводила кінці з кінцями й країна невпинно наближалась до соціального вибуху, Людовік XVI зі своєю родиною і найближчим оточенням розкошував у Версалі поблизу Парижа.

Авторитет монарха стрімко знижувався, скарбниця порожніла, а банкіри — представники політично безправного третього стану — відмовлялися надавати королю нові кредити. Третій стан — ті, хто своєю працею, зусилля-

- Розгляньте репродукції двох картин XIX ст. (художники В. П. Фрайт і Ф. Вальдмюллер), які відображають уклад життя французьких селян і вельмож. Визначте, на якій картині зображено селянську родину, а на якій — родину вельможі. Обґрунтуйте висновок. Опишіть умови їхнього життя.

ми й грошима наповнював державну скарбницю, — дедалі гучніше вимагав скасування абсолютної монархії і ліквідації пережитків феодального минулого. У країні назрівала революція.

- Порівняйте чисельність і права та привілеї кожного з трьох станів (див. схему). Як Ви думаєте, чи були такі порядки справедливими?

Французьке суспільство перед 1789 р.

<p>Перший стан чисельність: майже 130 тис. осіб</p>	<p>Духовенство <i>Привілеї:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • власні суди • не платили певні податки
<p>Другий стан чисельність: 120–350 тис. осіб</p>	<p>Дворянство, в т. ч. король і королева <i>Привілеї:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • право на носіння меча • особливе судочинство • не платили певні податки
<p>Третій стан чисельність: майже 27 млн осіб</p>	<p>Усі інші, хто не належав до перших двох станів: адвокати, лікарі, підприємці, робітники, селяни тощо. <i>Привілеї:</i> не мали</p>

2. Причини революції

Витоки й причини **революції** крилися в порядках, які панували у Франції. В опозиції до монархії Бурбонів перебували різні соціальні групи французького суспільства. Їх очолювали лідери, на політичні погляди яких знач-

- Розгляньте тогочасну французьку карикатуру. Визначте, до якого стану належить кожний персонаж карикатури. Обґрунтуйте свій вибір. Як художник розподілив ролі персонажів у житті французького суспільства?

Карикатура на французьке суспільство. 1780-ті роки

Словник

- **Революція** — докорінна якісна зміна в житті суспільства; переворот у певній галузі.

ний вплив справили просвітителі й Американська революція (Війна за незалежність США) 1775–1783 рр.

Причини Французької революції

Економічні	Соціальні й політичні
<ul style="list-style-type: none"> • Матеріальна скрута більшості населення; • відсутність допомоги держави ветеранам та інвалідам воєн; • погана економічна ситуація, величезний національний борг, несправедливі податки; • католицька церква стягувала додатковий податок на сільськогосподарські культури; багато селян недоїдало або й голодувало; • розкошування дворян, а надто при дворі Людовіка XVI у Версалі, на тлі зубожіння більшості французів; • високий рівень безробіття і високі ціни на продукти в містах; • злидні, хвороби, високі показники смертності серед найбільш знедолених верств населення.	<ul style="list-style-type: none"> • Невдоволення всевладдям короля; • невдоволення правлінням короля і бездіяльністю міністрів, відповідальних за фінансову кризу; • незгода більшості французів із дворянськими привілеями і пануванням знаті; • заперечення права на привілеї духовенства, прагнення свободи віросповідання; • невміння і нездатність Людовіка XVI та його радників вирішувати нагальні суспільні проблеми.

Отже, у Франції сформувалися передумови для політичного перевороту. Останньою краплею, що перепошнивила чашу терпіння представників третього стану, став намір Людовіка XVI запровадити нові податки. Обурення населення укупі з фінансовими проблемами змусили короля скликати в 1789 р. Генеральні штати (дорадчу представницьку раду), без яких французькі королі обходилися понад півтора століття.

Засідання Генеральних штатів (майже 600 представників третього стану й приблизно стільки ж від дворянства та духовенства) відкрилося на початку травня у Версалі. У своїй промові на першому засіданні король засудив «бунтівників», які вимагали реформ, і наполягав на запровадженні нових податків.

Однак Генеральні штати не тільки не пішли назустріч побажанням короля, а на дванадцятий день роботи проголосили себе **Національними зборами**. Це означало, що вони перебрали на себе верховну владу в країні. У відповідь на заборону короля впускати депутатів до зали засідань вони зібрались у залі для гри в теніс і вирішили не розходитися до ухвалення конституції. Цей сміливий крок спонукав частину депутатів від духовенства й дворянства приєднатися до депутатів від третього стану, утворивши більшість.

Наприкінці червня король спробував розігнати Національні збори. Завдяки рішучості депутатів спроба виявилася невдалою. До «бунтівників» приєдналося ще більше депутатів — представників другого і першого станів. **9 лип-**

- Розгляньте ілюстрацію та зробіть висновок про те, як відреагували на наказ короля (переданий маркізом де Дре-Брезе) покинути залу засідань депутати від абсолютної більшості населення країни.

Ж. Д. Кур. Мірабо й маркіз де Дре-Брезе на засіданні Національних зборів 23 червня 1789 р. 1830-ті роки

ня 1789 р. Національні збори проголосили себе **Установчими зборами**. Це означало, що вони перебрали на себе право ухвалити **конституцію** і змінити державний устрій.

3. Початок революції. Від конституційної монархії до республіки

Опинившись у пастці, король почав стягувати до Версаля додаткові війська. У столиці розпочалося повстання. Озброєні парижани встановили контроль над містом, відтіснивши війська. 14 липня вони взяли штурмом фортецю-в'язницю **Бастилію** у східній частині Парижа, яка була символом королівської сваволі. Цей день у Франції відзначають як національне свято.

- Перегляньте відеосюжет про парад у Парижі з нагоди Дня взяття Бастилії. Яке враження справили на Вас урочистість і масштаб військового параду?
- Яку роль Французької революції в історії країни підкреслює проведення такого заходу?
- У сюжеті є сцена (1 хв 03 с — 1 хв 08 с), де учасники дійства тримають у руках плакати з гаслами Французької революції: «Свобода. Рівність. Братерство». Чи залишаються ці гасла, на Вашу думку, донині важливими для Франції та інших країн сучасного світу?

Країною прокотилася хвиля «муніципальних революцій», унаслідок яких було сформовано нові виборні органи міського управління. Створилася Національна гвардія, яку очолив маркіз Лафает. Спалахнули повстання і на селі: селяни палили дворянські замки, знищували документи феодального права й архіви. Законодавчі збори оголосили про ліквідацію феодальних порядків і скасування найдавніших прав і привілеїв. Налякана знать тікала з країни.

26 серпня 1789 р. Установчі збори ухвалили **Декларацію прав людини і громадянина**, яка проголошувала повновладдя народу, загальне братерство,

Словник

- **Конституція** — основний закон держави, у якому закріплені основи державного ладу, прав, свободи й обов'язки особи, порядок організації державної влади, територіальна організація держави.

свободу й рівність усіх людей. Було визнано непорушними право власності, свободу слова, віросповідання, право на опір гнобленню — усе те, що не втратило цінності донині.

До вересня затвердили новий територіально-адміністративний поділ країни на департаменти, запровадили виборність церковнослужителів, обов'язкову присягу священників. Ці закони позбавили католицьку церкву самостійної політичної ролі. Захоплення церковних земель і земель знаті, яка втекла з країни, володінь короля, випуск паперових грошей зумовили перерозподіл власності на користь третього стану.

Однак розбіжності в поглядах депутатів Законодавчих зборів на майбутнє країни не зникли. Залежно від того, де сиділи прихильники або противники рішучих заходів — зліва від столу голови зборів чи справа, депутати поділилися на *лівих* і *правих*.

Водночас стара знать і королівський двір налагоджували зв'язки з європейськими правителями, сподіваючись на їхню підтримку в придушенні революції. Улітку 1791 р. королівська родина здійснила невдалу спробу таємно втекти за кордон, але їх упізнали й затримали. Це підштовхнуло депутатів до більш рішучої політики.

3 вересня 1791 р. було ухвалено першу в історії Франції *конституцію*, вступом до якої була Декларація прав людини і громадянина. Країна стала *конституційною монархією*, тобто влада короля (монарха) була обмежена конституцією. Вища законодавча влада належала Законодавчим зборам, виконавча — королю і призначеним монархом міністрам, судова — обраним

Звичне вбрання санкюлотів

судьям. Виборче право отримали чоловіки віком від 25 років, які мали прибуток, сплачували податки й жили в певній місцевості не менше року. Жінки й чоловіки з низьким доходом виборчого права не отримали. Конституція не поширювалася на французькі колонії, де навіть зберігалось рабство.

Збори дозволили королю підписати конституцію, після чого призначили нові вибори й саморозпустилися. У Законодавчих зборах нового скликання на зміну роялістам (прихильникам збереження монархії) і лібералам прийшли прихильники конституційної монархії — *фельяни* та *якобінці*. Вони об'єднували демократичну середню й дрібну буржуазію, селянство та міську бідноту — *санкюлотів*.

Серед якобінців виникало дедалі більше суперечностей, що зрештою призвело до роз-

Словник

- **Ліві** та **праві** — прихильники (ліві) і противники (праві) радикальних заходів.
- **Конституційна монархія** — монархія, за якої король не володіє верховними повноваженнями в деяких або й у всіх сферах державної влади.

колу на жирондистів і монтаньярів. *Монтаньяри*, тобто «горяни», сиділи в залі засідань на верхніх лавах, а *жирондисти* згрупувалися довкола депутатів від департаменту Жиронда. Жирондисти були поміркованими республіканцями, підтримували революційну війну і вважали, що до революції слід залучити всю націю, а не обмежуватися тільки Парижем. Натомість на монтаньярів більший вплив мали жителі Парижа, зокрема санкюлоти, і вони були налаштовані дуже радикально. Лідером монтаньярів був **Максиміліан Робесп'єр**, колишній депутат Зборів, обраний прокурором кримінального суду.

Максиміліан
Робесп'єр

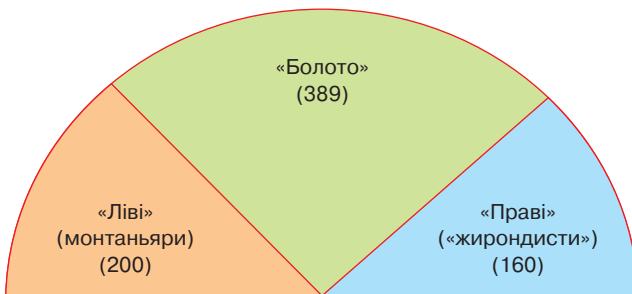
Однак більшість депутатів не мала сталих політичних переконань і підтримувала тих, хто краще виступав на трибуні чи в певний момент був сильнішим. Їх називали **«болотом»**.

Зовнішньополітичне становище країни дедалі більше ускладнювалося. Навесні 1792 р. Франція оголосила Австрії, яку невдовзі підтримала Пруссія, війну. Проте французька армія була розбита й австро-пруські війська вторглися на територію Франції.

Економічна розруха, знецінення грошей і зростання дорожнечі викликали невдоволення санкюлотів. Розв'язкою стали серпневі події 1792 р. в Парижі, коли містяни й радикально налаштовані національні гвардійці захопили королівський палац і заарештували монарха та його родину. Унаслідок цих подій Установчі збори було розпущено й проведено вибори до Конвенту — вищого законодавчого органу. Провідну роль у Конвенті відігравали жирондисти, яких підтримували пів тисячі незалежних депутатів. Третину депутатів Конвенту становили монтаньяри.

У вересні Конвент скасував монархію, і Франція вперше стала *республікою* (Перша республіка). Під тиском депутатів-монтаньярів Людовіка XVI звинуватили у «змові з ворогами Франції» і над ним готували суд. Це ще більше загострило навесні наступного року конфлікт між жирондистами і монтаньярами. Жирондисти доводили, що долю монарха мають вирішувати не тільки парижани, а вся французька нація. Вони вимагали запитати думку

Національний Конвент

Склад Національного
Конвенту (1792)

Словник

«**Болото**» — депутати без політичних переконань, які ситуативно підтримували сильніших.

Страта Людовіка XVI

народу, фактично закликали провести референдум. У відповідь монтаньяри звинуватили своїх опонентів у намаганні зберегти життя королю і відтак — монархії.

У червні будівлю Конвенту оточили тисячі прихильників монтаньярів з вимогою вигнати жирондистів із Конвенту. Частина депутатів умовляла жирондистських депутатів добровільно скласти мандати, але ті відмовились. Урешті-решт більшість депутатів Конвенту здалася і проголосувала за виключення своїх колег-жирондистів. Тепер жирондистів, які розпочали й очолювали революцію, оголосили її ворогами. Декого з них було заарештовано, інші втекли з Парижа, а два десятки найвпливовіших було засуджено Революційним трибуналом і восени 1793 р. гільйотиновано (*гільйотина* — механічний пристрій для відтинання голови при здійсненні смертної кари). Така ж доля кількома місяцями раніше спіткала й Людовіка XVI.

Ці драматичні події збіглися в часі з тимчасовими успіхами французьких військ у війні проти антифранцузької коаліції. Бойові дії навіть перенесли на лівий берег Рейну, на територію супротивника. Однак для ведення війни були потрібні нові сили. Призов до армії сотень тисяч новобранців, постійне вимагання від селян продовольства й фуражу для потреб армії, збільшення податків призвели до того, що у Вандеї та Бретані на заході країни, а також на південному сході й у містах Тулоні та Марселі спалахнули повстання проти революції.

4. Якобінська диктатура

В умовах, коли республіка опинилась у складній ситуації, цим скористалися якобінці-монтаньяри. У травні–червні 1793 р. вони захопили владу в Парижі й установили у Франції *якобінську диктатуру*. Якобінці проголосили, що за селянами закріплюється земля, яку вони обробляють, обмежили ціни на харчові продукти й ухвалили декрет про збільшення заробітної плати робітникам. Також було прийнято спеціальні закони про розподіл між біднотою майна «ворогів революції». Проте якобінська диктатура (необме-

Словник

- **Якобінська диктатура** — період значних перетворень у країні, а також період масових репресій і розправ зі справжніми й уявними ворогами республіки.

Французька революція наприкінці XVIII ст.

Початок революції (14 липня 1789)	Блокада французьких портів англійським флотом	Наступ французьких військ (1792–1794)
Революційні виступи (1789)	Приєднані до Франції території (1791–1793)	Дії армії антифранцузької коаліції (1792–1794)
Шлях загонів марсельців (1792)	Райони й осередки контрреволюційних повстань	Місця і роки перемог революційних військ
Осередки контрреволюційної еміграції	Території, зайняті французькими революційними військами (1793–1794)	Місця і роки перемог антифранцузької коаліції

жена влада у державі) виявилася недовговічною, і багато їхніх обіцянок залишилися на папері.

Хоча якобінці діяли під гаслами Декларації прав людини і громадянина, насправді своїми діями вони їх заперечували. Промислове виробництво й сільське господарство, фінанси та торгівля, навіть свята й приватне життя громадян — усе було взято ними під контроль.

Якобінці намагалися повністю порвати з минулим і створити нове суспільство, очищене від християнства. Натомість було проголошено «релігію розуму», за якою вищим обов'язком і прагненням громадян визнавалася прихильність до держави. Також якобінці запровадили новий календар із десятьма днями тижня. Згідно з якобінським календарем, 1792 р. проголошувався першим роком.

Надзвичайними повноваженнями було наділено Комітет громадського порятунку на чолі з М. Робесп'єром, революційні трибунали та інші караль-

ні органи. Було ухвалено декрет про «підозрілих», якими оголосили всіх противників диктатури.

Восени 1793 р. якобінці розпочали **революційний терор**. У всі департаменти країни вони направили своїх представників із необмеженими повноваженнями. По всій Франції було поставлено гільйотини. «Ворогами народу» оголосили не тільки колишню королеву Марію-Антуанетту (страчена того ж року), а й усіх підозрілих із погляду М. Робесп'єра та якобінців або звинувачених за доносом. Терору й страти не unikнули навіть деякі вожді революції, зокрема **Жорж Дантон**, чий авторитет і заслуги перед нею були не менші, ніж М. Робесп'єра.

Свідчення

«5 квітня вранці Жоржа Дантона, Каміля Демулена й інших обвинувачених відвезли на Гревську площу. Візок із засудженими проїжджав вулицею Сент-Оноре повз будинок..., у якому жив Робесп'єр, і Дантон, який всю дорогу лаявся..., крикнув: «Максиміліане, ти швидко підеш за мною!»»

Манфред А. З. (Три портрета епохи Великої французької революції. — Москва : Мысль, 1989. — С. 96)

Одним із натхненників терору вважають **Жана Поля Марата**.

Особистості

Жан-Поль Марат (1743–1793) — журналіст і політичний діяч, один із вождів Великої французької революції. Після взяття Бастилії в 1789 р. на власні кошти заснував газету «Друг народу». Саме так Марат підписував свої статті. Його вважали чесною людиною, доказом чого було скромне життя. Наполягав на революційному терорі і став його символом. Під впливом жироністів молода дворянка Шарлотта Корде вирішила вбити Марата. Вона прийшла до нього нібито з доносом. Він прийняв її, лежачи в ванні (це було вимушено, бо все його тіло вкривала екзема). Коли Марат поринув у читання доносів, він отримав смертельний ножовий удар.

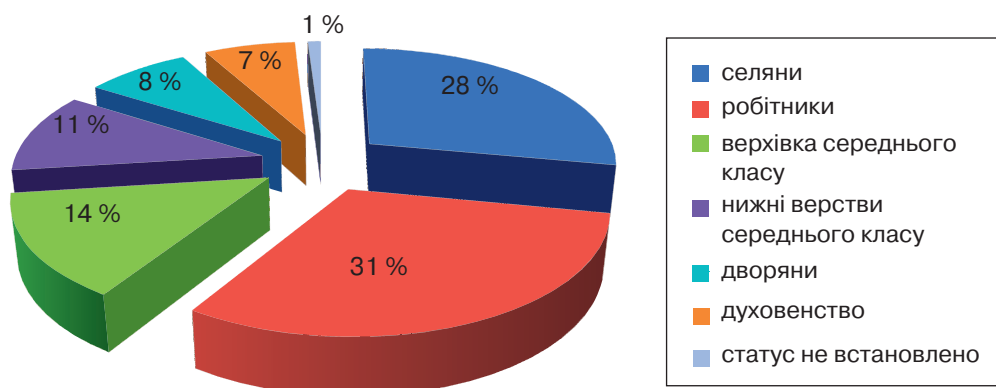
Хоча якобінці переконували населення, що терор стосується тільки дворян, духовенства, монархістів та інших «ворогів революції», однак це не відповідало дійсності. Тільки в Парижі впродовж кількох тижнів стратили майже півтори тисячі людей. Точних даних кривавої статистики якобінського терору по всій Франції немає, історики зазначають від 18 до 40 тис. його жертв.

Розправившись зі справжніми й уявними ворогами, М. Робесп'єр отримав необмежену владу. Однак масові репресії призвели до ізоляції «непідкупного», як називали Робесп'єра, і його найближчих сподвижників у Кон-

Словник

- **Революційний терор** — період із вересня 1793 р. до 27 липня 1794 р., для якого характерні масові репресії проти контрреволюціонерів і всіх опозиційно налаштованих громадян.

Соціальний статус людей, страчених під час терору

(Діаграму складено за виданням: Dennis Sherman et. al. *World Civilizations: Sources, Images, and Interpretations (illustrated edition)*. — Paperback, published 1993.)

венті. Винищення опонентів і успіхи армії на фронті позбавили політику терору виправдання.

Ліві, праві й «болото» Конвенту об'єдналися заради повалення тиранії і наприкінці липня 1794 р. здійснили державний переворот, який поклав край яacobінській диктатурі й терору. За революційним календарем цей день припав на 9 термідора II року Республіки, тому переворот назвали *термідоріанським*, а тих, кого він привів до влади, — *термідоріанцями*.

Термідоріанський переворот ознаменував згасання революції. М. Робесп'єра та його прибічників заарештували й відправили на гільйотину. Збулося пророцтво Ж. Дантона про те, що «непідкупного» чекає така ж доля, як і тих революціонерів, яких він відправив на смерть.

Основні події

14 липня 1789 р. — падіння Бастилії. День національного свята Франції.

Серпень 1789 р. — прийняття Декларації прав людини і громадянина.

Вересень 1791 р. — ухвалення першої в історії Франції конституції.

Вересень 1792 р. — установлення у Франції республіки.

Липень 1794 р. — термідоріанський переворот; повалення яacobінської диктатури.

Заняття та завдання

1. Визначте основні ознаки кризи «старого порядку».

2. Охарактеризуйте причини Французької революції наприкінці XVIII ст. Які з них Ви вважаєте основними?

Словник

Термідоріанці — супротивники яacobінців, які 27 липня 1794 р. (9 термідора II року Республіки за революційним календарем) заарештували М. Робесп'єра та його прибічників.

3. Яке з двох тверджень Ви вважаєте правильним: а) революції можна було уникнути; б) революція була неминучою. Аргументуйте Вашу точку зору.
4. Назвіть хронологічні межі й основні етапи Французької революції.
5. Покажіть на історичній карті (с. 21) перебіг подій Французької революції від її початку до термідоріанського перевороту.
6. Поясніть, які були наслідки повалення монархії у Франції.
7. Назвіть позитивні й негативні явища в період якобінської диктатури.
8. Якими, на Вашу думку, були причини революційного терору? Хто постраждав від нього найбільше?
9. Порівняйте одну зі статей Декларації прав людини і громадянина з висловленням М. Робесп'єра. У чому, на Ваш погляд, полягають особливості тлумачення впливовим якобінцем законності й справедливості? Яке із двох наведених тверджень Ви вважаєте правильним?

«Закон установлює лише ті покарання, які безумовно й очевидно необхідні; ніхто не може бути покараний інакше ніж на підставі закону, ухваленого й оприлюдненого до скоєння злочину й правомірно застосованого».

Ст. 8 Декларації прав людини і громадянина

«Терор — це не що інше, як швидка, сувора й непохитна справедливість; отже, він є проявом чесноти».

З промови М. Робесп'єра 5 лютого 1794 р.

10. Поясніть, що означають історичні поняття «конституційна монархія», «праві» та «ліві», «болото», «якобінська диктатура», «революційний терор», «термідоріанці».

§ 2. Франція в 1794–1815 рр. Віденський конгрес і Священний союз

1. Термідоріанський період

У *термідоріанський період* (1794–1795) відновив роботу Конвент — той самий, що голосував за всі рішення в період якобінської диктатури, зокрема й за терор. Після перевороту закони, на підставі яких здійснювався терор, було скасовано, а революційний трибунал видозмінено. Конвент віддав до суду й стратив кількох активних провідників терору, пообіцяв більше не проводити репресій та оголосив амністію.

2. Режим Директорії

У серпні 1795 р. Конвент ухвалив нову конституцію: республіка зберігалася, однак скасовувалося загальне виборче право; відновлювався майновий ценз; вибори стали двоступеневими; вищою владою проголошувався парламент, який складався з нижньої палати — *Ради п'ятисот* і верхньої палати — *Ради старійшин*; виконавча влада належала Директорії (керівний орган державного управління, фактично — уряд) у складі 5 осіб.

Наступні чотири роки у Франції панував *режим Директорії*. Щоб уникнути одноосібного захоплення влади, щороку одного з п'яти «директорів»

змінювали. Також щороку на третину оновлювався склад Конвенту. У Директорії переважали представники поміркованих сил, які намагалися покращити економічне й фінансове становище в країні та припинити війни за кордоном.

Однак конституція не принесла французам ні взаємного вибачення і примирення, ні полегшення життя. У країні було чимало як прихильників монархії, так і симпатиків якобінців.

В економіці скасували державне регулювання та обмеження цін на продовольство. Негативні наслідки не забарилися — товари дорожчали, паперові гроші знецінювалися. У Парижі виникла таємна організація на чолі з Гракхом Бабефом, яка прагнула повалити Директорію. Урешті-решт змову викрили, а її ватажка засудили до страти.

Франція в період
Директорії (1795–1799)

- Директорія потерпала від корупції та поганого управління
- Населення Франції ще більше збідніло й розчарувалося в урядові
- Незважаючи на труднощі й запеклу боротьбу, французів переповнювали сильні національні почуття, вони пишалися відданістю Франції
- Національну гордість підживлювали військові успіхи в боях з арміями країн антифранцузької коаліції
- Нація мала в особі генерала Наполеона Бонапарта сильного військового лідера і державного діяча

Директорія продовжувала вести затратну «революційну» (а насправді вже загарбницьку) війну проти Англії, Сардинії, Австрії, Росії та Туреччини. Війна велася з перемінним успіхом переважно на західних землях Німеччини, в Італії і навіть в Африці. Так, у 1798 р. французький генерал **Наполеон Бонапарт** вирушив у похід до Єгипту, сподіваючись досягти Індії — багатой британської колонії.

Особистості

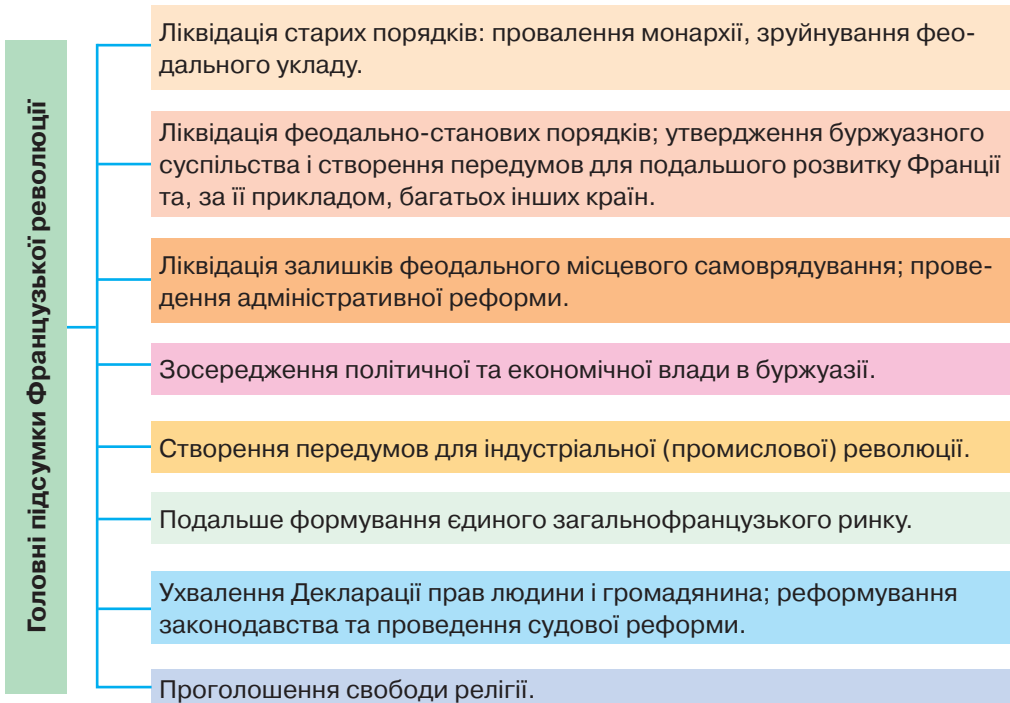
Наполеон I Бонапарт (1769–1821) — французький полководець і державний діяч, імператор Франції (1804–1814 рр. і березень–червень 1815 р.). Народився на о. Корсиці в багатодітній родині дрібного дворянина. Завдяки королівській стипендії здобув військову освіту й служив в артилерії. Відзначився в період Французької революції 1789–1799 рр. і у 24 роки став генералом. Мав хорошу пам'ять, високу працездатність і гострий розум.

3. Переворот 18 брюмера

Невдовзі авторитет Директорії зійшов нанівець. Нові багатії, які «сталися» від революційного безладу, прагнули «сильної руки». На роль військового диктатора обрали 30-річного генерала Бонапарта, який залишив свою армію і повернувся на батьківщину.

За революційним календарем, 18 брюмера VIII року Республіки (9 листопада 1799 р.) відбувся державний переворот. Наполеон Бонапарт скасував Директорію і змусив колишніх депутатів ухвалити закон про передання влади йому та ще двом консулам. Сам він отримав звання першого консула й став фактичним правителем Франції. Переворот 18 брюмера символізував завершення Французької революції.

Розпочалися нові часи, які отримали назву *епоха Консульства*.

4. Франція в період Консульства (1799–1804)

Наприкінці 1799 р. у Франції було ухвалено чергову конституцію. Згідно з нею, законодавча влада в країні розподілялася між Державною радою, Законодавчими зборами й сенатом. Виконавча влада належала першому консулу, тобто Бонапарту. Громадянам повернули виборче право, однак жінки не отримали його й цього разу. На чолі департаментів і районів Бонапарт поставив своїх представників. Для зміцнення фінансової системи країни він ініціював створення Французького банку.

Ураховуючи невдалий досвід якобінців у подоланні впливу релігії, перший консул уклав з Папою Римським Пієм VII конкордат (угоду): держава визнавала християнство римо-католицького обряду релігією більшості французів, натомість духовенство мало складати присягу республіці й консулам, аби продемонструвати відданість державі.

Словник

- **Консульство** — період з 9 листопада 1799 р. до 18 травня 1804 р., коли влада фактично належала Наполеону Бонапарту, хоча юридично була обмежена.

5. Франція в період імперії

У 1804 р. Бонапарта урочисто проголосили імператором Наполеоном I. На зміну Першій республіці, проголошеній у 1792 р., прийшла **Перша імперія**.

Опинившись на вершині влади, Наполеон правив одноосібно. За віддану службу імператор щедро винагороджував, а на критиків його правління чекало покарання. Відтоді жорстке самовладне правління Наполеона Бонапарта, а згодом і його послідовників, називають **бонапартизмом**. Та загалом політику імператора підтримували промисловці, банкіри, торговці й селяни, які добре пам'ятали Францію за часів правління Бурбонів і не хотіли повернення старих порядків.

У країні розвивалися промисловість і сільське господарство, що сприяло зростанню добробуту багатьох людей. При цьому французи сплачували значні кошти на забезпечення військових цілей Наполеона.

У рік коронації імператора у Франції було прийнято *Цивільний кодекс*, або **Кодекс Наполеона**, у якому закріплено принципи рівноправності всіх громадян, недоторканності приватної власності, свободи приватного підприємництва. Наполеон особисто брав участь в обговоренні низки статей кодексу. У наступні роки було ухвалено також Комерційний і Кримінальний кодекси. Кодекс Наполеона став зразком для законодавства багатьох країн.

У зовнішній політиці Наполеон прагнув поширити французькі порядки на інші країни Європи та світу. *Наполеонівські війни* (1800–1815) стали продовженням революційних воєн між Францією та союзами інших європейських держав. Ці війни призвели до короткочасного панування Франції над більшою частиною Європи і зробили Наполеона її господарем. На початок ХІХ ст. Франція вже встановила контроль над частиною Німеччини, Італією, Голландією, Бельгією та Люксембургом. Зазнавши поразки, визнала французькі завоювання і вийшла з війни Австрія. З-поміж великих держав продовжувала боротьбу лише економічно сильніша за Францію Британія з її потужним флотом.

Не маючи власної сухопутної армії, британці потребували союзників для війни проти французів на континенті. У 1805 р. Британія знайшла таких союзників — Росію та Австрію, і війна відновилася як на морі, так і на суходолі.

Того ж року англійська ескадра під командуванням адмірала *Гораціо Нельсона* майже повністю знищила об'єднаний франко-іспанський флот біля **мису Трафальгар** в Іспанії. Адмірал Нельсон був смертельно поранений, а французький адмірал потрапив у полон. Ця перемога у війні з Францією забезпечила Британії панування на морі.

Натомість на суходолі Наполеона супроводжував успіх. На початку грудня 1805 р. французька армія здобула важливу перемогу над австро-російськими військами в битві під **Аустерлицем** (нині територія Чехії).

Словник

- **Імперія** — велика монархічна держава, на чолі якої стоїть імператор (імператриця).
- **Кодекс Наполеона** (офіційно — Цивільний кодекс Франції) — масштабний кодекс цивільного права, розроблений групою юристів за часів правління Наполеона Бонапарта.

В. К. Стенфілд. Трафальгарська битва. 1836 р.

Імператор вважав цю перемогу найблискучішою з-поміж сорока виграних ним битв. Австрія мусила просити миру й віддала Франції деякі території. Успіхи Наполеона не на жарт занепокоїли Пруссію, і вона вступила у війну проти Франції. Невдовзі Пруссія зазнала нищівної поразки, і французька армія увійшла в пруську столицю Берлін.

Тепер майже вся Європа, крім острівної Британії, лежала біля ніг Наполеона. Імператор Франції підписав у Берліні декрет про початок континентальної блокади Британії. Вона означала заборону французам і залежним від Франції європейським країнам торгувати з Британією.

Після цього Наполеон переніс воєнні дії на територію Східної Пруссії, де розбив розміщені там російські війська. Перемога дала Франції змогу захопити половину пруської території.

Оскільки французька армія також була виснажена, у **1807 р. в м. Тільзі-мі** Франція підписала з Росією договір, за яким росіяни визнали всі завоювання французів у Європі й зобов'язалися приєднатися до континентальної блокади Британії. З польських земель, що перебували під контролем Пруссії, Наполеон утворив Варшавське герцогство.

Наступного року він завоював Іспанію і посадив на іспанський трон свого брата Жозефа. Однак через партизанську війну іспанців проти французької окупації повністю підкорити країну Наполеону не вдалося.

Війна 1809 р. проти Австрії була блискавичною. Розбивши австрійців, Наполеон змусив їх приєднатися до континентальної блокади Британії. 70-мільйонна Французька імперія досягла вершини своєї могутності.

Потім Наполеон вирішив завоювати Росію — країну, яка всупереч союзному договору з Францією ухилилася від участі у війні з Австрією в 1809 р. Та й континентальної блокади росіяни дотримувалися тільки на словах. У червні 1812 р. Наполеон зібрав 600-тисячну «Велику армію», у лавах якої воювали французи, поляки, представники Австрії, Пруссії та інших німецьких держав, Італії, Неаполітанського королівства, Іспанії та Голландії, і вирушив у Росію.

24 червня 1812 р. «Велика армія» вступила на територію Російської імперії. Вона мала на меті розгромити основні сили супротивника в генеральній битві поблизу кордону і далі йти на Москву, де Наполеон планував продиктувати свої умови миру. Проте його задум не вдався. Два угруповання росій-

ських військ зуміли уникнути оточення, відійшли в глиб країни і на початку серпня з'єдналися під Смоленськом.

Сили французької армії слабшали, через необхідність залишати великі гарнізони на окупованій території вона розтягнулася на понад пів тисячі кілометрів і з усієї «Великої армії» до Смоленська дійшло не більше 180 тис. вояків. Дводенний штурм французами цього міста призвів до відступу російських військ.

Для порятунку ситуації Олександр І призначив новим головнокомандувачем *Михайла Кутузова*. Продовжуючи попередню тактику відступу, на початку вересня російська армія відійшла до села Бородіно під Москвою, де нарешті наважилася на великий бій. Він завершився тактичною поразкою росіян, їхнім відступом далі на схід і вступом без бою у середині вересня 1812 р. армії Наполеона у спорожнілу й підпалену росіянами столицю Москву.

Проте в Москві, головній меті військового походу Наполеона, не виявилося ні царських урядовців, з котрими планувалось обговорити умови миру, ні харчів для військових. Із настанням сильних морозів Наполеон, не маючи боєприпасів і теплого обмундирування, залишив Москву й почав відступ на захід, який завершився розгромом французів. Наприкінці 1812 р. менше 100 тис. вцілілих вояків «Великої армії» залишили Росію. Наполеону пощастило врятуватись і повернутися на батьківщину.

Зупинити наступ австро-пруссько-російських військ Франція вже не мала сил. У **жовтні 1813 р.** Наполеон був розгромлений у «битві народів» під *м. Лейпцигом*. На початку наступного року союзні армії вступили на територію Франції, а наприкінці жовтня ввійшли до Парижа.

Переможці змусили Наполеона зректися престолу й відправили його в почесне вигнання на о. Ельбу. Невдовзі він утік з острова, повернувся до Франції і в березні 1815 р. знову посів французький престол. Період від утечі Наполеона й до його остаточної поразки називають **Ста днями** Наполеона.

Світлення

- *Ознайомтесь з історичною притчею про те, як французькі газети висвітлювали просування Наполеона країною з моменту його висадки на півдні Франції і до повернення на престол.*
  1. «Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан».
  2. «Людоджер іде до Грасса».
  3. «Узурпатор увійшов до Гренобля».
  4. «Бонапарт зайняв Ліон».
  5. «Наполеон наближається до Фонтенбло».
  6. «На Його Імператорську Величність очікують сьогодні у вірному йому Парижі».
- *Як Ви вважаєте, чому змінювалася тональність газетних повідомлень? Чиї інтереси відображали ці газети? Чи траплялося Вам спостерігати подібні «зміни настроїв» у сучасних засобах масової інформації?*

Словник

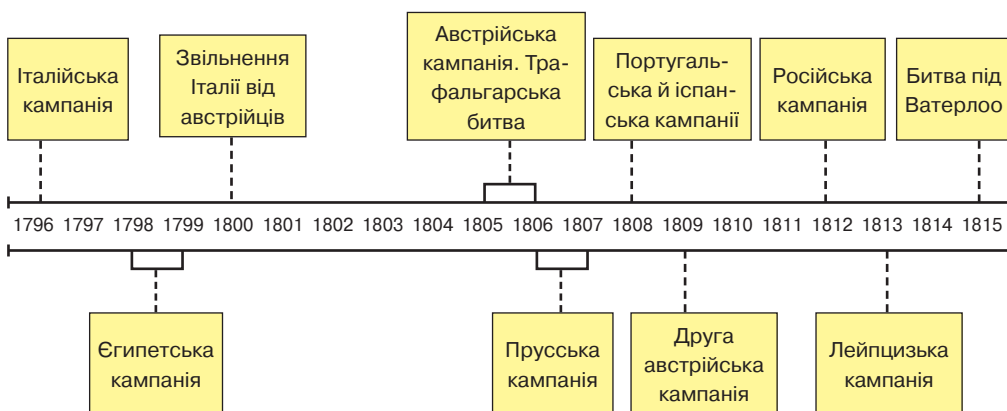
Сто днів — час другого правління імператора Наполеона I (20 березня — 22 червня 1815 р.) після його втечі з о. Ельби.

- Перегляньте відеосюжет про сучасне відтворення битви під Ватерлоо. На які особливості одностроїв та озброєння, що використовувалися понад два століття тому, Ви звернули увагу?
- Чим, на Вашу думку, приваблюють історичні реконструкції значущих подій тисячі учасників і глядачів? Наскільки вони можуть бути пізнавальними історичними джерелами для сучасної людини?

Після остаточної поразки від об'єднаних англо-прусських військ під бельгійським містом **Ватерлоо (18 червня 1815 р.)** Наполеон удруге й востаннє зрікся престолу. Останні роки життя він провів як полонений англійців на о. Святої Єлени. У 1821 р. Наполеон помер. За однією з версій — від отруєння. Пізніше його прах перепоховали в Парижі. Епоха Наполеона Бонапарта й наполеонівських воєн закінчилася.

Основні кампанії наполеонівських воєн

Свідчення

- Ознайомтеся, як оцінювали Наполеона його сучасники. Яким він постає в цих висловленнях? Як особисто Ви оцінюєте постать Наполеона?

«Щоб мати уявлення про цю незвичайну людину, треба спостерігати за ним на тій великій сцені, для якої він був народжений. Безперечно, доля багато зробила для Наполеона, проте завдяки силі свого характеру, енергійності та ясності розуму, геніальності великих комбінацій у військовому мистецтві він піднявся до того рівня, яке йому призначила доля. Мав лише одну пристрасть — владу, тому ніколи не витрачав часу й коштів на справи, які могли б відвернути його від мети. Він був володарем самого себе, а невдовзі став володарем людей і подій. У який би час він не народився, він відігравав би визначну роль. Однак епоха, у яку він робив перші кроки на своєму життєвому шляху, виявилася винятково сприятливою для його піднесення».

Клеменс Меттерніх, міністр закордонних справ Австрії (Я. Шедивы. Меттерних против Наполеона. — Москва : Международные отношения, 1991. — С. 272)

«Надмірний його вплив на долі народів порушував загальну рівновагу. ...Надлишок життєвої сили людства, зосереджений в одній голові, цілий світ, представлений, зрештою, мозком однієї людини, стали б згубними для цивіліза-

ції, якби це тривало далі. ...ріки крові, переповнені кладовища, материнські сльози — усе це грізні обвинувачі. Коли світ страждає від надмірного тягаря, морок таємниче стогне, і безодня дослухається до цього стогону. Скарга на імператора досягла небес, і його падіння було неминуче. Він заважав Богу».

Віктор Гюго, письменник (Знедолені. — Харків : Фоліо, 2015. — С. 42)

6. Віденський конгрес. Створення Священного союзу

Віденський конгрес (вересень 1814 — червень 1815 р.) був першим міжнародним конгресом (з'їздом), на який зібралися представники всіх (за винятком Османської імперії) великих європейських країн, щоб вирішити питання побудови післявоєнної Європи. Хоча тон на конгресі задавали держави-переможниці (Велика Британія, Австрія, Пруссія та Росія), до роботи було залучено й переможену Францію, а також Швецію, Іспанію та Португалію. У період Ста днів Наполеона конгрес переривав роботу.

На конгресі вирішувалися три важливі питання: 1) відновлення повалених Наполеоном монарших династій; 2) визначення кордонів Франції; 3) розподіл територій між великими державами.

Найважливішим і найсуперечливішим виявилось польсько-саксонське питання: Пруссія прагнула отримати Саксонію, Росія — польські землі. Велика Британія та Франція заперечували проти такого поділу, оскільки це порушувало рівновагу в Європі на користь Росії та Австрії. **У червні 1815 р.** було підписано *Заключний акт Віденського конгресу*, який зафіксував територіальний переділ у Європі, а також принципи, на яких мають будуватися міжнародні відносини в усьому світі.

- *Ознайомтесь із цілями й рішеннями Віденського конгресу. Прокоментуйте його рішення.*

Цілі конгресу
<ul style="list-style-type: none"> • Вирішення долі Франції. • Узгодження територіальних змін у Європі.
Рішення щодо Франції
<ul style="list-style-type: none"> • Відновлення влади Бурбонів. • Позбавлення Франції всіх завойованих нею територій і повернення довоєнних кордонів (1792). • Виплата Францією переможцям контрибуції в розмірі 700 млн франків.
Загальні територіальні зміни в Європі
<ul style="list-style-type: none"> • Відновлено Папську область і Неаполітанське королівство. • З німецьких держав і частини австрійських володінь утворено Німецький союз. • З 19 кантонів утворено Швейцарську Конфедерацію. • До Голландії приєднано Бельгію та Люксембург, які разом утворили Королівство Нідерландів. • До Швеції приєднано Норвегію. • До Данії відійшли Шлезвіг і Гольштейн. • Італія залишилася роздробленою.

Територіальні надбання держав-переможниць	
Велика Британія	острови Мальта й Цейлон (нині Шрі-Ланка), Капська колонія на півдні Африки та право контролю над Іонічними островами в Середземному морі
Пруссія	Північна Саксонія, Рейнська область, частина Вестфалії, шведська Померанія, західна частина Польщі з містом Познанню
Росія	більша частина польських земель разом із Варшавою, українські землі (Холмщина й Підляшшя), а також Фінляндія та Бессарабія
Австрія	Північно-Східна Італія (Ломбардія та Венеція) і Тернопільщина

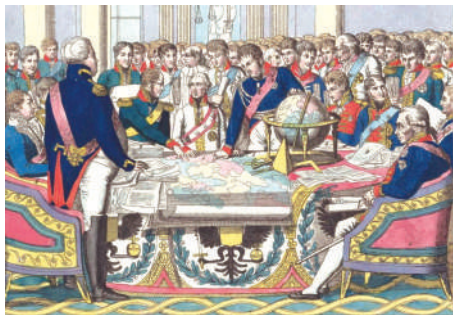
Новий міжнародний порядок отримав назву *Віденська система*. Вона була підкріплена актом про створення **Священного союзу**, який у **вересні 1815 р.** в Парижі підписали австрійський, прусський і російський монархи. Невдовзі до союзу приєдналися Франція та кілька інших європейських держав. Час від часу участь в акціях Священного союзу брала Велика Британія.

Метою Священного союзу було забезпечення непорушності рішень Віденського конгресу. Однак суперечності, що існували між європейськими державами, розхитували його, і на початку 1830-х років Священний союз фактично розпався.

Свідчення

- Розгляньте ілюстрації з тогочасних журналів. Автор якої картини, на Вашу думку, походить із країни-переможниці, а якої — з країни, що зазнала поразки? На підставі яких ознак Ви зробили висновок? Чому, зображуючи одну подію, художники показали її так, ніби йдеться про дві різні події?

Словник

- Священний союз** — союз європейських монархів, укладений після краху наполеонівської імперії задля гарантування непорушності рішень Віденського конгресу.

Основні події

- 1794–1795 рр.** — термідоріанський період у Франції.
1795–1799 рр. — режим Директорії.
9 листопада 1799 р. (18 брюмера) — державний переворот.
1799–1804 рр. — період Консульства.
1804–1814 рр. — Перша імперія у Франції (імперія Наполеона).
1814–1815 рр. — Віденський конгрес.
1815 р. — створення Священного союзу.

Заняття та завдання

1. Порівняйте становище у Франції в термідоріанський період і за часів Директорії. Які проблеми були найгострішими? Наскільки успішно вони були вирішені в кожному із періодів?
2. Які причини й обставини зумовили термідоріанський переворот і прихід до влади Бонапарта?
3. Охарактеризуйте наполеонівські війни та їхні наслідки.
4. Покажіть на карті атласу основні події наполеонівських воєн.
5. Які, на Вашу думку, причини краху наполеонівської імперії? Обґрунтуйте Вашу відповідь.
6. Якими принципами керувався у своїй роботі Віденський конгрес?
7. Імператори, які уклали Священний союз, запевняли, що їх «з'єднують узи справжнього й нерозривного братерства» і вони «простягають руку безкорисливої допомоги». Із часу підписання союзу міждержавні відносини потрібно підпорядковувати Божим законам, а у світовій політиці керуватися «заповідями любові, правди й світу». Чого, на Вашу думку, у цих словах більше — щирості чи намагання приховати справжні цілі й наміри? Обґрунтуйте Вашу точку зору.
8. Охарактеризуйте причини й наслідки політичних і соціально-економічних змін у Франції в 1789–1815 рр.
9. Поясніть, що означають історичні поняття «Консульство», «імперія»; «Кодекс Наполеона», «Сто днів», «Священний союз».

Матеріал до практичного заняття 1

Утвердження принципів громадянської рівноправності: від Декларації прав людини і громадянина до Цивільного кодексу Наполеона

- За яких обставин приймали Декларацію прав людини і громадянина та Кодекс Наполеона? Що змінилось у Франції в період між їхнім прийняттям?
- Які проблеми у сфері прав людини та суспільного устрою спричинили Французьку революцію наприкінці XVIII ст.?

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Французька поштова марка із зображенням Декларації прав людини і громадянина

• Базова інформація

Декларацію було ухвалено наприкінці серпня 1789 р. На її зміст значний вплив справили ідеї французьких просвітителів XVIII ст., а також Декларація незалежності США.

Декларація прав людини і громадянина мала велике значення не тільки для Франції, а й для всього світу, адже в ній викладено засади передового для своєї епохи суспільного й державного ладу, визначено новий правопорядок. Водночас вона не мала статусу закону, тому багато її положень не могли бути втілені в тогочасній Франції. Шлях до цього пролягав через створення громадянського суспільства й утвердження демократії.

• Практична частина. Робота з документом

Номер статті	Основний зміст
1	Люди народжуються і залишаються вільними та рівними в правах. Нехтування правами людини є причиною суспільних лих і вад урядів.
2	До природних прав належать свобода, власність, безпека, опір гнобленню.
3	Джерелом суверенітету є нація.
4	Свобода — можливість робити все, що не завдає шкоди іншій людині.
5	Усе, що не заборонено законом, дозволено. Нікого не можна примушувати до дій, не передбачених у законі.
6	Усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у створенні законів. Усі громадяни мають рівний доступ до всіх державних посад залежно від здібностей.
8	Ніхто не може бути покараний інакше ніж на підставі закону, належно застосованого, ухваленого й оприлюдненого до вчинення правопорушення.
9	Будь-яку особу вважають невинуватою, поки не доведено протилежне.
10	Кожна людина має право вільно висловлювати свої погляди, зокрема релігійні.
11	Кожна людина має право вільно висловлюватися, писати й друкувати.
12	Право на власність є недоторканим і священним. Ніхто не може бути позбавлений власності інакше як у випадку, установленому законом, відповідно до суспільної потреби за умови справедливого відшкодування.
13–14	Довільні королівські побори, зокрема й на утримання армії, заборонені; встановлено загальні принципи податкової системи: рівномірний розподіл загальних внесків, стягнення їх лише за згодою самих громадян або їхніх представників.

Продовження табл.

Номер статті	Основний зміст
15	Суспільство має право вимагати від посадовців і чиновників звіту про довірену їм ділянку управління.
16	Суспільство, у якому не забезпечено дотримання прав і не здійснено розподіл влади, не має конституції.

- Як Ви оцінюєте сформульований у ст. 1–2 Декларації принцип, що всі люди народжуються і залишаються вільними та рівними в правах? Чому, на Вашу думку, у ході історії люди втрачали свої природні права?
- Порівняйте права, передбачені в ст. 1–2 Декларації, з правами, передбаченими в ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Який висновок Ви можете зробити на основі порівняння двох документів?
- Порівняйте зміст ст. 3 і 6 Декларації зі змістом ст. 5 Конституції України: «Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади й органи місцевого самоврядування». Як ви можете їх прокоментувати? Як це характеризує Декларацію прав людини і громадянина в контексті її історичної спадщини та значення?
- Яке, на Вашу думку, значення мали положення ст. 8–9 Декларації? Чи втратили вони своє значення в сучасному світі?
- Чому в Декларації важливе місце належить захисту права власності та податкової політиці (ст. 12–14)? Які суспільні верстви стояли біля витоків Французької революції? Якою мірою вони могли бути зацікавленими у вирішенні цих питань?
- Чи погоджуєтеся Ви зі змістом ст. 15 Декларації? Чи важливе питання звітності влади перед народом для сьогодення, зокрема для нашої країни?

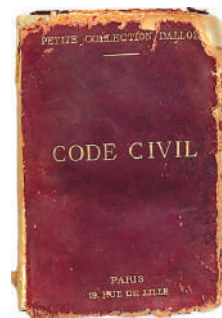
ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС НАПОЛЕОНА

• Базова інформація

Французька революція зруйнувала феодальне право Франції та заклала основи нової правової системи. Було проголошено рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності. Видано п'ять кодексів (зведень правил), що увійшли в історію під загальною назвою *Кодекс Наполеона*.

Цивільний кодекс, що складався з понад 2 тис. статей, було прийнято першим (1804). Ініціатива його створення належала особисто Наполеону. Кодекс ґрунтувався на Декларації прав людини і громадянина та складався з трьох частин.

Перша частина присвячена правоздатності, шлюбу, розлученню, опіці й усиновленню. У ній проголошено рівність громадян перед законом, забезпечено збереження і недоторканність власності сім'ї, головна роль у

Кодекс
Наполеона.
1804 р.

РОЗДІЛ I. Європа в час Французької революції...

якій належала чоловікові. Дружина не могла самостійно розпоряджатися майном.

Урегулюванню питання власності присвячена *друга частина* Кодексу. У *третьій частині* йшлося про договори: успадкування, дарування, купівлі–продажу, найму тощо.

Цивільний кодекс відіграв винятково важливу роль у створенні сучасного законодавства. Він донині є основою цивільного права Франції.

• Практична частина. Робота з документом

Номер статті	Основний зміст
8	Кожен француз користується цивільним правом. <i>(Повна рівність не була передбачена, зокрема її не мали заміжні жінки й іноземні громадяни.)</i>
144–148	Шлюб — це договір, укладення якого можливе в разі дотримання певних вимог: досягнення шлюбного віку (для чоловіків — 18, для жінок — 15 років); взаємна згода подружжя; відсутність іншого шлюбу; надання дозволу батьків дітям, які не досягли певного віку (син — 25 років, донька — 21 року); майбутні чоловік і дружина не повинні бути близькими родичами. Закріплено громадянську форму шлюбу, його реєстрацію державними органами, а також визнання права на розлучення.
203	Батьки зобов'язані годувати, утримувати й виховувати дітей; діти повинні перебувати під владою батьків до досягнення повноліття (21 рік) або до укладення власного шлюбу.
213	Чоловік зобов'язаний надавати заступництво своїй дружині, дружина — виявляти послух чоловікові.
522	Власність на землю включає право власності на те, що знаходиться на поверхні, і на те, що знаходиться в землі.
544	Власність передбачає право користування та розпорядження речами, окрім забороненого законами.
711	Власність на майно набувають і передають через успадкування, дарування, за заповітом або внаслідок зобов'язань.

- Порівняйте зміст ст. 522, 544 і 711 Цивільного кодексу зі змістом ст. 12 Декларації прав людини і громадянина. Що спільного, а що відмінного в урегулюванні питання власності в обох документах?
- Проаналізуйте зміст ст. 8, 144–148, 203 та 213 Цивільного кодексу. Чиї інтереси захищали ці законодавчі приписи?
- Які групи населення піддавали дискримінації?
- Чи можуть такі правила існувати в сучасному світі?

• Висновок

Декларація прав людини і громадянина та Кодекс Наполеона були революційними за новизною і значенням правовими документами. Чимало положень цих документів залишаються важливими донині й утілені в законодавстві багатьох країн.

ЄВРОПА Й АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815–1870)

Опрацювавши матеріал розділу, Ви:

- *знатимете* дати Липневої революції у Франції, збройного виступу декабристів у Росії, «Весни народів», об'єднання Італії та Німеччини, Громадянської війни в США; час розгортання чартистського руху, здобуття країнами Латинської Америки незалежності, Східної (Кримської) війни;
- *розумітимете* поняття «індустріальне суспільство», «ідеологія», «консерватизм», «лібералізм», «націоналізм», «нація», «соціалізм», «реставрація», «парламентська демократія», «чартистський рух», «професійна спілка», «західники», «слов'янофіли», «Весна народів», «аболіціонізм»;
- *умітимете* пояснювати вплив індустріальної революції в Західній Європі на суспільний розвиток; характеризувати політичний та соціально-економічний розвиток країн Європи й Америки в першій половині XIX ст., соціальну структуру європейських суспільств, зміни в повсякденному житті; простежувати становлення парламентської демократії в Європі; визначати передумови й наслідки «весни народів», об'єднання Італії та Німеччини, Громадянської війни й Реконструкції в США; визначати причини формування національно-визвольного руху в країнах Європи, національні особливості та наслідки революцій 1848–1849 рр.; обґрунтовувати судження щодо діяльності Дж. Гарібальді, К. Кавура, О. фон Бісмарка, А. Лінкольна, С. Болівара.

§ 3. Індустріальна революція

1. Індустріальна революція в країнах Західної Європи

Важливим кроком у розвитку людства була **індустріальна (промислова) революція**. Вона розпочалася в Англії в середині XVIII ст. і тривала впродовж усього «довгого» XIX ст., охопивши також інші країни Європи та США.

Велика Британія не випадково стала батьківщиною індустріальної революції. Країна мала значні поклади вугілля та залізної руди, була провідною колоніальною державою у світі, а також країною з політично стабільним суспільством. Британські колонії — це водночас і джерело сировини, і ринок збуту промислових товарів. Попит на британські товари зростав, що спонукало до механізації виробництва товарів.

У ході індустріальної революції і впродовж кількох наступних десятиліть частка Англії у світовому промисловому виробництві зростає більше ніж удесятеро. Країна отримала неофіційний статус **«майстерні світу»**. Приклад Англії наслідували інші країни.

Індустріальна революція розпочалася з технічних удосконалень у **текстильній промисловості**. Впровадження нової техніки підвищувало здатність робітників виробляти більше товарів за низької їхньої собівартості. Так, у другій половині XVIII ст. в Англії була сконструйована **механічна прядка**, яку назвали «Дженні». Завдяки їй робітник використовував водночас кілька веретен із нитками замість одного. Невдовзі у Великій Британії налічувалися вже десятки тисяч таких прядок. Ще однією новинкою в текстильній промисловості наприкінці століття став **ткацький верстат**, що механізував процес виготовлення тканини. Велике значення для кравецького, шевського й інших видів виробництва мав винахід **швацької машини**.

Прядка «Дженні»

Не менш важливу роль в індустріальній революції відіграли новації в **металургійній промисловості**. У середині XIX ст. в Англії було запатентовано недорогий спосіб масового виробництва **сталі** — основного матеріалу для виготовлення різноманітної техніки, інструментів і машин, а також кораблів і будівель. Великий попит на залізничні

Словник

- **Індустріальна революція** — перехід від аграрної економіки, для якої характерні ручна праця і ремісниче виробництво, до індустріального суспільства з переважанням машинного виробництва.
- **«Майстерня світу»** — неофіційна назва Великої Британії в середині XIX ст. Індустріальна революція та ресурси колоній забезпечили британським підприємцям монополічне становище на світовому ринку, завдяки чому країна стала найбільшим експортером машин та устаткування.

Перша залізнична аварія з нещасним випадком.
Ілюстрація з Wikimedia Commons. 1830 р.

рейки, кріплення, частини мостів заохочував до впровадження нових способів виплавляння металів.

Ще на початку XVIII ст. в Англії розробили *паровий двигун*, за допомогою якого відкачували воду із шахт. Після вдосконалення його почали використовувати в залізничних локомотивах і морських суднах. Тоді ж з'явилися *локомотиви* — пересувні парові установки, які використовували в сільському господарстві й на будівництві.

Двигун внутрішнього згоряння (спочатку — газовий, а згодом — на рідкому паливі) — ще один важливий винахід часів індустріальної революції. Великого поширення в промисловості й транспортній галузі набув двигун, що працював на нафті.

Уже на початку XIX ст. з'явилися перші *динамо-машини* (електричні генератори). Їх використовували не тільки для вироблення електроенергії, але і як електродвигуни. Наприкінці століття навчилися передавати електроенергію на значні відстані по дротах; з'явилися перші *електростанції*.

Суттєвих змін зазнав також *транспорт*. До появи парового двигуна сировину й готову продукцію перевозили возами або човнами. На початку XIX ст. в США було побудовано перший у світі колісний пароплав. До середини століття пароплави вже переміщали вантажі через Атлантичний океан. Для обшивки дерев'яних корпусів, а згодом і для виготовлення суднових корпусів почали використовувати метал.

На морських суднах установлювали поршневі парові машини, а з часом парові турбіни. Це збільшило потужність і швидкість суден і, як наслідок, поживило морську торгівлю.

Розвиткові міжнародної торгівлі неабияк сприяло будівництво *каналів*. Подією світового значення стало відкриття в середині XIX ст. в Єгипті Суецького каналу, який з'єднав Середземне й Червоне моря, забезпечивши можливість сполучити Європу й Азію найкоротшим шляхом. Зокрема, шлях з Англії чи Голландії до Індії скоротився майже на 13 тис. км.

- Перегляньте короткометражний фільм «Прибуття потяга на вокзал Ла-Сьота» (1896). На підставі вбрання та ручної поклажі людей, які виходять із вагонів, а також зустрічають поїзд, зробіть висновок щодо того, представники яких соціальних верств користувалися в ті часи послугами залізничного транспорту.
- Як Вам здається, камера оператора зафіксувала реальних пасажирів чи це постановчий фільм із залученням акторів, які грали роль пасажирів?

- Перегляньте відеосюжет про БERTУ Бенц, першу водійку, винахідницю міжміських автомобільних поїздок, ділову партнерку й дружину німецького автоінженера та винахідника Карла Бенца, яка здійснила першу в історії автомобільну поїздку на довгу (понад 100 км) відстань. Наскільки, на Вашу думку, важливим для утвердження рівності між жінками й чоловіками було те, що жінки активно опанували керування автомобілем?
- Як Ви вважаєте, для людей якого соціального статусу і яких статків були доступними перші автомобілі?

На початку XIX ст. в Англії з'явилися перші *паротяги*. Одразу істотно зросла продуктивність залізничних перевезень, зокрема пасажирських. До середини століття Велика Британія збудувала тисячі кілометрів залізниць. Також англійці розробили нову технологію для дорожнього будівництва з використанням щебеню. Дороги стали рівнішими й більш довговічними.

Активно розвивалася *хімічна промисловість*: було створено речовини, необхідні для виробництва скла, фарб, відбілювачів, штучних добрив, ліків тощо.

Завдяки технічним удосконаленням *друкарські верстати* перетворилися на машини швидкого друку. Новим явищем стала *фотографія*. З першої чверті XIX ст. поширився *оптичний телеграф*, проклали телеграфні кабелі, зокрема й підводні, між розвиненими країнами та метрополіями й колоніями. З винайденням телефону почав активно розвиватися *телефонний зв'язок*. Перші телефонні станції з'явилися у США, а потім у Європі — у Парижі, Берліні, Одесі, Ризі й Варшаві.

Індустріальна революція охопила також українські землі, де відбувався перехід від мануфактур до фабрик із використанням найманої робочої сили та різних машин (парових, потім двигунів внутрішнього згоряння та електричних), зростала кількість підприємств і протяжність залізниць.

2. Початок становлення індустріального суспільства

Індустріальна революція не обмежилася оновленням знарядь праці й методів господарювання. Вона стосувалася всіх сфер суспільства. Зросла чисельність промислових робітників, зміцнилося становище промислової буржуазії; до виробництва залучили жінок.

Зосередження фабрик у містах зумовило прискорений розвиток міст (*урбанізація*), істотно змінивши співвідношення кількості міського й сільського населення. Зокрема, в Англії чисельність міського населення перевищила чисельність сільського, адже дедалі більше селян залишали

Завод доби індустріальної революції. Ілюстрація із журналу. XIX ст.

свої домівки й переселялися до міст (*міграція*). Ніби магніт, міста притягували селян: фабрики й заводи давали надію на краще життя. Через масову міграцію в містах загострилися соціальні проблеми, зокрема житлова, з'явилася велика кількість безпритульних. Міста ставали осередками соціального напруження. У розвинених країнах (наприклад, у Франції) на законодавчому рівні ухвалювали програми будівництва дешевого житла.

Луддисти трощать механізовані верстати. Ілюстрація з журналу. XIX ст.

Зростання міст і міського населення, занепад відокремлених, замкнутих сільських громад, збільшення чисельності й впливу середнього класу, полегшення переходу з одного класу до іншого — ці ознаки свідчили про початок становлення нового індустріального суспільства.

Суперечності попередньої епохи між спадковими аристократами й селянами поступилися місцем складнішим і гнучкішим відмінностям між трьома основними класами індустріального суспільства: 1) *робітничим* (фабричні й заводські робітники); 2) *середнім* (службовці, власники середнього і малого бізнесу, політики, адвокати, митці, службовці) і 3) *вищим* (власники великого бізнесу й великі менеджери).

Належність до одного з трьох класів визначали рівень освіти, рід занять, а також дохід, який не обов'язково залежав від походження й знатності людини, а часто був результатом її підприємливості. «Статус» уже не передавався, як раніше, у спадок від батьків до дітей (наприклад, графський титул), а досягався людиною, по суті, «з нуля». Чимало людей піднімалося соціальною драбиною вгору лише завдяки власним зусиллям або чеснотам.

На іншому полюсі індустріальної революції перебував клас робітників. Жінки важко працювали на бавовняних фабриках, а чоловіки — у шахтах і на заводах. Процес упровадження машин на заводах і фабриках супроводжувався звільненням надлишкової робочої сили. Унаслідок цього наприкінці XVIII ст. виник рух *луддитів* (руйнівників машин).

Їхнє найменування походить від прізвища підмайстра Лудда, який власноруч зруйнував свій в'язальний верстат. Формування індустріального суспільства неминуче породжувало конфлікти між підприємцями й робітниками. Підприємці, аби збільшити прибутки, посилювали вимоги до своїх працівників: подовжували тривалість робочого дня, знижували норми оплати праці, запроваджували штрафи тощо. Для захисту своїх інтересів наймані робітники почали створювати *професійні спілки*. В Англії вони отримали назву *тред-юніони*. Спочатку і підприємці, і влада намагалися їх заборонити. В Англії навіть видавали спеціальні закони проти «змовницьких організацій», однак вони не діяли, і тред-юніони фактично були узаконені.

Словник

Тред-юніони (від англ. *trade* — професія і *union* — об'єднання) — назва профспілок у Великій Британії та інших англomовних країнах.

- Розгляньте картину кінця XIX ст. ірландського художника Джорджа Джоя, на якій зображено пасажирів з числа представників середнього класу в багатомісному автобусі на кінській тязі в Лондоні. Опишіть убрання пасажирів та висловте припущення щодо роду їхніх занять.

Спочатку профспілки об'єднували тільки чоловіків; жінок не чекали у тред-юніонах. Це було на руку підприємцям. Вони наймали на роботу жінок, які вимушено погоджувалися працювати за меншу плату.

Згодом почали формуватися жіночі профспілкові організації. Так, у Великій Британії виникла Жіноча профспілкова ліга. У середині 1860-х років у США з'явилася перша винятково жіноча профспілка працівниць пралень. Метою своєї діяльності вона проголошувала «допомогу в організації найманих робітниць у профспілки, аби допомогти їм забезпечити умови, необхідні для безпечної та ефективної праці, а також отримувати справедливу винагороду за свою працю».

Пізніше, на початку XX ст., відбулося злиття жіночих тред-юніонів з чоловічими.

3. Наслідки індустріальної революції

Загалом індустріальна революція мала далекосяжні наслідки.

Економічні наслідки

- Повсюдне запровадження фабричного виготовлення товарів; машини витіснили ручну працю; ремесло поступилося місцем промислового виробництву.
- Створення машин нового типу, які за допомогою двигуна й передавальних механізмів здійснювали операції, що раніше виконувалися вручну.
- Перехід до машинної індустрії, поява великої фабрично-заводської промисловості.
- Зростання частки промислового виробництва й відповідне скорочення питомої ваги сільського господарства.
- Закладення основ ринкового виробництва. До середини XIX ст. європейське суспільство перетворилося з аграрного на промислове.

Соціальні наслідки

- Значне зростання чисельності найманих працівників.
- Виокремлення із середовища найманих працівників прошарку високооплачуваних спеціалістів, інженерів, менеджерів.
- Поява серед промислових робітників «робітничої аристократії», яку уособлювали кваліфіковані робітники й майстри.
- Активна участь в акціях протесту низькооплачуваних некваліфікованих робітників (підсобних працівників, вантажників, прибиральників та ін.), які становили значну групу робітничого класу.
- Поява професійних спілок, галузевих об'єднань робітників, а також загальнонаціональних профспілкових об'єднань на кшталт Британського конгресу тред-юніонів (1868).
- Виникнення нових професій, які потім тривалий час вважали «жіночими»: друкарка, секретарка, телефоністка.
- Поява організацій, які виступали за рівноправність чоловіків і жінок. Зародження *суфражизму*.
- Ухвалення в індустріальних країнах законів, які обмежували використання дитячої та жіночої праці, регулювали умови праці, установлювали тривалість робочого тижня.

Політичні наслідки

- Підприємці, які швидко розбагатіли, почали брати активну участь у політиці, органах влади.
- Індустріальна революція більшою мірою, ніж великі завойовники, перекроїла карту світу, забезпечивши на півтора століття британський контроль над морями та найбільш вигідними колоніями.
- Військові отримали нищівну зброю, яка вражала з великої відстані. Це знеособлювало війну та підвищувало здатність людини знищувати й убивати.

Культурні наслідки

- Застосування та поширення науки. Найціннішими були практичні дослідження. Так само як релігія була характерною ознакою Середньовіччя, так і наука стала прикметою індустріального суспільства.
- Оскільки індустріальна революція вимагала вищого рівня освіти робітників і менеджерів, підприємці фінансували школи, бібліотеки та університети в масштабах, про які ті раніше навіть не мріяли.
- Зростання впливу газет і журналів.
- Збагачення мови новими словами та зворотами, зумовлене розвитком техніки.

Словник

Суфражизм — рух за надання жінкам однакових із чоловіками виборчих прав, що зародився в Англії наприкінці XIX — на початку XX ст.

Побутові наслідки

- Набагато більше людей, ніж будь-коли раніше, отримало доступ до якісних фабричних товарів, повсякденне життя стало комфортнішим.
- Поява нових засобів зв'язку — телеграфу й телефону.
- Поширення фотографії.
- Зміни в моді, інтер'єрі, оформленні вітрин тощо.

4. Спроби осмислення нової дійсності. Консерватизм, лібералізм, націоналізм, соціалізм

Чотирма «великими» *ідеологіями* «довгого» ХІХ ст. були консерватизм, лібералізм, націоналізм і соціалізм. Вони виникли, з одного боку, у процесі поступового розмивання традиційного політичного світогляду минулого, а з іншого — унаслідок формування нового світогляду під впливом англійської, північноамериканської та французької революцій. Ці ідеології були різними способами осмислення нової дійсності, пошуку можливостей для вдосконалення людини та суспільства, описували бажане майбутнє і шляхи його досягнення.

Основні ідеї *консерватизму*:

- непорушність існуючого стану речей; засад державного й суспільного життя; природної ієрархії та привілеїв певних верств населення; моральних принципів, на яких ґрунтуються сім'я, релігія; права власності;
- єдині для всіх моральні норми, які підтримувала релігія;
- переконаність у тому, що люди від народження не є рівними;
- неможливість зробити людей рівними за допомогою закону;
- головна роль у досягненні особистої свободи й захисті соціального порядку належить приватній власності;
- основною рушійною силою розвитку є дотримання традицій;
- людський розум обмежений, тому важливо дотримуватися традицій, перевірених життям.

Основні ідеї *лібералізму*:

- непорушність природних прав і свобод особистості, зокрема права на життя, свободу й приватну власність; переваги цих прав над інтересами суспільства й держави;
- особиста свобода; невтручання держави в приватне життя громадян;

Словник

- **Ідеологія** — філософські, політичні, моральні, релігійні та мистецькі погляди, що характеризують те чи інше суспільство, клас, політичну партію; світогляд, переконання.
- **Консерватизм** — політична ідеологія, що орієнтується на збереження і підтримання історично сформованих засад державного й суспільного життя.
- **Лібералізм** — політична течія, яка проголошує найвищою цінністю права та свободи кожної окремої людини.

- абсолютна цінність людської особистості й рівність усіх людей;
- правова рівність громадян;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову; вільні вибори всіх органів влади;
- в економіці — вільний ринок, необмежена конкуренція; свобода приватної власності й підприємництва.

Основні ідеї **націоналізму**:

- людство сформувалося природним шляхом у самодостатні групи — **нації**;
- кожна нація має право на самовизначення;
- націю об'єднують спільні мова та культура;
- нація є найвищою цінністю;
- важливою цінністю є також національна держава;
- нація повинна брати участь у політичних справах держави;
- представники однієї нації мають підтримувати одне одного;
- освіта має бути доступною для всіх націй.

Основні ідеї **соціалізму**:

- повалення несправедливого суспільного ладу, заснованого на приватній власності;
- скасування приватної власності як основної причини соціальної нерівності;
- засоби виробництва мають належати тим, хто працює з ними;
- ліквідація експлуатації людини людиною;
- соціальна опора: наймані працівники, пролетаріат, радикально налаштована молодь, частина інтелігенції та інших верств населення.

Основні події

1740–1780-ті роки — початок індустріальної революції.

Словник

- **Націоналізм** — політична ідеологія, яка ґрунтується на уявленні, що основою державності, господарського й культурного устрою є нація.
- **Нація** — історична спільність людей, об'єднаних мовою, територією, певними ознаками культури й рисами характеру.
- **Соціалізм** — вчення про перетворення суспільства, заснованого на приватній власності, на суспільство, у якому панує справедливість і рівність, шляхом встановлення колективної та ліквідації приватної власності.

Заняття та завдання

1. Ознайомтеся зі спогадами одного з видатних винахідників часів індустріальної революції. Кому зі згаданих у § 3 винахідників можуть належати ці слова? Яку роль відіграв його винахід у ході індустріальної революції?

«Суботній день (1765 р.) був чудовий, і я вирушив на прогулянку. Подумки я намагався вирішити проблему, якою переймався. Я проходив повз хату пастуха, і раптом у мене саянула думка: оскільки пара є еластичним тілом, її втягне у вакуум. Якщо між циліндром і вихлопним пристроєм існуватиме з'єднання, туди потрапить пара, яку можна буде конденсувати, не охолоджуючи циліндр. ...У мене виникло повне бачення того, що треба зробити».

2. У чому полягала новизна суспільства, яке змінювалося під впливом індустріальної революції? Які класи і чому почали відігравати головну роль?

3. Охарактеризуйте основні ознаки й наслідки індустріальної революції.

4. Уявіть, що Ви працюєте на державній службі. Які уроки для України Ви можете взяти з вивчення індустріальної революції? Яких ризиків і «підводних каменів» Ви порадили б уникнути?

5. Висловіть власне судження щодо основних ідеологій. Яка з них здається Вам найпереконливішою?

6. Визначте основні відмінності між консерватизмом, лібералізмом, націоналізмом і соціалізмом.

7. Поясніть зміст історичних понять «індустріальна революція», «суфражизм», «ідеологія», «консерватизм», «лібералізм», «націоналізм», «соціалізм».

Матеріал до практичного заняття 2

Наслідки індустріальної революції

I. Суспільні наслідки індустріальної революції

- Прочитайте твердження 1–7. Визначте, які явища характеризують доіндустріальні часи, а які — період індустріальної революції.

1. Пару, яку широко використовували в промисловості та транспорті, витіснили електрика й двигуни внутрішнього згорання.

2. Висока продуктивність електричних і дизельних двигунів сприяла зростанню промислового виробництва.

3. У побуті мільйонів людей з'явилися водогін, парове опалення, каналізація, електричне освітлення, газопостачання, телефон, автомобіль, різні електроприлади.

4. Відбулося велике будівництво залізниць і парового флоту; зводилися мости, тунелі.

5. Посилилися міграція та еміграція; завдяки поліпшенню матеріальних умов, удосконаленню транспорту, імпорту продовольства, досягненням у медицині зросла народжуваність і збільшилася тривалість життя.

6. У містах з'явилися широкі проспекти, якими їздили автомобілі; електротранспорт та електричне освітлення; багатоповерхові будинки з усіма вигодами.

7. Зростала зовнішня торгівля.

II. Зміни в житті й побуті різних верств населення

Індустріальна революція позначилася на повсякденному житті людей, їхньому побуті та звичках.

- *Ознайомтеся з переліком винаходів і вдосконалень, які подарувало «довге» ХІХ ст. Якими з них Ви, Ваші батьки, друзі й знайомі користуєтеся часто, якими — рідко, а без яких Ви можете обійтися?*

Винаходи й удосконалення в період 1815–1870 рр.

Винаходи загального призначення	Електричний генератор; електродвигун постійного струму; газовий двигун внутрішнього згоряння, нафтова свердловина; свинцево-кислотний акумулятор; газовий лічильник; парафін; асфальтування вулиць; бетонний міст; жатка; мартенівська піч для виплавлення металу; залізобетон, наждачний папір; електрична лампочка; електричний дзвінок: зернозбиральний комбайн; сталевий плуг; закритий водолазний костюм із жорстким шоломом; мінеральне добриво, копіювальний пристрій; громовідвід для захисту будівель від удару блискавки; шкільна дошка чорного кольору; пластик; громадський туалет; тубик; фотографія.
Транспорт	Автобус; легковий і вантажний автомобілі з двигуном; пароплав з гребним гвинтом; підводний човен; дирижабль; планер; гумова шина, метрополітен; візок, що приводився у рух бензиновим двигуном, велосипед з педалями і сідлом, в тому числі жіночий; залізничний вокзал; поїздовий вагон-ресторан; моторний човен з двигуном внутрішнього згоряння; надувні шини.
Зв'язок	Електричний телеграф; акустичний магнітний телеграф; підводний телеграфний дріт; поштовий конверт з оплаченою зарані маркою; радіозв'язок; телефонний пристрій.
Побут. Повсякденне життя	Електричне освітлення міських вулиць; газова плита; газонокосарка; лінолеум; швацька машинка з двома нитками та голкою з вушком; швейна машина для пошиття взуття; фотографія; саксофон; безпечні сірники; сучасна шпилька; ліфт; механічне піаніно; друкарська машинка; пілосос; «американські гірки»; джинси; замок-«блискавка»; хімчистка; каучукова надувна повітряна кулька; губна гармошка; туалетний папір; кишенькова запальничка.
Кулінарія. Харчування	Компресійний холодильник; мішалка для приготування морозива; скляна банка з кришкою, що закручується, для консервування; згущене молоко; маргарин; напій какао; консерви; цукор-рафінад; картопляні чіпси; шоколад у плитках; сосиски в банках; жувальна гумка.

Здоров'я. Дозвілля. Спорт.	Шприц; знеболювальні засоби; шрифт Брайля для людей з вадами зору; зуболікувальне свердло; стоматологічне регульоване крісло; медичний пластир; клавішний акордеон; критий міський басейн; гра бадмінтон; спортивне взуття.
Військова сфера	Цілісно металевий броненосець; механічний підводний човен; морська торпеда; військова форма кольору хакі; магазинна гвинтівка «вінчестер»; динаміт; колючий дріт.

III. Вплив індустріальної революції на суспільну мораль і життя людей

У період індустріальної революції більшого значення набували матеріальні блага, зокрема масове виробництво предметів широкого вжитку, зросло прагнення людей до комфорту. Дедалі більше ручну працю замінювала техніка, що, своєю чергою, змінювало умови проживання людей.

Розвиток побутової техніки був пов'язаний із появою електрики й винаходом першої електричної лампочки. До будинків почали підводити електроенергію, виникла ідея електрифікувати важку ручну працю людини. Першими побутовими електроприладами стали: плита, праска, чайник, щипці для завивання волосся, яйцеварка. Водночас із появою побутових електроприладів розвивався ремонт побутової техніки.

На всесвітній промисловій виставці наприкінці 60-х років XIX ст. було представлено десятки електричних побутових і кухонних приладів. Пізніше було створено фен, удосконалено громіздкі пілососи, пральні машини, холодильники, посудомийні машини й іншу побутову техніку.

- *Ознайомтеся з висловленням англійського історика. Чи нагадує Вам описане сьогоднішня?*

«Вугілля та сталь принесли процвітання всій Європі й переродили європейську цивілізацію... Паспорти зникли скрізь, крім Росії та Туреччини. Якщо людина, яка перебувала в Лондоні, о 9-й годині ранку вирішувала поїхати до Рима або Відня, то о 10-й вона могла вже виїхати без паспорта й туристського чека, з одним лише гаманцем у кишені».

А. Дж.Тейлор (Борьба за господство в Европе. 1848–1918. — Москва : Изд-во иностранной литературы, 1958. — С. 278–279)

IV. Зміни в житті пересічних людей завдяки досягненням індустріальної революції

- *Визначте, які із цих предметів, пристроїв і засобів характеризують: а) часи, що передували індустріальній революції; б) індустріальне суспільство.*

1

2

3

4

5

6

7

- Розгляньте ілюстрації, на яких зображені вулиці Лондона в XVII й на початку XX ст. Що нового з'явилося в житті міста завдяки індустріальній революції? Який висновок Ви можете зробити, порівнюючи ці два зображення?

XVII ст.

Початок XX ст.

- Які етапи переходу від традиційного до індустріального суспільства засвідчує вдосконалення трамвая?

Нью-Йорк. 1850-ті роки

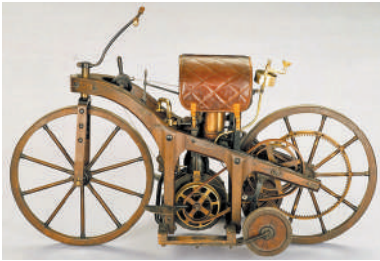

Лондон. 1887 р.

Львів. 1894 р.

- Які характерні ознаки мотоциклів різних епох свідчать про технічний прогрес?

Мотоцикл Даймлера. 1885 р.

Мотоцикл NSU. 1901 р.

Сучасний мотоцикл.
XXI ст.

- Про які зміни в побуті свідчить картина XVIII ст. та фото початку XX ст.? Завдяки яким винаходам відбулися ці зміни? Чому, на Вашу думку, на обох ілюстраціях зображено жінок? Чи погоджуєтеся Ви з поділом занять на «чоловічі» і «жіночі»?

Дж. Бантист. Прання. 1730-ті роки

Електрична пральна машина.
Початок XX ст.

Д. Индуно. Лист

- Визначте, до якого часу належать подані зображення. Які зміни в побуті людей вони демонструють?

Фото

- Порівняйте ілюстрації. Чим відрізняється зображене на них прасування білизни? Яка з ілюстрацій, на Вашу думку, зроблена раніше? Чому Ви дійшли такого висновку? Чому на цих і попередніх чотирьох ілюстраціях художники й фотографи зобразили жінок? Чи вважаєте Ви такий розподіл обов'язків справедливим? Чи існує він донині?

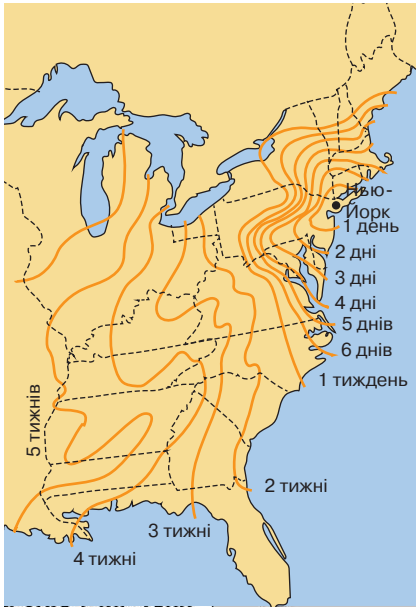
- Які, на Ваш погляд, зміни в суспільному житті внаслідок індустріальної революції відображені на цих малюнках? Які зміни відбуваються в сучасній моді внаслідок наукового й технічного прогресу?

Сукня кринолін.
Середина XIX ст.

Костюми для їзди на велосипеді.
Фото. Кінець XIX ст.

1800 р.

1860 р.

- Проаналізуйте схеми тривалості подорожей із Нью-Йорка до інших міст США в 1800 і 1860 рр. Які зміни Ви помітили й чим Ви можете їх пояснити?

• **Висновок**

Кожна революція спричинює великі зміни. Так, аграрна революція сприяла зміцненню соціальних відносин у племенах, виникненню торговельних відносин між поселеннями, поділу праці: хлібороби обробляли землю, скотарі вирощували худобу, ремісники виготовляли знаряддя праці тощо.

Унаслідок же індустріальної революції виникли подібні до сучасних міста, прискорився технічний прогрес. З'явився попит на інженерів і техніків для обслуговування машин. Поступово сформувався середній клас. Покращилася якість освіти

Також ознаками індустріальної революції стали масове залучення до виробництва й участі в житті суспільства жінок, початок боротьби жінок за рівні з чоловіками права. Підвищився загальний рівень життя, у побуті з'явилися технічні пристрої, що полегшили хатню роботу; багато товарів дешевшали і стали доступними для людей навіть з невеликим статком. Зріс рівень освіченості населення, відбувалося взаємопроникнення культур народів і континентів.

§ 4. Велика Британія

Згадайте

- Які важливі події у політичному й суспільному житті Великої Британії відбулися в ранній Новий час?

1. Парламентські реформи 1832 і 1867 рр.

Політичний устрій Великої Британії базувався на конституційному «Біллі про права», прийнятому ще наприкінці XVII ст. За цим актом тільки парламент був наділений правом ухвалювати або скасовувати закони, установлювати нові податки та розподіляти державний бюджет.

Парламент, до повноважень якого належало формування уряду, складався з двох палат. До верхньої палати — *палати лордів* — входили представники найзнатніших родин країни. Титул лорда, який успадковувався, могли присвоїти лише король чи королева. Нижню палату — *палату громад* — обирали голосуванням.

Виборча система країни вже не відповідала ні загальноєвропейським віянням, ні потребам країни. Вади виборчої системи були очевидними: право голосу людини залежало від статі (жінки не допускалися до участі у виборах), місця проживання, доходу, суми сплачених податків тощо. Промислових робітників також не допускали до виборів. Великі промислові міста взагалі могли не мати своїх депутатів у парламенті. Натомість маловідоме містечко, у якому було 2–3 будинки й до 10 виборців, могли представляти в парламенті кілька депутатів.

У суспільстві визріла потреба проведення парламентської реформи. Торі й вігі — дві партії країни, що конкурували ще із часу їхнього утворення наприкінці XVII ст., мали різні підходи до системи обрання депутатів до парламенту. Керівники партії *торі*, що перебувала тоді при владі, були проти парламентської реформи. Проте рядові партійці підтримували ідею внесення змін до виборчого законодавства в інтересах середнього класу.

- Перегляньте відеосюжет про будівлю британського парламенту (англ.). Наскільки, на Вашу думку, важливим для сучасних британських парламентарів є те, що вони ухвалюють закони в будівлі Вестмінстерського палацу, у якій парламент Великої Британії засідає з XIII ст.?
- Як Ви вважаєте, які переваги чи, можливо, складнощі має проведення засідань у залі, яка за кілька сотень років майже не зазнала змін?

Наприкінці 1830 р. уряд відправили у відставку, і до влади прийшли *вігі* — прихильники реформи. У країні проводилися громадянські акції на підтримку нового виборчого закону. З третьої спроби вігі домоглися позитивного голосування за реформу в парламенті, і в **1832 р.** король підписав

Дж. Гейтер. Засідання палати громад. (Фрагмент). 1833 р.

закон про *парламентську реформу*, або *закон про велику реформу*. Це була перша виборча реформа в країні. Вона полягала в перерозподілі місць у палаті громад парламенту й збільшенні числа виборців.

Прогресивні нововведення і половинчастість парламентської реформи 1832 р.

Прогресивні нововведення	Ознаки половинчастості
<ul style="list-style-type: none"> • Позбавлено представництва майже сотню містечок і сіл; • натомість десятки великих і середніх міст отримали право обирати своїх депутатів; • створено багато нових виборчих округів (переважно в індустріальних районах); • надано виборче право фермерам та орендарям, які сплачували високу щорічну орендну плату. 	<ul style="list-style-type: none"> • Виборче право не отримали жінки; • деякі малонаселені містечка й селища все ж зберегли привілей обирати своїх депутатів; • зберігався високий майновий ценз, що унеможливлювало обрання представників середнього класу й робітників до парламенту; • більшість депутатів і надалі обирали від сільських округів (хоча понад половину населення проживало в містах).

Парламентська реформа, незважаючи на її половинчастість, мала велике значення. *По-перше*, вона засвідчила, що під тиском громадської думки в країні можливі політичні зміни. *По-друге*, кількість виборців майже подвоїлась. *По-третє*, унаслідок реформи значно посилювався вплив палати громад, адже відтепер уряд формувався з представників парламентської більшості. *По-четверте*, реформа започаткувала поділ у партійному середовищі на *лібералів* (реформаторів) і *консерваторів*.

Другу парламентську реформу було проведено в **1867 р.** Її прийняття відбувалося в значно спокійнішій обстановці. Право голосу було надано дрібним власникам і кваліфікованим робітникам, однак зберігся майновий ценз — власне помешкання. У результаті реформи кожний другий британець мав право брати участь у виборах. Однак жінки й надалі були позбавлені такого права.

2. Чартизм (чартистський рух)

Перша парламентська реформа не тільки не послабила політичну активність, а навіть збільшила кількість людей, які виступали за подальше реформування політичного устрою країни. В умовах тяжкої праці, низької зарплати й високих цін особливо поживавився масовий політичний робітничий рух — *чартизм*. Він виник у середині 1830-х років і був досить активним упродовж наступного десятиліття.

Словник

- **Парламентська реформа** — парламентський акт, яким було внесено зміни до виборчої системи Великої Британії.
- **Чартизм** (від англ. *charter* — хартія, петиція) — перший політично оформлений робітничий рух в Англії. Назва походить від петиції до парламенту, так званої «Народної хартії» (1838), у якій були викладені політичні вимоги чартистів.

Скульптурний комплекс
«Голод» у столиці Ірландії
м. Дубліні (скульптор
Р. Гілеспі). 1997 р.

Підтримка чартизму досягла піку за часів економічного спаду й голоду. У великих містах відбувалися масові заворушення і страйки через безробіття, проти скорочення заробітної плати.

У середині століття в Ірландії стався великий картопляний голод, спричинений, на думку одних, політикою британського уряду щодо Ірландії, на думку інших – захворюванням картоплі. Оскільки картопля була основним продуктом харчування населення, то в результаті голоду чверть жителів Ірландії (понад 2 млн осіб) або померла від голоду, або мусила виїхати до сусідніх країн. Ірландці, які прибували до Англії, розповідали про трагічну долю своїх співвітчизників, і це також посилювало соціальне напруження в британському суспільстві.

Вимоги чартистського руху

Щорічні вибори до парламенту

Виборче право для всіх чоловіків, які досягли 21-річного віку

Скасування майнового цензу на виборах до парламенту

Таємне голосування

Виборчі округи однакового розміру

Оплата депутатства

Чартисти подали до парламенту три *хартії* (письмові вимоги), під якими стояли підписи понад 10 млн англійців, проте всі вони були відхилені.

Словник

Хартія — назва документів публічно-правового характеру, у яких відображені політичні вимоги соціальних груп і класів.

Використання парових машин у виробництві бавовни прискорювало економічний розвиток Великої Британії. Побудований понад століття тому, цей паровий двигун досі працює на текстильній фабриці «Queens Mill» у м. Бернлі. *Фото.*

XX ст.

Щоразу, коли парламент відмовлявся задовольнити викладені в хартіях вимоги, відбувалися заворушення, які уряд або вгамовував обіцянками, або придушував силою. Велику чартистську петицію 1848 р. планували подати до парламенту після масового мирного мітингу в Лондоні. Уряд відправив кілька тисяч солдатів, але холодного дощового дня на мітинг зібралось не більше двох десятків тисяч чартистів. Відхилення парламентом і цієї (як виявилось, останньої) хартії стало сигналом до згорання чартистського руху.

Та все ж чартисти відіграли важливу історичну роль: на початку XX ст. п'ять із шести (за винятком щорічного проведення парламентських виборів) вимог чартистів були задоволені.

3. Перехід до політики вільної торгівлі. Англія — «майстерня світу»

Оскільки індустріальна революція розпочалася саме в Англії, то країна отримала від цього значні переваги. У XVIII ст. Британія досягла піку своєї могутності, перетворившись на світову імперію. За таких умов *протекціонізм* (тобто політика захисту власних виробників від іноземних конкурентів), що панував у Європі, тільки перешкоджав збуту англійських товарів.

Упродовж XIX ст. в Британії точилася запекла боротьба між прихильниками й противниками протекціонізму. Яскравим проявом протекціонізму були так звані *хлібні закони*, ухвалені в перші роки XIX ст. Землевласники, які чисельно переважали в парламенті, прагнули захистити свої прибутки через запровадження мита на ввезення хліба з-за кордону. Під час наполеонівських воєн, коли імпорту хліба до Британії припинився, це сприяло розширенню британського землеробства й установленню високих цін на хліб. Фермери, які побоювалися, що відновлення імпорту хліба після завершення війни призведе до зниження цін, намагалися встигнути добре заробити.

Ухвалені парламентом «хлібні закони» дещо позбавили фермерське господарство, але найбільше від них виграли лендлорди — великі землевласники знатного походження.

У країні розпочалась агітаційна кампанія проти «хлібних законів». У результаті парламент мусив спочатку призупинити на кілька років дію «хлібних законів», а наприкінці 1860-х років їх було остаточно скасовано.

Це стало першим кроком на шляху до вільної торгівлі, або **фритредерства**. Перехід до фритредерства став перемогою промислової буржуазії над лендлордами.

У 1820 р. купці найбільших британських торгових міст — Лондона, Манчестера й Глазго — подали до палати громад клопотання про скасування всіх мит, тобто про перехід до вільної торгівлі. Це було вигідно для Британії, адже її товари, виготовлені на найсучаснішому обладнанні, були якіснішими й дешевшими за іноземні. Вони швидко розкуповувались як в Англії, так і за її межами, що приносило великі прибутки.

У середині століття спостерігалось значне піднесення британської економіки, що забезпечило Англії право на неформальний статус «майстерні світу». Країна посідала чільне місце за обсягами торгівлі, їй належала майже половина всього торговельного флоту, а зарубіжні капіталовкладення перевищили показники Франції та Німеччини разом узяті. Англійський фунт стерлінгів залишався основною світовою валютою, а Лондон — головним торговельним і фінансовим центром світу. Символом досягнень Британії стала всесвітня виставка промислових товарів у Лондоні, яку відвідали кілька мільйонів людей.

4. Зовнішня та колоніальна політика

Після завершення наполеонівських воєн Велика Британія пильнувала в Європі за тим, щоб ні Франція, ні Пруссія, ні Австрія, ні Росія не зміцнили настільки, щоб якась із них могла порушити рівновагу сил на континенті. Уникаючи підписання ризикованих для себе міжнародних угод і союзів, які могли обмежити свободу її дій чи навіть втягнути у війну, Велика Британія почувалася безпечно.

- Розгляньте ілюстрації і поміркуйте, за що агітували автори та розповсюдвачі цих листівок — за протекціонізм чи вільну торгівлю. Які деталі на малюнках допомогли Вам дійти висновку?

Словник

Фритредерство (від англ. *free trade* — вільна торгівля) — відкрита зовнішньоторговельна політика, що передбачає вільний рух товарів і послуг між країнами без торгових бар'єрів, а також невтручання держави в справи приватного бізнесу у власній країні.

У середині століття продовжилося формування Британської **колоніальної імперії**. Велика Британія закріпила контроль над Індією, Канадою, Австралією та Новою Зеландією. Британці активно проникали до Південної Африки, Китаю та Японії.

Свідчення

- Чи варто, на Вашу думку, сприймати наведене висловлення лорда Солсбері як істину? Чиї інтереси відображала ця заява?

«Там, де з'являються влада англійців і англійський вплив, відновлюється мир і порядок, панує процвітання і багатство, і тому перспективу встановлення британського правління підтримують представники кожної раси й кожної віри».

Солсбері, англійський лорд (Uzoigwe Y. N. Britain and the Conquest of Africa 1862–1902. — Ann Arbor : University of Michigan press, 1974. — P. 56)

У 1839–1842 рр. відбулася перша англо-китайська «опіумна» війна, спричинена конфіскацією китайською владою опіуму, який англійці нелегально ввозили до Китаю. Велика Британія захопила в ході війни о. Сянган (Гонконг) і здобула перемогу. Згідно з мирним договором Китай був змушений відкрити для торгівлі з іноземцями кілька своїх портів.

Завдяки прибуткам від колоній і наявності потужного торговельного флоту Велика Британія мала змогу активно вивозити гроші за кордон і отримувати від цього надприбутки.

Основні події

1832 р. — перша парламентська реформа у Великій Британії.

1836–1848 рр. — чартистський рух.

1867 р. — друга парламентська реформа.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «парламентська реформа». Наскільки нагальним, на Вашу думку, було реформування виборчої системи у Великій Британії? Які соціальні верстви не задовольняла існуюча система виборів до парламенту? Чи вважаєте Ви їхні претензії обґрунтованими? Аргументуйте Вашу точку зору.

2. Коли в 1834 р. в будівлі англійського парламенту сталася пожежа, принцеса Аделаїда зауважила, що це, мовляв, кара Бога за прийняття закону про велику реформу. Що, на Вашу думку, могло не задовольняти представницю королівської династії в парламентській реформі 1832 р.? Чи мав король повноваження заборонити реформу?

Словник

Колоніальна імперія — імперія, заснована на експлуатації захоплених нею територій — колоній.

3. Охарактеризуйте переваги й недоліки першої та другої парламентських реформ у Великій Британії.
4. Поясніть поняття «чартизм» і «хартія». Як Ви оцінюєте роль чартистського руху в становленні парламентської демократії в Британії?
5. Поясніть поняття «фритредерство». Наскільки, на Вашу думку, був законним перехід від протекціонізму до політики вільної торгівлі? У чому полягали переваги політики вільної торгівлі для Великої Британії?
6. «Англія — “майстерня світу”» — це, на Вашу думку, вишукана фраза чи влучна характеристика місця й ролі Великої Британії у світі в середині XIX ст.? Наведіть аргументи на підтвердження Вашої точки зору.
7. Якими були основні напрями зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії в середині XIX ст.?

§ 5. Франція в період Реставрації Бурбонів і Липневої монархії

Згадайте

- Якими були причини й наслідки політичних і соціально-економічних змін у Франції в 1789–1815 рр.?

1. Франція в період Реставрації

Переможена, принижена, окупована ворогом, утомлена від революцій і воєн. Такою побачили свою батьківщину представники династії Бурбонів, які поверталися з еміграції після бурхливих років Французької революції та епохи Наполеона I.

Реставрацію поділяють на два етапи: *перший* — від зречення Наполеона й до початку Ста днів і *другий* — від остаточної поразки Наполеона під Ватерлоо й до липня 1830 р., коли у Франції відбулася революція.

Після першого зречення Наполеона на трон було запрошено *Людовіка XVIII* з династії Бурбонів, брата страченого Людовіка XVI.

4 червня 1814 р. було ухвалено конституцію Франції — так звану «*Хартію 1814 року*». Вона затвердила основні результати Французької революції: обмеження влади короля, знищення пережитків феодалізму, зокрема зміни, що відбулися в земельних відносинах, цивільний кодекс, зміни щодо земельної власності та адміністративного поділу країни.

Хартія містила також положення про рівність усіх французів перед законом, незалежно від чину й титулів, про «вільне сповідання релігії».

Роль короля в Хартії була обмежена. При цьому монарх залишався главою держави й керував урядом, був командувачем збройними силами, мав

Словник

Реставрація (від латин. *restauratio* — відновлення) — період в історії Франції, що тривав від 1814 до 1830 р., коли на королівський трон повернулися представники династії Бурбонів.

Карикатура на повернення Бурбонів до Франції. 1815 р.

право оголошувати війну та укласти мирні договори. Також королю належало право призначати всіх урядовців. Хартією засновувалися дві палати парламенту: верхня палата — *палата перів* (призначалася королем) і нижня палата — *палата депутатів* (обиралася обмеженим колом виборців, які могли сплатити високий майновий цenz).

Людовік XVIII посів трон за підтримки союзних держав — переможниць Наполеона. Те, що король повертався до влади в обозі іноземних армій, справило на французів гнітюче враження. Спочатку на бажання країн-переможниць Людовік XVIII призначив прем'єр-міністром відомого дипломата *Талейрана*, але за кілька місяців замінив його герцогом *Арманом Рішельє*. До того Рішельє жив в Одесі. Він обіймав посаду керівника міста, керував спорудженням Одеського морського порту. Разом із Бурбонами до країни повернулися із закордону тисячі дворян. Вони вимагали розправи над політичними діячами часів революції та Наполеона, відновлення своїх феодалських прав і привілеїв.

- *Перегляньте відеосюжет про пам'ятник Арману Рішельє в Одесі. Про які заслуги перед містом і про яке ставлення містян до Рішельє свідчить той факт, що його бронзова статуя — перший пам'ятник, установлений в Одесі (1828)?*

У країні, особливо на півдні, почався терор проти тих, кого вважали якобінцями й лібералами. Однак повне повернення до минулого було вже неможливе. Режим Реставрації визнав зміни в розподілі землі, що відбулися, починаючи з часів революції 1789 р. Поверталися титули, зокрема й отримані за правління Наполеона I.

Засновані Наполеоном установи продовжували діяти й у період Реставрації. На своїх місцях залишалися керівники провінцій, зберігалися міністерства, поліція, основи оподаткування, Кодекс Наполеона, суди й навіть орден Почесного легіону. Також залишилися «наполеонівська» система організації армії, шкільної та університетської освіти, конкордат із Папою Римським і багато іншого.

Ф. Жерар. Карл X. 1825 р.

Загалом період Реставрації Бурбонів був досить суперечливим. У ці роки відбулися позитивні зрушення в економіці, відновлено престиж Франції за кордоном, створено чимало визначних творів у французькій літературі й мистецтві. Однак спроби Бурбонів поєднати відновлену монархічну форму правління з революційними надбаннями французів зазнали невдачі. На поступливого й поміркованого Людовіка XVIII тиснули прихильники відновлення необмеженої монархії на чолі з молодшим братом короля, графом Д'Артуа.

Проте їхні плани виявилися нездійсненними, адже зміни, що відбулися в країні внаслідок револю-

ції, епохи Наполеона та подальших подій, унеможливили нав'язування французам влади, яка б ігнорувала їхні **громадянські права**.

Восени 1824 р. помер Людовік XVIII, і трон посів його брат, граф Д'Артуа, під іменем *Карл X*.

Новий король виявився справжнім лихом для країни. Не надто розумний, але наділений великою силою волі, він свого часу спільно з Марією-Антуанеттою плів інтриги проти революції, а після втечі із Франції очолював емігрантів із числа дворян і духовенства. Після повернення з еміграції Д'Артуа разом із затятими прихильниками відновлення абсолютної монархії вимагав помсти учасникам революції та соратникам Наполеона.

Навесні 1825 р. було опубліковано королівський закон, який установлював майже необмежене панування церкви в царині освіти й культури. Почалося вилучення та спалення «шкідливих» книжок. Хвилю обурення серед французів викликав закон про грошову винагороду колишнім землевласникам, яка у двадцять разів перевищувала дохід від відібраних у них під час революції земель.

Також було ухвалено закон про жорстку цензуру й судове переслідування преси. Політичні переслідування супроводжувалися економічною кризою. Невдоволення Бурбонами охопило широкі верстви населення і навіть нижню палату парламенту. Уряд розпустив «бунтівну» палату депутатів, але нові вибори забезпечили ще більшу перевагу опозиції. Король вирішив тимчасово відступити й неодноразово міняв уряд. Також було обмежено вплив церкви на освіту, послаблено цензуру.

Тепер королем були незадоволені і ліберальна опозиція, і прихильники необмеженої монархії. На початку 1830 р. після довгого зволікання з боку короля нарешті зібрався парламент. У своїй промові Карл X кинув виклик опозиції, погрожував критикам уряду й, урешті-решт, остаточно пересварився з опозицією. Роздратований і наляканий монарх у травні видав указ про розпуск палати депутатів і призначив нові вибори.

2. Революція 1830 р.

Проте Карл X вкотре прорахувався: вибори знову виграла опозиція. Король не придумав нічого кращого, як своїми указами оголосити вибори недійсними й установити жорстку цензуру в пресі. Вводився новий виборчий закон, що передбачав надання виборчого права тільки великим землевласникам і позбавлення його промисловців і торговців (кількість виборців зменшувалась утричі). Палату депутатів позбавили законодавчої влади, відтепер вона мала тільки дорадчий голос. Ліберальна опозиція сприйняла рішення короля як державний переворот.

Карл X та його оточення були переконані, що масових виступів проти рішень короля не буде. Проте щойно парижани дізналися про королівські укази, місто збурилося. Вулиці столиці, де майже не було військ, заповнили рішуче налаштовані люди. **27 липня 1830 р.** в Парижі розпочалося стихій-

Словник

Громадянські права — права та свободи, які забезпечують можливість участі в громадському й політичному житті суспільства.

- Розгляньте ілюстрацію. Який висновок Ви можете зробити щодо реакції на королівські укази представників різних верств парижан?

І. Беланже. Читання опублікованих 26 липня в газетах указів короля. Літографія 1831 р.

не збройне повстання, що стало початком **Липневої революції**. На вулицях з'явилися триколірні прапори республіки та барикади. Війська, які протистояли майже беззбройним і неорганізованим повстанцям, зуміли до вечора того ж дня їх розігнати, і уряд утвердився в думці, що виступ придушено.

Однак уже наступного дня боротьба відновилася. До повстанців приєдналася національна гвардія. Після запеклих боїв повстанці захопили висоти Монмартра й підняли там триколірний прапор. Захопивши ратушу, вони почали наступ на королівський палац. Жінки боролись пліч-о-пліч із чоловіками: улаштовували перев'язочні пункти, витягали поранених, билися на барикадах. До повстанців почали приєднуватися ветерани, студенти, адвокати, журналісти; подекуди на їхню сторону переходили солдати. Майже кожний десятий житель Парижа брав участь у боях.

На третій день виступу повстанці атакували Лувр, який захищали швейцарські найманці, і здобули палац. Париж опинився в руках повстанців. Того ж дня Карл X скасував свої укази, однак було вже запізно: повстанці захопили останній оплот монархії — палац Тюільрі.

Колишні депутати й члени ліберальної опозиції обрали муніципальну комісію, яка виконувала роль тимчасового уряду. Найкращою кандидатурою на трон вони вважали Луї Філіппа — герцога Орлеанського, найближчого родича Бурбонів.

Ф. К. Вінтергальтер. Луї Філіпп I. 1841 р.

2 серпня Карл X зрікся престолу й відплив до Англії. Влада перейшла до тимчасового уряду, створеного депутатами ліберальної опозиції. Хоча більшість учасників революції боролася за республіку, у результаті революції в країні було встановлено конституційну монархію. Луї Філіппа Орлеанського спочатку проголосили намісником, а згодом на об'єднаному засіданні обох палат парламенту — королем *Луї Філіппом I*. Того ж дня було ухвалено конституцію, яку назвали «Хартією 1830 року».

3. Липнева монархія

Три славні дні, як образно назвали революцію французи, поставили крапку в історичному змаганні між дворянством і буржуазією. Дворянство (у минулому — перший стан) остаточно поступилося місцем

на політичному олімпі буржуазії. Уособленням нової ситуації був сам Луї Філіпп I – великий фінансист і лісопромисловець, «король-буржуа».

- Проаналізуйте схему. Наскільки, на Вашу думку, були важливими новації, запроваджені конституційною хартією 1830 р.?

Політичний устрій Липневої монархії за Хартією 1830 р.

Король править не з огляду на божественне право, а на за-
прошення французького народу.

Король утратив повноваження скасовувати або призупиняти
дію законів, а також право дарувати спадкове звання пера.

Король — голова виконавчої влади.

Члени палати перів мали обиратися на тих же засадах, що і
члени нижньої палати парламенту.

Знижувалися майновий і віковий цензи (виборцями ставали
у 25 років, а обиратися депутатами могли з 30 років).

Католицька релігія втратила статус державної.

Проголошувалася свобода преси і зібрань.

За Луї Філіппа I фінансова аристократія отримала високі державні посади, пільги й привілеї. Це стало тягарем для бюджету, у якому дуже бракувало грошей, унаслідок чого неухильно зростав державний борг.

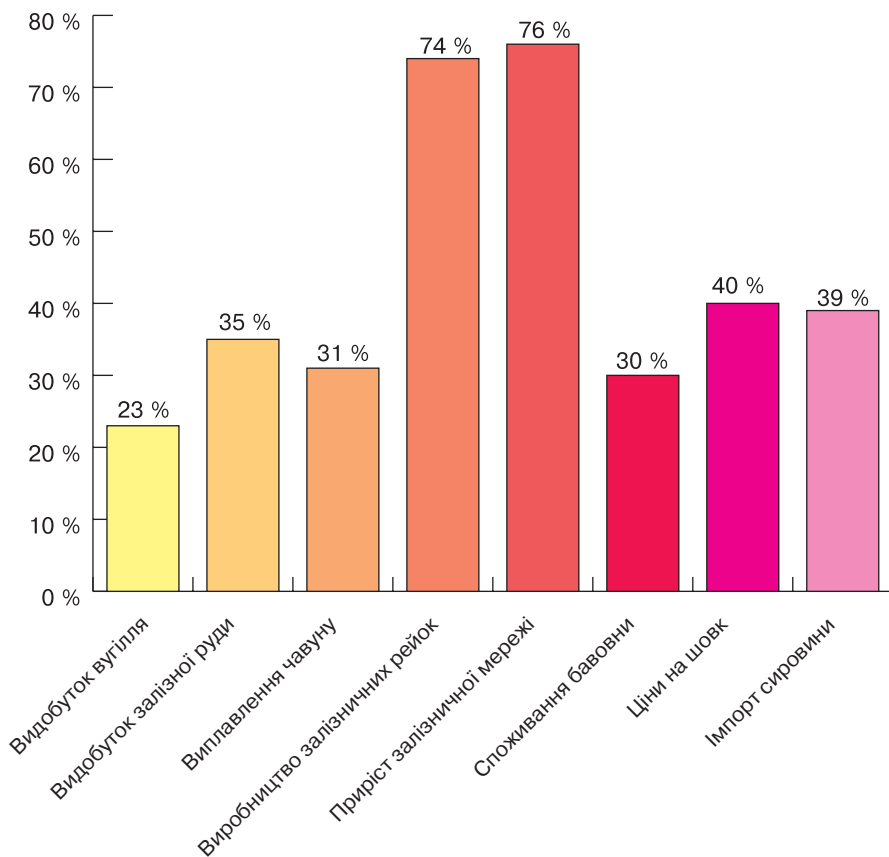
Серйозним випробуванням для влади стали повстання 1831 і 1834 рр. робітників і дрібних ремісників, зайнятих у шовкоткацькому виробництві м. Ліона. Причиною першого виступу була тяжка праця за малу платню. Повстанці на кілька днів вибили урядові війська з міста, але зрештою повстання було придушено. Натомість друге повстання висувало більшою мірою політичні вимоги: демократичні свободи, установа республіки, право на створення робітничих організацій. Цей виступ, так само, як і в інших містах, було придушено урядовими військами.

У *зовнішній політиці* Липнева монархія відновила розпочате ще за Карла X завоювання Алжиру. Алжирці виявилися завзятими воїнами, але перевага французької армії в сучасному озброєнні призвела до того, що в 1847 р. Алжир був завойований і став однією з найбільших колоній Франції.

У другій половині 1840-х років у Франції, як і в інших промислових країнах світу, розпочалася економічна криза. Її супроводжували скорочення виробництва, знецінення грошей та інші негативні події. Державна скарбниця не могла забезпечити видатки уряду; країною прокотилася хвиля банкрутств.

- Проаналізуйте наведені в діаграмі статистичні показники. Наскільки, на Вашу думку, серйозною постає із цих показників криза? Які верстви населення зазвичай зазнають найбільш дошкульного удару в результаті економічної кризи?

Статистичні показники проявів економічної кризи у Франції в середині XIX ст. (на скільки відбулося скорочення, %)

В опозиції до режиму Липневої монархії опинилися ліберальна інтелігенція, робітники, фермери, значна частина підприємців. Опозиція, що гуртувалася довкола впливових ліберальних газет, улітку 1847 р. розпочала широку кампанію публічних політичних бенкетів. Замість тостів на бенкетах виголошували промови з вимогою політичних і соціальних реформ.

Бенкетна кампанія охопила всю країну й посилила боротьбу за виборчу реформу. У 1848 р. Франція опинилася на порозі третьої, починаючи з кінця XVIII ст., революції.

Свідчення

- Порівняйте оцінки режиму Липневої монархії та особисто короля Луї Філіппа I, представлені сучасниками тих подій. Чи подібні ці оцінки? Від чого, на Вашу думку, могло залежати ставлення історика й художника до подій у країні?

«Я ніколи не розглядав революцію 1830 р. як перемогу одного класу нації над іншими класами, але бачив у ній завоювання безпеки для всіх шляхом збереження і розвитку конституційного режиму. ...Я нічого не розумів у тій шаленій опозиції, яку дуже розумні й патріотично налаштовані люди протиставляли найбільш розумному й найбільш патріотичному з усіх королів, яких будь-коли мала Франція».

Огюстен Тьєррі, французький державний діяч та історик (Далин В. М. Історики Франції XIX–XX вв. — Москва : Наука, 1981. — С. 31–32)

Карикатура на Луї Філіппа I, зображеного в образі ненажери Гаргантюа, героя сатиричного роману Ф. Рабле. 1831 р.

Основні події

1814–1830 рр. — період Реставрації Бурбонів.

Липень 1830 р. — Липнева революція у Франції.

1830–1848 рр. — Липнева монархія.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичне поняття «Реставрація Бурбонів» і назвіть часові рамки цього періоду в історії Франції.
2. Які політичні сили переважали у Франції в період Реставрації Бурбонів?
3. Якими були причини революції 1830 р.? Що спільного й що відмінного, на Вашу думку, між причинами Французької революції XVIII ст. та Липневої революції 1830 р.?
4. Французький історик і художник, сучасник Липневої революції, Леон Коньє символічно зобразив «три славні дні» революції 1830 р. Чому, на Вашу думку, змінювався вигляд прапора? Які події революції символізує перший прапор, які — другий, а які — третій?
5. Які Ви можете назвати досягнення та втрати, що випали на долю Франції в період Липневої монархії?

Л. Коньє. Три славні дні революції 1830 р. XIX ст.

§ 6. «Весна народів»

Згадайте

- Якими були пріоритети політичного й суспільно-економічного життя країн Європи на початку XIX ст.?

1. Передумови революцій 1848–1849 рр. у Європі

Революційні виступи на континенті в середині XIX ст. не були наслідком випадкового збігу обставин. Вони мали економічні, соціально-політичні й національні передумови.

Передумови революцій 1848–1849 рр.

Економічні	Для Європи 1840-ві роки були періодом справжнього економічного лиха. Невипадково ці часи називали «голодними сороковими». Збільшення кількості населення, неврожаї зернових і картоплі призвели до стрімкого зростання цін на продукти, голоду й хвороб. До цих випробувань додалися фінансова криза та занепад промисловості.
Соціально-політичні	Здебільшого були наслідком економічних проблем. На селі зберігалися залишки феодалізму, селяни не мали засобів до існування; у містах швидко зростало безробіття серед ремісників і промислових робітників. Середній клас також потерпав. Його представники прагнули усунути від політичної влади дворянство й самим впливати на політику. Європою поширювались ідеї свободи та демократії. Зубожіння і невдоволення мільйонів людей досягло піку.
Національні	Деякі народи висували гасла національного об'єднання (німці та італійці) або виходу зі складу існуючих імперій (угорці).

Оцінюючи становище, один європейський міністр писав: «Старий рік закінчився дефіцитом, новий розпочинається голодом. Бідність, духовна та фізична, набуває в Європі жахливих форм — одні без Бога, інші без хліба. Горе, якщо вони візьмуться за руки».

Як наслідок, у 1848–1849 рр. майже всю Європу (за винятком Великої Британії, Іспанії, скандинавських країн і Росії) сколихнули революції. Ці події називають **«Весною народів»**.

Словник

- **«Весна народів»** — загальна назва демократичних, національно-визвольних революцій, відкритих повстань, які відбулись у 1848–1849 рр. у країнах Західної Європи; проголошення незалежності й утворення нових держав у середині XIX ст.

Свічення

- Що, на Вашу думку, мав на увазі один із найжорсткіших європейських політиків свого часу, кажучи в жовтні 1847 р. про «смертельну хворобу»?

«Я старий лікар; я можу відрізнити попутну хворобу від смертельної... Ми переживаємо нині муки смертельної хвороби».

Клеменс Меттерніх, канцлер Австрійської імперії (1821–1848). (Crossroads of European Histories: Multiple Outlooks on Five Key Moments in the History of Europe // R. A. Stradling. Council of Europe. — 2006. — P. 11)

2. Революції 1848–1849 рр. у країнах Західної Європи

Революція у Франції. В умовах економічної кризи й бенкетної кампанії в бурхливій обстановці відкрилася сесія парламенту. Вимоги опозиції було відхилено, а черговий бенкет прихильників виборчої реформи, що мав відбутися 22 лютого 1848 р., заборонено.

Проте парижани із цим не погодились, і в призначений день тисячі містян вийшли на вулиці й площі міста на демонстрацію. Почалися сутички з поліцією, і через два дні на вулицях Парижа було зведено барикади, усі важливі споруди опинилися в руках повстанців. Луї Філіпп I зрікся престолу на користь малолітнього онука, графа Паризького, і втік до Англії. Королівський палац захопили повстанці, витягли трон на площу Бастилії і спалили.

Монархісти й частина ліберальної опозиції намагалися зберегти монархію, установивши регентство герцогині Орлеанської, матері графа Паризького. Цю пропозицію підтримала палата депутатів, проте до зали засідань з вигуками: «Ні — регентству, ні — королю!», «Хай живе республіка!» — увірвалися повстанці, які примусили депутатів дати згоду на створення тимчасового уряду.

25 лютого 1848 р. тимчасовий уряд удруге проголосив Францію республікою (Друга республіка). У травні почали працювати Установчі збори, які відмовили у створенні міністерства праці, чого домагалися робітники; лідерів робітничої опозиції було заарештовано. Це спричинило повстання в Парижі. Військовий міністр генерал Кавеньяк отримав повноваження диктатора й за кілька днів придушив повстання. Тисячі його учасників відправили на заслання.

У листопаді було ухвалено конституцію Другої республіки. Вища виконавча влада належала президенту, якого обирали загальним голосуванням на три роки. Законодавча влада — Законодавчим зборам, що обиралися на чотири роки. На президентських виборах наприкінці року фаворитом був Кавеньяк, але неочікувано переконливу перемогу здобув *Луї Бонапарт*, небіж Наполеона I.

Революція в Німеччині. Масове безробіття, голод і злидні охопили землі Німеччини. Через кілька неврожайних років у середині 1840-х років у великих містах Німеччини й Австрії спалахнули голодні бунти. Картоплю, що була на той час однією з основних страв простих людей, знищила хвороба. У складному становищі перебували робітники, чия зарплата зменшилася майже вдвічі, а також дрібні підприємці. Ситуація загострилася настільки,

Барикади на вулицях
Берліна в березні 1848 р.
Гравюра. 1850-ті роки

що у пруській столиці Берліні вибухнуло «картопляне» повстання. Було зруйновано фабрики й контори, спалено боргові книги. Прусська армія перейшла на сторону повстанців.

Революційні події охопили всю країну. Навесні 1848 р. бундестаг — німецький парламент — визнав триколірний прапор державним. У багатьох німецьких державах до влади прийшли ліберальні уряди.

У березні 1848 р. в Берліні відбулися масові демонстрації. У відповідь на наказ влади стріляти в людей на вулицях з'явилися барикади. Багатотисячна армія не змогла зламати опір повстанців, і пруський король Фрідріх-Вільгельм IV звернувся до берлінців із відозвою про припинення боротьби. Він призначив новий уряд і оголосив вибори до Національних зборів, які навесні розпочали роботу. Отримавши бажаний перепочинок, король восени того ж року розпустив Національні збори.

До весни 1849 р. парламент, що складався з представників німецьких держав і засідав у Франкфурті, розробив проєкт конституції для всієї Німеччини. Документ передбачав перетворення країни на республіку. Однак король відмовився визнати конституцію. Повстання на підтримку конституції в Саксонії та Рейнській області було придушено пруськими військами, і це означало завершення революції.

Революція в Італії. Перше повстання в Європі в 1848 р. відбулося на Сицилії, що була найбіднішим і найбільш непокірним регіоном Італії. Тут повстання на початку 1848 р. розпочалося під прикриттям урочистостей до дня народження короля. На *першому етапі* революції влада швидко перейшла до тимчасового уряду. У березні звістка про початок революції у Відні досягла Італії, і в Мілані спалахнуло повстання під гаслом «Геть Австрію!». Воно швидко поширилося на інші провінційні міста. Після п'ятиденних боїв австрійська армія відступила з Ломбардії, а згодом залишила також міста Парму й Модену.

Важливою подією революції став перехід на сторону повстанців короля П'ємонту Карла Альберта — «короля вагань» і «Гамлета італійської революції», як його нерідко називають. Він оголосив війну Австрії, і п'ємонтські війська, до яких приєдналися війська короля Сицилії і герцога Тоскани, рушили до Ломбардії. Австрійський імператор в умовах революції у Відні не мав сил для придушення виступу італійців. У Римі та Флоренції було проголошено республіки, а Ломбардія, Венеція, Моденське й Пармське герцогства приєдналися до П'ємонту.

Отже, уся північна частина Італії опинилася під владою Карла Альберта. Після серйозної поразки від австрійців він уклав із ними перемир'я. На Апеннінському півострові на той час існувало чотири держави: Об'єднані провінції Північної Італії (П'ємонт), Республіка Флоренція, Римська республіка й Королівство обох Сицилій. Після підписання влітку 1848 р. угоди про створення Італійської держави її королем став *Карл Альберт*.

Восени того ж року розпочався *другий етап* революції. Його лідерами були *Джузеппе Мадзіні* та *Джузеппе Гарібальді*, які виступали за демократичні перетворення в об'єднаній Італії.

Особистості

Джузеппе Мадзіні (1805–1872) — італійський революціонер і письменник. Був членом таємного товариства. У 1830 р. заарештований урядом П'ємонту, за кілька місяців звільнений і висланий із країни. Більшу частину життя провів у вигнанні. Заснував у Франції таємну організацію «Молода Італія», мета якої — об'єднання Італії, перетворення її на незалежну й вільну країну з республіканським устроєм. Активний учасник революції 1848 р.

Джузеппе Гарібальді (1807–1882) — італійський революціонер. Служив моряком на торговельних суднах, був капітаном корабля. Познайомившись з Дж. Мадзіні, перейнявся його ідеями. Член «Молодої Італії» та учасник повстання в П'ємонті, після придушення якого емігрував. Був засуджений до смертної кари. Багато років провів у Південній Америці. Повернувшись у 1848 р. до Італії, боровся проти Австрії. Організатор оборони Римської республіки в 1849 р. Після поразки спочатку втік на північ Італії, а після арешту був висланий із країни.

У планах Дж. Мадзіні та Дж. Гарібальді було звільнення з-під влади Австрії збройним шляхом, скликання загальноіталійських установчих зборів для вирішення питання про майбутній державний устрій об'єднаної Італії. Унаслідок повстання в Римі утворився світський уряд, а на початку 1849 р. було проголошено Римську республіку на чолі з тріумвіратом, у якому провідну роль відіграв Дж. Мадзіні.

Свідчення

- Які цілі (соціальні, політичні чи національні) Дж. Мадзіні вважав для себе та своїх прихильників найголовнішими в революції?

«Знамено республіки, підняте в Римі, не означає торжества однієї частини громадян над іншою. ... Ми не можемо бути республіканцями, не ставши кращими за владу, скинуту навіки. Ми повинні подати приклад Європі, показати, що ми живемо, керуючись республіканськими принципами, як єдина сім'я

людей доброї волі. ...Не боротьба класів, не замах, необачний і несправедливий, не право власності, а постійне прагнення до поліпшення матеріально-го становища людей, до яких найменш прихильна доля, — ось основа нашої програми».

Джузеппе Мадзіні, квітень 1849 р. (К. Кирова. Жизнь Джузеппе Мадзини. — Москва : Наука, 1981. — С. 96–97)

Проголошені республікою важливі соціальні й політичні зміни не було втілено в життя через короткий період її існування. У березні 1849 р. з повненням війни проти Австрії розпочався *третій*, завершальний, етап революції. Армія Карла Альберта була розбита австрійцями, і вже в травні 1849 р. австрійська армія захопила деякі італійські території. Упродовж літа під ударами об'єднаних військ Франції, Австрії, Іспанії та Королівства обох Сицилій Римська республіка й Венеція здалися.

3. Революції 1848–1849 рр. у країнах Центральної Європи

Австрійська імперія доби К. Меттерніха. Упродовж першої половини ХІХ ст., коли на чолі Австрійської імперії стояв *Франц І* (1792–1835), політично вагомою фігурою не лише в Австрії, а й у всій Європі був канцлер **Клеменс Меттерніх**. Після Французької революції він як голова уряду понад усе прагнув не допустити революції. Багатонаціональна Австрійська імперія була хисткою з огляду на те, що нації в її складі прагнули створити власні незалежні держави. Меттерніх неодноразово радив імператору створити парламент із представників різних народів та надати провінційним парламентам певні владні повноваження. Проте Франц І знехтував пропозиціями свого канцлера.

Клеменс Меттерніх (1773–1859) — австрійський державний діяч, міністр закордонних справ і фактичний голова австрійського уряду в 1809–1821 рр.; канцлер — у 1821–1848 рр. Прихильник абсолютизму й запеклий противник будь-яких революцій. Один із «хрещених батьків» Священного союзу, за допомогою якого підтримував у Європі систему абсолютизму. Силою зброї придушив революційний рух в Італії та Іспанії. Упродовж понад 30 років був одним із найвпливовіших політиків Європи. Жорстко придушував будь-які спроби політичного й національного звільнення. У 1848 р. під час революції подав у відставку й емігрував. Згодом повернувся до Відня.

Австрійська імперія була зразковою бюрократичною державою: чиновники жорстко контролювали сферу освіти, видавали накази про те, що можна читати й вивчати, а що — ні. До переліку заборонених творів цензура включала літературні твори, у яких критикували абсолютизм, імператора чи релігію. Навіть просте вживання в пресі слова *конституція* було заборонено.

У березні 1848 р., в Австрії розпочалася *демократична революція*. Її учасники домагалися ліквідації абсолютної монархії і феодальних пережитків, а представники національних меншин — створення власних національних держав.

Повстання, що розпочалось у Відні, було жорстко придушене військами й поліцією. Проте розправа викликала нову хвилю повстань: жителі Відня руйнували арсенали, урядові установи, підприємства, будували барикади. На вулиці багатьох австрійських міст вийшли студенти, які вимагали свободи друку, громадянської рівності й загального народного представництва. Такий розвиток подій змусив імператора *Фердинанда I* (1835–1848) пообіцяти народам імперії конституцію, а також прийняти відставку К. Меттерніха.

Наприкінці року імператор зрікся престолу, який посів його небіж *Франц-Йосиф I* (1848–1916). Було звільнено з посад реакційних міністрів і радників, створено новий уряд, розпочато ліберальні реформи, оголошено політичну амністію.

Під час революції було опубліковано проєкт конституції: Австрія проголошувалася конституційною монархією, визнавалися свобода совісті, друку, зборів, петицій, рівність громадян. Створювався двопалатний парламент — *рейхстаг* (нижню палату обирав народ, верхню — частково призначав імператор із принців Габсбурзького дому, частково обирала аристократія). Законодавча влада залишалася за імператором і рейхстагом. Щоправда, менше ніж через рік конституцію було скасовано, а ще через два роки відновлено необмежену владу імператора.

Революція в Угорщині. Центром революційних подій у неавстрійській частині імперії стала Угорщина. Королівство Угорщина мало часткову автономію в межах Австрійської імперії¹, з окремим парламентом і повноваженнями, що стосувалися управління життям угорців. У 1848 р. під впливом революційних подій у Європі багато угорців перейняли ідеєю створення незалежної держави.

Цю революційну хвилю очолив ліберал Лайош Кошут; активну участь брали відомий поет Шандор Петефі, а також інші національні діячі. Австрійський уряд відповів жорстко, заарештувавши Л. Кошута, що напружило ситуацію ще більше. Невдовзі Кошута було звільнено, й угор-

Пожежа в будівлі на площі Йозефплац. Літографія 1848 р.

Лайош Кошут

¹ Австрійський імператор був водночас королем Угорщини та Богемії.

*Я. Торма. Повстань,
угорський народ!
1930-ті роки*

ці подали австрійській владі вимоги, серед яких свобода преси, громадянська та релігійна рівність, угорський національний банк та ін. У середині березня 1848 р. відбулася безкровна революція і було сформовано перший незалежний угорський уряд.

Здавалося, події розвивалися якнайкраще для угорських революціонерів. Проте Угорська революція мала суттєву ваду — власним національним меншинам (словакам, а надто хорватам) не обіцяли того, що самі угорці вимагали від Австрії — незалежності. Тому хорвати не тільки не стали їхніми союзниками, а навпаки — за першої ж нагоди виступили проти угорців.

У вересні 1848 р. 50-тисячна австро-хорватська армія рушила з території Хорватії в глибоку Угорщину. Л. Кошут, який очолював уряд, закликав угорців до спротиву. Восени угорська революційна армія відбила вторгнення, проте наприкінці року австро-хорватські війська поновили наступ і на початку 1849 р. захопили Будапешт. Угорський уряд і парламент залишили столицю.

- *Перегляньте фрагмент кінофільму про Угорську революцію. Представники яких соціальних верств і груп були активними учасниками Угорської революції 1848–1849 рр.?*

Утративши надію порозумітися з австрійським імператором, у середині квітня 1849 р. Л. Кошут проголосив незалежність Угорської республіки, а себе — її правителем-президентом.

Угорці протрималися чотири місяці — спочатку австрійські війська знову захопили Будапешт, а в серпні до Угорщини вторглася запрошена австрійцями на допомогу численна російська армія. Сили були нерівними, й угорські революційні загони зазнали поразки. До осені 1849 р. революцію було придушено. Л. Кошут утік до США, а угорців повернули під контроль Австрії.

Причини невдачі Угорської революції 1848–1849

- Л. Кошут та інші натхненники революції не бачили в новій Угорщині рівноправного з угорцями місця для хорватської, словацької та інших меншин і не готові були надати їм незалежність від Угорщини.
- Австрія таємно підтримувала хорватів.

- Австрійці звернулись по допомогу до Росії. Вторгнення російської армії до Угорщини означало, що погано озброєним і невихованим угорцям належало битися з численним регулярним військом.
- Угорські повстанці не мали належного досвіду не тільки в державних справах, а й у військовій галузі.

Революційні події в дунайських князівствах. Формально незалежні дунайські князівства Валахія та Молдова в XIX ст. звільнилися від впливу Туреччини й потрапили під вплив Росії. Економічна криза в Європі та розгортання революцій на континенті не оминули ці дунайські князівства. Навесні 1848 р. революціонери прийняли конституцію та оголосили про створення Об'єднаного князівства Валахії та Молдови, на основі якого згодом виникла незалежна Румунія.

Вплив революцій 1848–1849 рр. на Європу

- Уперше із часів наполеонівських воєн у багатьох європейських державах під тиском революційних подій було прийнято ліберальні конституції та закони, які суттєво розширили права громадян.
- Було скасовано кріпосне право в країнах, де воно ще зберігалось.
- Прискорилося об'єднання і згуртування націй, розділених кордонами (німців, італійців, румунів).
- Народи, позбавлені державності, боролися за незалежність і створення національних держав (угорці, чехи, словаки, хорвати та ін.).

Основні події

1848–1849 рр. — «Весна народів».

Заняття та завдання

1. Що означає історичне поняття «Весна народів»?
2. Ознайомтеся з висловленням К. Меттерніха. Як це висловлення віддзеркалює порядки, що існували в Австрійській імперії в період канцлерства К. Меттерніха?

«Світ потребує для управління фактів і правосуддя, а не базікання й самих теорій; головна потреба суспільства — знайти підтримку в силі влади, а будь-яка влада без реальної сили не гідна своєї назви та не в змозі управляти сама собою».

3. Якими, на Вашу думку, були основні причини й передумови революцій 1848–1849 рр.?
4. Визначте причини формування національних рухів у країнах Європи.
5. На прикладі 2–3 країн визначте спільні ознаки й відмінності революцій, що відбувалися в Європі наприкінці 1840-х років.

6. За матеріалами параграфа складіть у зошиті й заповніть таблицю за наведеною формою.

Революції в Європі 1848–1849 рр.					
	Франція	Німеччина	Австрія	Італія	Угорщина
Здобутки					
Підсумки					

§ 7. Об'єднання Німеччини

1. Політична роздробленість і можливі шляхи об'єднання Німеччини

Поразка революції 1848 р. відкинула справу об'єднання Німеччини до часів Віденського конгресу. Проте інтереси розвитку країни потребували запровадження в усіх німецьких землях свободи пересування, єдиної системи мір і ваг, скасування залишків середньовічних цехових привілеїв тощо.

На той час у теорії існувало три шляхи втілення цієї мрії. *Перший шлях*, коли глави всіх, майже чотирьох десятків, німецьких держав відмовилися б від своєї незалежності й об'єдналися, щоб сформувати єдині націю та державу. Однак жодна із цих держав не бажала взяти на себе таку ініціативу. Століттями головною державою в Центральній Європі була Австрія, і малі держави, а надто на півдні Німеччини, вважали її лідером. Австрія була переконана, що право на лідерство належить їй цілком справедливо. Королівська родина — давній монарший дім Габсбургів — виказувала готовність стати провідною силою об'єднаної Німеччини.

Проте було мало ймовірно, що саме Австрія стане «магнітом», який притягне до себе інші німецькі держави. *По-перше*, австрійські провінції населяли не тільки німці, а й угорці, чехи, українці, поляки, хорвати, румуни. Загалом в Австрійській імперії проживало значно більше підданих інших національностей, ніж німецьких підданих австрійського імператора. Недаремно імперію образно називали «клантиковою». Отже, національний чинник робив роль Австрії як об'єднувачки всієї Німеччини вкрай проблематичною. *По-друге*, перешкодою до реалізації сценарію об'єднання Німеччини під зверхністю Австрії було відверте небажання північнонімецького Пруського королівства визнати австрійське лідерство.

Другий шлях об'єднання Німеччини — ліберальний. Шкільні вчителі й університетські викладачі, письменники, інтелектуали, обізнані з британською та французькою формами самоврядування, сподівалися, що законодавство, яке обслуговувало інтереси князів і верхівки в німецьких князівствах, можна замінити на демократичне, аби всі люди отримали право голосу.

Третій шлях — «залізом і кров'ю» — виявився тим, який, урешті-решт, успішно завершив справу. Його пройшла людина, котра з майстерністю вмілого лоцмана провела німецький корабель між небезпечними рифами й

дісталася порту призначення — створення єдиної Німецької імперії. Цією людиною був **Отто фон Бісмарк**.

Особистості

Отто фон Бісмарк (1815–1898) — прусський і німецький державний діяч, перший рейхсканцлер (голова уряду) Німецької імперії (1871–1890). За жорстку політику отримав прізвисько «залізний канцлер». У молоді роки вивчав право. Був противником революції 1848 р. і виступав за збройне придушення повстань. У вересні 1862 р. король Вільгельм I запросив О. фон Бісмарка на посаду прусського міністра-президента. Після утворення в 1867 р. Північнонімецького союзу О. фон Бісмарк став канцлером.

Свідчення

- Як Ви вважаєте, чому перспектива появи об'єднаної Німеччини під зверхністю Пруссії не надихала інші німецькі держави й провідні країни Європи?

«На той момент, коли О. фон Бісмарк став канцлером Пруссії, Німеччини як держави не існувало й німецькі землі перебували в складі Священної Римської імперії — аморфного утворення, у якому за лідерство змагалися Пруссія та Австрія. Ідея німецької єдності була центральною темою в німецькій політичній еліті, проте жоден із правлячих домів не хотів поступитися владними повноваженнями, а сформовані центри сили в Європі, зокрема Англія, Франція та Росія, навряд чи зраділи б появі нового потужного конкурента».

Галина Івасюк, українська історикиня (Роль особистості в становленні зовнішньої політики Німеччини // Наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту, 2012. — Вип. 9. — С. 103)

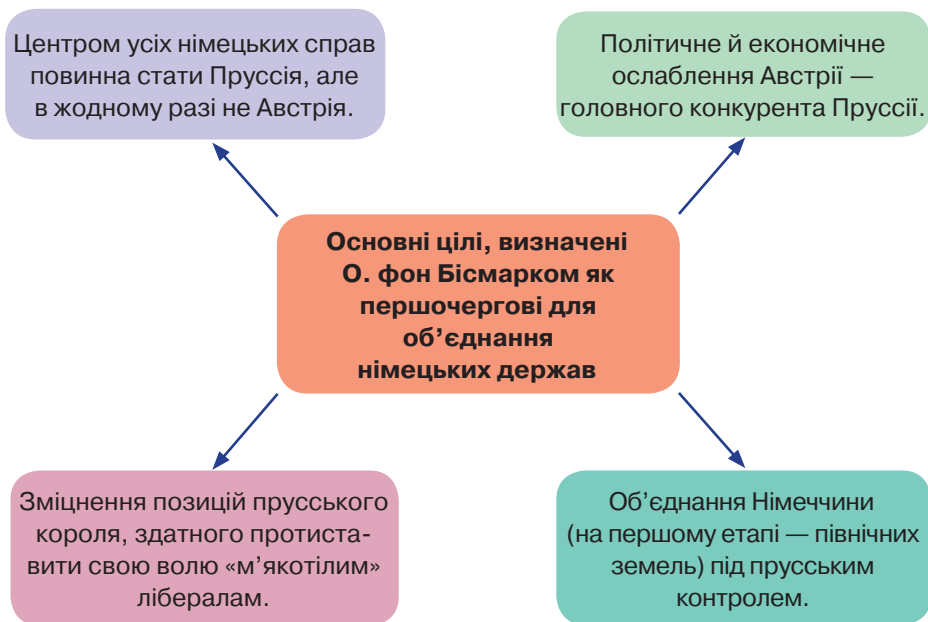
2. Посилення Пруссії

Головними завданнями О. фон Бісмарка стали подолання конкуренції Австрії та зміцнення становища Пруссії в Європі. Найбільш швидким і успішним, на його думку, був військовий шлях. Отже, об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії відбулося в результаті трьох послідовних воєн, ініційованих О. фон Бісмарком: з Данією, Австрією та Францією (*див. карту на с. 76*).

Здобувши легку перемогу над Данією у війні 1864 р., Пруссія отримала значну частину колишнього герцогства Шлезвіг-Гольштейн.

Війна 1866 р. з Австрією та коаліцією більшості південних німецьких держав (Баварії, Саксонії, Бадена та ін.) завершилася неочікувано швидкою перемогою Пруссії та розпадом Німецького союзу. Замість нього Пруссія створила, по суті, федеративну державу — **Північнонімецький союз**. Управління Північнонімецьким союзом здійснювали прусський король як президент союзу, канцлер в особі прусського першого міністра та парламент. Згідно з мирним договором, до Пруссії були приєднані Ганновер і Франк-

фурт. Австрію усунули від участі у вирішенні німецьких питань, і відтепер Пруссія стала незаперечним лідером національного об'єднання Німеччини.

Свідчення

- Чи вважаєте Ви підхід О. фон Бісмарка до проблеми відносин з Австрією правильним з огляду на тогочасну ситуацію? Аргументуйте Вашу позицію.

«Ми мали уникнути нищівної поразки Австрії; ми не мусили викликати в неї непотрібне відчуття гіркоти або бажання помсти; ми повинні були залишити можливість знову стати друзями з нашим нинішнім супротивником... Якщо Австрія зазнає важких утрат, вона стане союзником Франції чи будь-якого іншого нашого супротивника; вона навіть принесе в жертву свої антиросійські інтереси заради помсти Пруссії».

Отто фон Бісмарк (<https://history.hanover.edu/courses/excerts/IIIbis.html>)

Після остаточного ослаблення Австрії поза союзом залишалися тільки великі й впливові південні німецькі держави. Тепер О. фон Бісмарк звернув увагу на Францію, яка з тривогою спостерігала за зростанням впливу Пруссії. У 1870 р. Пруссія отримала нагоду спровокувати війну з Францією (якої бажав і Наполеон III). Конфлікт виник через вакантний іспанський престол. Франція вимагала від Пруссії відмовитися від іспанських планів. Пруський король зайняв примирливу позицію, однак О. фон Бісмарк за допомогою дипломатичних хитрощів і фальсифікації підштовхнув Наполеона III до оголошення війни Пруссії. (Детальніше події франко-пруської війни розглядаються в § 13). Канцлер також зробив усе, щоб ізолювати Францію на міжнародній арені: Росія, яка офіційно була союзницею Франції, не стала на її сторону у франко-пруській війні. Італія також зберігала нейтралітет.

- Висловлення О. фон Бісмарка характеризує його як політика, який намагався передбачити подальший розвиток подій. Висловте припущення, чому, не допустивши приниження переможеної Австрії, Пруссія припинила французів, коли її війська пройшли «маршем переможців» вулицями Парижа.

Тріумфальний в'їзд німців у Париж.
Гравюра. 1870-ті роки

Пруська армія була вишколена й озброєна краще за французьку. У серпні 1870 р. пруські війська пішли в наступ і розбили французів. Наприкінці жовтня 180-тисячна французька армія капітулювала у фортеці Мец. Пруські війська рушили на Париж і ніхто й ніщо вже не могли їх зупинити.

Наприкінці січня 1871 р. було підписано перемир'я на важких для Франції умовах, а в травні — ще більш обтяжливий для Франції мирний договір. Крім виплати Пруссії значної контрибуції, Франція поступалася Ельзасом і північно-східною частиною Лотарингії.

3. Завершення об'єднання Німеччини

Перемігши Францію, Пруссія фактично позбавила південні німецькі держави свободи вибору. Хотіли цього їхні монархи чи ні, але вони змушені були заявити про свою згоду ввійти до складу єдиної Німецької імперії.

- Перегляньте відеофільм «Історія Німецької імперії». У які періоди німецької та європейської історії відбувалося об'єднання німецьких земель найбільш активно?

18 січня 1871 р., ще до офіційного завершення війни проти Франції, у Дзеркальній залі Версальського палацу зібралися правителі німецьких земель, щоб офіційно заявити про створення **Німецької імперії** та проголосити пруського короля Вільгельма I її імператором. У новоствореній імперії проживало понад 40 млн осіб, а територія перевищувала пів мільйона квадратних кілометрів.

У квітні того ж року було ухвалено конституцію: до складу Німецької імперії ввійшли 22 монархії та кілька вільних міст. Згідно з конституцією, вони вважалися відносно незалежними й рівноправними, але насправді такої рівності не було. Главою імперії був король Пруссії — найбільшою з-поміж усіх німецьких держав (60 % населення, понад половина всієї території). Йому присвоювався титул імператора; він був головнокомандувачем збройних сил імперії, призначав імперських чиновників, зокрема й голову уряду — імперського канцлера.

Імператор також призначав делегатів до верхньої палати парламенту й мав повноваження здійснювати безпосереднє керівництво міністрами.

Об'єднання Німеччини

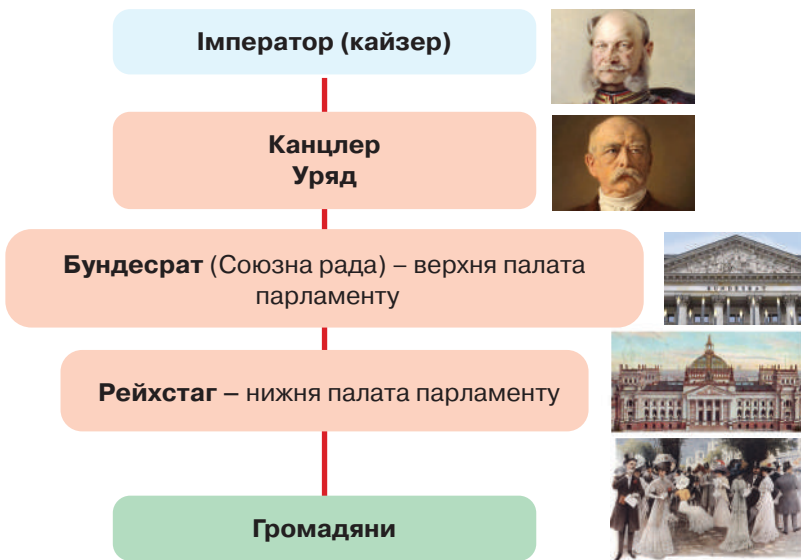

Конституція надавала *бундстагу* (парламенту) законодавчу та значною мірою виконавчу владу. Верхньою палатою парламенту імперії була союзна рада — *бундесрат*. Майже третина депутатів у ньому представляли Пруссію. Головою бундесрату був канцлер імперії — пруський міністр. Будь-яке рішення бундесрату могло бути заблоковане Пруссією, яка мала для того достатню кількість голосів депутатів.

Рейхстаг — нижня палата німецького парламенту — не мав вирішального значення в системі органів державної влади імперії, оскільки не контролював уряд.

Ухваленням конституції 1871 р. завершилося політичне об'єднання Німеччини. Однак для створення цілісної держави цього було недостатньо, бо не існувало єдиної фінансової системи та грошової одиниці; залишалися сильними позиції католицької церкви; не існувало загальнодержавної власності; не були узгоджені загальнонімецькі цілі на міжнародній арені. Ці та інші питання належало вирішити в майбутньому.

Вищі органи державної влади Німеччини за конституцією 1871 р.

Основні події

1871 р. — завершення об'єднання Німеччини. Проголошення Німецької імперії; ухвалення конституції.

Заняття та завдання

1. Назвіть можливі шляхи об'єднання Німеччини. Чому, на Вашу думку, це об'єднання відбулося за найжорсткішим сценарієм?
2. Яку роль у справі об'єднання німецьких держав в єдину імперію відіграв О. фон Бісмарк?
3. Як Ви вважаєте, чи було неминучим протистояння Австрії та Пруссії в ході об'єднання Німеччини? Чому зрештою перемогла Пруссія?
4. Назвіть і стисло охарактеризуйте основні етапи завершення об'єднання Німеччини. Які події після революції 1848–1849 рр. були знаковими на цьому шляху?
5. Складіть «портрет» Німецької імперії за конституцією 1871 р.

§ 8. Об'єднання Італії

1. Італія після революції 1848 р.

Головною подією в історії Італії XIX ст. стало політичне об'єднання країни. Упродовж кількох століть на території Італії вирували війни європейських держав, у результаті яких на Апеннінському півострові запанувала Австрія. Через збереження феодальних порядків та іноземне панування на

Папа Римський
Пій IX

початку століття Італія була поділена на кілька держав. Власне, територія, яку ми нині називаємо Італією, ще в середині XIX ст. була більшою мірою географічним поняттям, закутком Європи.

На відміну від Німеччини, на території якої існувала велика європейська держава — Пруссія, що змогла стати центром об'єднання країни, в Італії такого об'єднаною центру тривалий час не було. Сардинське королівство (інша назва — П'ємонт), хоч і вирізнялося з-поміж інших, усе ж не могло претендувати на статус великої держави. За принципом «ворог мого ворога — мій друг» союзником італійських націоналістів у їхній боротьбі за об'єднання була Франція, адже обидві держави мали спільного ворога — Австрію.

Для Франції підтримка Італії була проявом не благородства, а винятково тверезого розрахунку й бажання мати природного союзника по той бік Альп.

До революції 1848 р. чимало політиків і простих італійців мали надії на те, що лідером **Рисорджименто**, постаттю, довкола якої можуть згуртуватися прихильники об'єднання, буде Папа Римський. Однак у ході революції, а надто після неї, ці очікування зійшли нанівець. Пій IX, який на початку свого правління виголосив чимало привабливих обіцянок, щодалі більше відходив від них.

Склалося так, що об'єднання Італії могло відбутися або під керівництвом Савойської династії в особі короля П'ємонту Віктора Еммануїла II, або під прапором республіки. За республіканське об'єднання Італії виступали Дж. Мадзіні й Дж. Гарібальді, однак серед їхніх прибічників уже не було одностайності. Частина з них почала схилитися до думки, що об'єднання країни до снаги тільки П'ємонту. Повстанська тактика Дж. Мадзіні зазнала поразки. На противагу йому та його прибічникам частина демократів, зокрема Дж. Гарібальді, дійшла висновку про необхідність союзу демократичних сил із Савойською монархією.

Об'єднання Італії було б значно складнішим і тривалішим, якби не позиція Віктора Еммануїла II. Йому вдалося переконати націю, що саме він здатний об'єднати країну.

2. Сардинське королівство за уряду К. Кавура

На початку 1850-х років Віктор Еммануїл II призначив прем'єр-міністром **Камілло Кавура**, здібного й енергійного політика, який здійснив важливі внутрішні реформи. Зокрема, К. Кавур ліквідував у Сардинському королівстві феодальні пережитки, перебудував його економіку, активно залучаючи до державного управління освічених людей.

Словник

Рисорджименто (від італ. *risorgere* — відроджуватися, воскресати, підніматися знову) — рух за об'єднання Італії.

Особистості

Камілло Кавур (1810–1861) — італійський політичний діяч. Походив з однієї з найбагатших і найвпливовіших родин П'ємонт; його хрещеною матір'ю була сестра Наполеона Бонапарта. Закінчив військову академію, служив у війську. Лідер ліберальної течії італійського національного руху. Виступав за ліквідацію роздробленості Італії, проти австрійського панування та за створення єдиної національної італійської держави. Під час революції 1848–1849 рр. був депутатом сардинського парламенту; обіймав посади міністра землеробства й торгівлі, міністра фінансів. Упродовж 1852–1861 рр. — прем'єр-міністр Сардинського королівства.

Напрями й результати економічної політики К. Кавура

- Для підвищення ділової активності у П'ємонті було осучаснено систему зв'язку; завдяки урядовим субсидіям побудовано телеграфну лінію Турин–Генуя та розгорнуто телеграфне будівництво по всьому королівству.
- Через здешевлення поштових марок державна пошта перестала бути збитковою і почала давати прибуток.
- Розпочалося будівництво мережі залізниць, що стало потужним поштовхом для всієї економіки. За роки перебування К. Кавура при владі їхня протяжність у королівстві зросла майже вдсятеро.
- Знижено митні тарифи, що пожвавило торгівлю.
- Скорочено частину податків для підприємців, землевласників та інших великих власників.
- Сардинське королівство вийшло на перше місце в Італії за рівнем економічного розвитку.

Природжений дипломат, К. Кавур прагнув об'єднати Італію навколо Сардинського королівства під егідою Савойської династії шляхом дипломатичних угод. Заради того, щоб зробити Францію союзницею П'ємонт, К. Кавур запросив французького імператора Наполеона III на таємні переговори, і вони уклали військовий союз проти Австрії. Щоб належно підготуватися до неминучої визвольної війни з Австрією, уряд К. Кавура почав активно шукати можливих союзників у Європі та збільшив видатки на армію.

К. Кавур вважав, що поразка революції 1848 р. не була випадковою, її зумовили низький рівень освіченості й відсутність єдності серед авторитетних політиків. Він не поділяв поглядів Дж. Мадзіні, котрий, перебуваючи за кордоном, продовжував беззастережно вірити в можливість соціальної революції в Італії.

Що ж до іншого популярного серед італійців патріота — Дж. Гарібальді, то К. Кавур цілком із ним порозумівся і навіть зробив своїм союзником. Також він організував історичну зустріч Дж. Гарібальді з Віктором Еммануїлом II, щоб налагодити між двома політичними вождями особистий контакт.

Об'єднання Італії

- ★ Райони, охоплені рухом за об'єднання Італії
- ← Похід Дж. Гарібальді на Неаполь (1860)
- Італійське королівство (1870)
- Кордони Італійського королівства (1861)
- ×1859 Місця й роки битв

Свідчення

- Ознайомтеся з оцінкою діяльності італійської «трійці» відомого українського дослідника О. Бочковського. На яких якостях і рисах Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді й К. Кавура, важливих для об'єднання Італії, він наголошує?

«Італія дала Європі в цей час не тільки видатного ідеолога національної боротьби... Дж. Мадзіні... Одночасно Італія дала зразкові приклади діячів на двох інших головних напрямках національної боротьби. Дж. Гарібальді — це ідеал вояка в національній революції; ідеал шляхетної справи національного визволення, відданий революціонер... А К. Кавур — рідкісний приклад надзвичайно талановитого дипломата на початку політичної кар'єри народу, що зриває пута чужої неволі. Згадана італійська «трійця» — це справді майже ви-

нятковий приклад щасливої гармонії головних чинників визвольної боротьби. В історії він майже не повторюється».

Ольгерд Бочковський, український і чеський дослідник (Вступ до націоналізму. — Мюнхен : УТГ, 1991–1992. — С. 24)

3. Військовий шлях об'єднання Італії «згори». Походи Дж. Гарібальді

Завдяки успішній внутрішній політиці К. Кавур здобув прихильність лібералів в інших частинах Італії, а участю в Східній (Кримській) війні у складі антиросійської коаліції привернув на сторону Сардинії Наполеона III. К. Кавур навіть уклав із ним таємну угоду, пообіцявши поступитися Франції Савоєю та Ніццою як винагородою за сприяння в об'єднанні Північної Італії.

Після цього К. Кавур, нехтуючи вимогами австрійського імператора Франца-Йосифа I припинити озброєння армії, більше не вважав за потрібне приховувати підготовку до війни з Австрією.

Навесні 1859 р. після оголошення антиавстрійською коаліцією війни Австрії об'єднання Італії вступило у вирішальну фазу. Несподівано для самого К. Кавура в боротьбу проти австрійського панування включився не тільки П'ємонт, а майже вся Італія. Війна з Австрією викликала патріотичне піднесення в усіх італійських державах. Населення виганяло своїх правителів і оголошувало, що визнає королем Віктора Еммануїла II.

Коли ж австрійські війська рушили на П'ємонт, то на допомогу Віктору Еммануїлу II прийшла французька армія під командуванням Наполеона III. У ході війни австрійці зазнали дві серйозні поразки й змушені були відступити. У результаті кордони Італії на географічній карті набули майже сучасного вигляду.

Здавалося, ще одне незначне зусилля й Австрія буде остаточно переможена. Проте Наполеон III, побоюючись, що у війну проти Франції може вступити Пруссія, поквапився підписати з Францом-Йосифом I мирний договір. Згідно з договором, Австрія мусила поступитися Наполеону III Ломбардією, яку він передав Віктору Еммануїлу II. Проте в іншій частині Італії все залишалося, як і було, — Австрія і надалі панувала на Апеннінському півострові.

Дж. Гарібальді, який після провалу спроби революції втік із Сицилії до Сардинського королівства, активно включився у визвольну боротьбу. Зі своїми «альпійськими стрільцями» він здобув улітку 1859 р. кілька перемог над австрійцями. Після укладення мирного договору Дж. Гарібальді, незадоволений результатами війни, почав діяти на власний розсуд.

У квітні 1860 р. повсталася Сицилія. Дж. Гарібальді сподівався поширити повстання на інші території з метою здобуття Папської області й Неаполя та подальшого об'єднання Італії. Однак політична ситуація була несприятлива, і п'ємонтський уряд не дав йому дозволу на такі дії. На знак протесту Дж. Гарібальді, який був депутатом туринського парламенту, демонстративно відмовився від свого депутатства.

Наступного місяця він разом із добровольцями («тисяча Гарібальді») висадився на Сицилії, де його радо вітало населення. Загін «червоносорокчників», як називали гарібальдійців за колір їхніх сорочок, швидко збільшився завдяки новим добровольцям.

Сицилійська експедиція Дж. Гарібальді стала вагомим внеском в об'єднання Італії. У найкоротший термін він звільнив острів від неаполітан-

Д. Уголіні. Віктор Еммануїл II. XIX ст.

ських військ, створив новий уряд і видав низку указів із метою військового й адміністративного впорядкування ситуації.

Із Сицилії Дж. Гарібальді зі своїм загоном перебрався до Південної Італії. Тут він також мав вражаючий успіх і у вересні 1860 р. вступив у Неаполь. Звідти з 20-тисячним військом Дж. Гарібальді перейшов у наступ проти залишків військ неаполітанського короля. Привертаючи на свою сторону дедалі більше людей, Дж. Гарібальді звільнив більшу частину Італії від влади австрійців і став національним героєм.

Щойно з'явилися повідомлення про похід Дж. Гарібальді, першим бажанням Віктора Еммануїла II було заборонити йому продовження розпочатої справи. Він побоювався, що дії Дж. Гарібальді призведуть до утворення на півдні Італії окремої республіки або й до громадянської війни. Проте згодом король змінив свою думку й вирішив скористатися перемогою народного улюбленця для приєднання до Сардинії Неаполя та Сицилії. Із цією метою Віктор Еммануїл II послав своє військо до неаполітанських володінь. Із Сардинії на допомогу гарібальдійцям регулярно відправляли зброю та вояків.

Дж. Гарібальді привітав Віктора Еммануїла II як загальноіталійського короля, а на початку листопада 1860 р. вступив разом із ним у Неаполь. Більша частина Італії була об'єднана. За кілька днів, відмовившись від будь-якої винагороди, Дж. Гарібальді залишив місто.

- Перегляньте відеосюжет про монумент Дж. Гарібальді в італійському місті Спеція. Яким постає образ Дж. Гарібальді у скульптурному втіленні? Який висновок про ставлення італійців до Дж. Гарібальді Ви можете зробити?

4. Утворення Італійського королівства. Завершення об'єднання Італії

Питання про приєднання до Сардинії вирішували в Центральній Італії всенародним голосуванням (як і питання про приєднання Савої та Ніцци до Франції). У такий же спосіб вирішувалося питання статусу Сицилії в Південній Італії, де влада фактично належала Дж. Гарібальді, який прийняв титул диктатора. Більшість сицилійців висловилися за приєднання до Сардинії. Дж. Гарібальді склав із себе повноваження диктатора й передав владу над Південною Італією Віктору Еммануїлу II. Як результат, у **1860 р.** було утворено **Італійське королівство**.

На початку наступного року зібрався перший загальноіталійський (крім Папської та Венеціанської областей) парламент, який у березні проголосив Віктора Еммануїла II «Божою милістю і волею народу королем Італії». Об'єднання Італії фактично визнали Пруссія, Велика Британія, Франція (за кілька днів до цієї події раптово помер К. Кавур), Швейцарія, США, Швеція, Данія, Норвегія, латиноамериканські країни й навіть Австрія.

Після цього Дж. Гарібальді здійснив дві спроби завоювати Рим і Папську область. Першого разу його добровольців зупинили війська Віктора Еммануїла II, а наступного разу він зазнав поразки від французів.

Віктор Еммануїл II вважав, що час для завоювання Рима ще не настав, тому вирішив спочатку приєднати Венецію. У 1866 р. Італія взяла участь в австро-пруській війні на стороні Пруссії. Для Віктора Еммануїла II війна виявилася невдалою, але при укладенні миру Австрія поступилася Наполеону III Венецією, яку він передав Італії.

Оскільки розрахунок на Наполеона III виявився резонним лише наполовину, багато що залежало від приєднання до Італії Папської області. Однак Франція, побоюючись, що спроба П'ємонту приєднати Папську область силою зброї спричинить новий європейський конфлікт, заявила, що Рим може належати тільки Папі Римському.

Віктор Еммануїл II, не маючи сил протидіяти сильнішій Франції, спочатку погодився із цією умовою і зупинив Дж. Гарібальді, який намагався повести людей на Папську область. Проте з початком франко-пруської війни він радо змінив своє рішення. Ослаблена Франція виводила гарнізони звідусіль, аби якимось протистояти пруським військам.

Віктор Еммануїл II блискавично цим скористався — тільки-но французи залишили Рим, він негайно ввів до Вічного міста військо й був у Римі вдруге коронований уже як король Італійського королівства. Папська область була включена до складу єдиного Італійського королівства, а Рим став столицею держави, як про це мріяв К. Кавур. Отже, у **1870 р. об'єднання Італії було завершено.**

Основні події

1860 р. — створення Італійського королівства.

1870 р. — завершення об'єднання Італії.

Закимання та завдання

1. Якою була ситуація в країні після Італійської революції 1848 р.?
2. Назвіть лідерів і політичні сили, які відігравали головну роль у політичному житті країни.
3. Розгляньте карикатуру на «фермера» К. Кавура. Яким, на Вашу думку, було ставлення автора малюнка до К. Кавура: позитивним чи негативним? Які економічні реформи провів «фермер» К. Кавур та як вони вплинули на авторитет Сардинського королівства як об'єднувачого центру?
4. Розгляньте політичну карикатуру «Добра пропозиція», на якій Дж. Гарібальді закликає Папу Римського Пія IX дати свободу Італії (Liberty означає «свобода»). Чому Папу дово-

дилося вмовляти взяти участь в об'єднанні Італії, не кажучи вже про те, щоб очолити цей рух?

5. Як Ви оцінюєте загальний внесок в об'єднання Італії Дж. Гарібальді, К. Капура та Віктора Еммануїла II? Які сильні риси мав кожний із цих політиків? Що зробило цих людей природними союзниками?

6. Яку роль відіграли військові походи Дж. Гарібальді, зокрема похід «тисячі» на Сицилію, у створенні Італійського королівства й завершенні об'єднання Італії?

7. Проведіть історичну паралель між об'єднанням Німеччини й об'єднанням Італії. Що було спільного, а що відмінного в цих двох історичних подіях?

§ 9. Російська імперія в першій половині XIX ст.

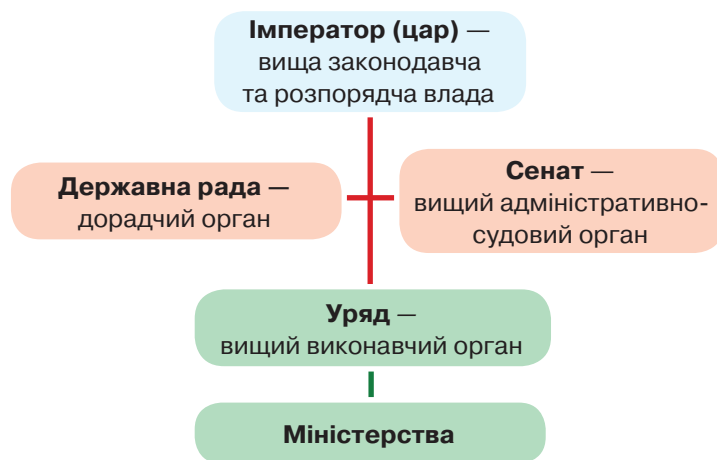
Згадайте

- У чому полягали особливості «освіченого» правління Катерини II?
- Які чинники гальмували розвиток мануфактурного виробництва?

1. Росія в першій чверті XIX ст.

У той час, коли в західноєвропейських державах відбувалося становлення парламентських форм правління, Російська імперія залишалась останнім оплотом абсолютизму, де влада царя не обмежувалася жодними виборними органами.

Державне управління в Росії в першій чверті XIX ст.

В управлінні країною російський цар *Олександр I* (1801–1825) спирався на повністю контрольований ним бюрократичний апарат, створений ще в XVII ст. На початку свого правління він намагався справити враження реформатора: надав право купівлі землі представникам купецтва, міщанам, вільним селянам; узаконив право відпускати селян на волю за обопільною

А. Адам. Наполеон у палаючій Москві. 1841 р.

згодою поміщика й селянина; обмежив кріпосне право в Балтії; скасував право засилати селян у Сибір; розширив мережу шкіл з безкоштовною початковою освітою.

Великим випробуванням для Росії стала війна з Наполеоном (про неї йшлося в п. 5 § 2).

Після війни Росія продовжувала жити старими порядками: свавілля поміщиків щодо селян, заборона опозиційних організацій, цензура, переслідування «вільнодумства» тощо.

2. Суспільні рухи

Після закінчення війни стала очевидною нездоланна прірва в рівнях розвитку Росії та Європи. Тим часом участь російського війська у складі антифранцузької коаліції в поході в Європу надихнула частину офіцерів ідеями демократії, переконала у перевагах європейського демократичного урядування. Виникали таємні організації, серед яких найбільшими були *Північне товариство* в Петербурзі (1822) й *Південне товариство* в Україні (1821), до якого згодом приєдналося Товариство об'єднаних слов'ян. Очолювали Південне товариство Павло Пестель і Сергій Муравйов-Апостол. Учасники обох товариств планували повалити монархію і запровадити в Росії республіку за європейським зразком.

У листопаді 1825 р. Олександр I раптово помер. Ця подія стала сигналом для членів Північного товариства до повстання. **14 грудня 1825 р.**, у день складання присяги новому імператору *Миколі I* (1825–1855), у Петербурзі повстали окремі військові частини, у яких діяли члени Північного товариства. Від російської назви місяця (грудень — рос. *декабрь*) учасники руху ввійшли в історію як *декабристи*. Вони намагалися не допустити до влади нового царя і домогтися скасування самодержавства.

Майже 3 тис. заколотників, оточені урядовими військами, пасивно очікували наказу про подальші дії. Проте відсутність чіткого плану, зрада окремих керівників повстання і нерішучість повстанців призвели до краху. Заколотників оточили й розстріляли. Загинуло понад тисячу осіб; керівників повстання стратили; багатьох учасників повстання ув'язнили, заслали в Сибір чи на загарбаний Росією на той час Кавказ.

К. Кольман. Повстання 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі. 1830-ті роки

Уже після того як повстання в Петербурзі зазнало поразки, **на початку січня 1826 р.** на Київщині повстав Чернігівський піхотний полк. Повстанці зайняли м. Васильків, але через тиждень були розбиті урядовим військом поблизу Білої Церкви. Керівників повстання спіткала доля їхніх петербурзьких спільників.

Свідчення

- Наскільки, на Вашу думку, може бути дієвою система державного управління, що ґрунтується не на правдивій інформації, а на приємній для керівника?

«Що б я сказав на це імператорові?! Але ж я не дурень! Якби я почав говорити йому правду, він би мене викинув за двері, а більше нічого б із цього не вийшло».

З діалогу двох придворних аристократів щодо інформування Миколи I (История дипломатии. — Москва : Политиздат, 1959. — Т. 1. — С. 645)

Проте й у цих складних умовах існували політичні рухи. Окрім прихильників самодержавства і православ'я як єдиної «істинної» віри в середовищі дворянства й інтелігенції виникли громадські течії *західників і слов'янофілів*. В імперії також поширювались соціалістичні ідеї. Провідником російського соціалізму був *Олександр Герцен*. Він і його послідовники вважали селянську громаду осередком майбутнього соціалістичного суспільства.

Словник

- **Західники** та **слов'янофіли** — представники двох основних напрямів російської громадської думки в 1840–1850-х роках. *Західники* виступали за розвиток Росії за західноєвропейським зразком, а *слов'янофіли* наполягали на особливому, відмінному від західноєвропейського, шляху історичного розвитку Росії. Вони вбачали її самотність у відсутності боротьби соціальних груп, у селянській громаді, православ'ї.

3. Росія — «жандарм Європи»

Після перемоги антифранцузької коаліції над Наполеоном уряди Європи (насамперед Росії, Австрії та Пруссії), згуртувавшись у Священний союз, активно боролися з революційними ідеями й національними рухами. Росія, за якою закріпилася назва «жандарм Європи», у першій половині XIX ст. продовжувала реакційну політику щодо багатьох європейських народів, зокрема й українського. На початку століття Україну поділили на дев'ять губерній, що входили до трьох генерал-губернаторств на чолі з військовими генерал-губернаторами з необмеженими повноваженнями. Було зроблено спроби придушити будь-які прояви національної самосвідомості українців; політико-географічне поняття «Україна» заборонили, а мову зневажали.

Свідчення

- *Визначте, яких ще, крім згаданих вище, антиукраїнських заходів уживала російська влада та якою була їхня мета.*

«Поступово звужувалася сфера дії традиційного українського судочинства й права, аж поки в 1831–1835 рр. скасовано магдебурзьке право в Києві, а в 1842 р. — судочинство за Литовським статутом і запроваджено в усіх сферах систему російських законів і судів».

Іван Дзюба, український літературний критик і громадський діяч (Нагнітання мороку: від чорносотенців початку XX ст. до українофобів початку XXI ст. — Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 411)

Було ліквідовано греко-католицьку церкву на Правобережжі, цензура забороняла друкувати українською мовою проповіді. Також русифікувалися культура й освіта.

Свідчення

- *Як, на Вашу думку, висловлення російського імператора характеризує тогочасну політику щодо України?*

«Це моє творіння [Київський університет], але я перший покладаю на нього руку, якщо виявиться, що він не відповідає своєму призначенню і добрим планам уряду. А призначення університету — поширювати російську культуру й російську народність у спольщеній Західній Росії».

Микола I, російський імператор (Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів : Світ, 1990. — С. 253–254)

На випадок повстання в Україні було розміщено російську армію, а також створено майже два десятки військових поселень.

Настраханий Липневою революцією у Франції, Микола I мав намір відправити в Західну Європу російську армію для упокорення тамтешніх революціонерів. Утіленню задуму перешкодило повстання 1830 р. в Польщі. Проти п'ятдесятитисячного війська поляків Микола I зосередив удвічі чисельнішу армію. На початку наступного року польські повстанці зазнали поразки й відступили. На початку осені росіяни після дводенного штурму взя-

ли Варшаву і придушили повстання. Микола I брутально знищив залишки польської національної автономії: ліквідував «даровану» раніше польську конституцію і розпустив сейм (парламент). У 1832 р. Польщу проголосили частиною Російської імперії.

Свідчення

- Визначте спільні ознаки русифікаторської політики щодо українців і поляків.

«Стратегія русифікації вдосконалювалася в боротьбі з польськими революціями. Після придушення повстання 1830–1831 рр. було закрито Варшавський університет, Політехнічний інститут та інші навчальні заклади. Шкільні програми було затверджено відповідно до російських. Скасовано викладання історії Польщі як окремого предмета, вона стала частиною курсу російської історії. Викладанню російської мови приділялося багато уваги, а знання її стало обов'язковим для чиновників, було запроваджено курси для її вивчення».

Іван Дзюба (Нагнітання мороку: від чорносотенців початку ХХ ст. до українофобів початку ХХІ ст. — Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 414)

4. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.

Придушення революцій у Європі дало змогу урядам європейських країн повернутися до міжнародних справ. Знову між державами загострилися суперечності, наслідком яких стала Східна війна. Її також називають Кримською, хоча Кримський півострів опинився в епіцентрі війни лише на другий рік від її початку, коли у вересні 1854 р. на півострів висадились війська країн антиросійської коаліції. Бойові дії відбувалися не тільки в Криму, а й на Кавказі, на Чорному, Балтійському та Білому морях, навіть на узбережжі Тихого океану.

Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.

Це було збройне зіткнення між Росією та Османською імперією і її союзниками — Англією, Францією та Сардинією — за контроль над Близьким Сходом і Середземномор'ям.

Росія в цій війні діяла переважно силами вояків-українців, які в російському війську становили майже половину, а на флоті дві третини особового складу.

Причиною війни було загострення наприкінці 1840-х років на Близькому Сході суперечностей між Англією та Францією, з одного боку, і Росією — з іншого. В умовах ослаблення Османської імперії Росія вирішила більше не зважати на міжнародну заборону на прохід військових кораблів усіх держав у мирний час чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли.

Англія і Франція розраховували ослабити позиції Росії в Чорноморському регіоні. Османська імперія плекала надію відновити за рахунок Росії свої зовнішньополітичні позиції на Чорному морі, зокрема на Балканах.

Приводом до війни став конфлікт між католицькою і православною церквами за право володіння «святими місцями» — ключами від Віфлеємського храму та Гробом Господнім у Єрусалимі. У конфлікті на стороні православних виступала Росія, а на стороні католиків — Франція, яку підтримала Велика Британія. У 1852 р. Росія в ультимативній формі зажадала від Османської імперії визнати російського імператора «покровителем» усіх православних і відновити привілеї православної церкви в Палестині.

На *першому етапі* війни російські війська окупували дунайські князівства Молдову та Валахію, а в жовтні Росія оголосила війну Османській імперії. До квітня 1854 р. бойові дії велися між російськими й турецькими військами на Дунайському та Кавказькому фронтах. У цей період турецький флот зазнав поразки в *Синопській бухті* (листопад 1853 р.), а на Кавказі бойові дії було перенесено на турецьку територію.

Англія, Франція та Сардинське королівство вступили в коаліцію з Османською імперією й оголосили Росії війну. *Другий етап* війни розпочався у вересні 1854 р. висадкою в районі м. Євпаторії англо-франко-турецького десанту. Наступного місяця, розгромивши російську армію, союзники розпочали 11-місячну облогу Севастополя.

Контрудари російської армії з метою прориву кільця оточення довкола Севастополя виявилися невдалими, і черговий штурм міста наприкінці серпня 1855 р. завершився падінням фортеці.

В. Сімсон.
Британські
кораблі в Бала-
клавській бухті.
Літографія.
1855 р.

- Перегляньте відеосюжет «Кримська війна. 1853–1856 рр.». З якими містами пов'язані найбільш значущі події Східної (Кримської) війни на Кримському півострові?
- Яку роль відігравали жінки в обороні Севастополя у період його облоги союзницькими військами?

Сили як коаліції, так і Росії були виснажені; війна забрала життя пів мільйона людей. Підсумки війни підбив Паризький конгрес **1856 р.**, у якому взяли участь Росія, Англія, Сардинія, Османська імперія, Франція, а також Австрія та Пруссія — країни, що дотримувалися нейтралітету до коаліції. Наприкінці березня було підписано **Паризький мирний договір**.

Основні положення Паризького мирного договору 1856 р.

- Припинення війни між Росією, з одного боку, й Англією, Францією, Османською імперією та Сардинією — з іншого.
- Взаємне звільнення територій, захоплених під час війни.
- Амністія всім, хто був звинувачений у співпраці з окупантами (колабораціонізм); обмін військовополоненими.
- Визнання незалежності й цілісності Османської імперії.
- Чорне море проголошувалося нейтральним і відкритим для вільної торгівлі.
- Росія та Османська імперія зобов'язувалися вивести війська з Чорноморського узбережжя.
- Південну частину Бессарабії і землі в гирлі Дунаю було приєднано до Молдови.
- Сербії та дунайським князівствам надано внутрішню автономію.

Основні події

Грудень 1825 р. — січень 1826 р. — повстання декабристів.
1853–1856 рр. — Східна (Кримська) війна.

Заняття та завдання

1. Skorystavshis'ya shemoju derzhavnoho upravlinnja v Rosiji (s. 84) i rubrikoju «Svidchenja» (s. 86), osharakterizujete modelj derzhavnoho upravlinnja v Rosiji.
2. Jakij suspilnij tetchij isnuvali v Rosiji v pershij polovini XIX st.? Poyasnijte, u chomu polyagalja osnovna vidminnistj u svitoglyadah zahidnikiv i slov'janofiliv.
3. Sered ukrajinciv e prihilyniki jak zahalnoevropejskogo, tak i «osoblivogo ukrajinskogo» shlyahu rozvittku. Chij točka zoru vidaetsja Vam pravilnoju? Arhumentujete Vashu poziciju iz cjogo pitannya.
4. Jak Vi ocinjete vistup dekabrystiv: jak revolyuciju чи spontanne povstannya? Porivnajte dij dekabrystiv z evropejskimi revolyucijami XVIII–XIX st.
5. Shcho oznachae termijn «jandarm Evropi»? Kogo v pershij polovini XIX st. nazivali «jandarmom Evropi»? Jakij evropejskij naciji, na Vash pohlyad, najbilyshе strazhdali vid «jandarma Evropi»? Arhumentujete vidpovidj.

6. Заповніть у зошиті таблицю за поданою формою.

Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.	
Причини	
Країни-учасниці	
Основні події	
Результати	

§ 10. Сполучені Штати Америки

Пригадайте

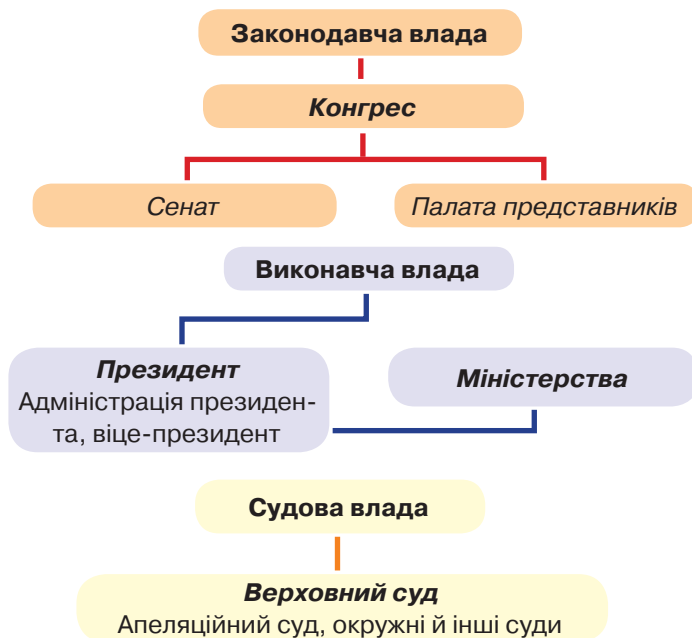
- Якими були політичні й економічні наслідки Війни за незалежність США?

1. Державний устрій та особливості розвитку

Політичне згуртування Сполучених Штатів Америки збіглося із завершенням індустріального становлення країни. США жили за конституцією 1787 р., яка врівноважувала автономію штатів і сильну центральну владу. *Законодавча влада* належала двопалатному конгресу. *Палату представників* обирало населення штатів, а членів *сенату* обирали парламенти штатів. Обидві палати були рівноправними.

Головою *виконавчої влади* був президент. Він обирався на чотирирічний термін загальним голосуванням у всіх штатах і міг бути обраний удруге.

Система органів державної влади в США

Президент був главою держави, очолював уряд, здійснював верховне командування збройними силами країни. У разі обґрунтованого звинувачення в зраді, хабарництві й інших тяжких злочинах президент міг бути усунутий від влади. Це правило поширювалося також на міністрів уряду.

Третьою гілкою влади в США є *суд*. Паралельно із судами штатів діяла федеральна судова система, що складалася з районних та окружних судів. Конгрес надав Верховному суду право скасовувати будь-який закон, що порушував конституцію, а також видавати накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента й міністрів.

Особливістю США в першій половині ХІХ ст. було співіснування на території країни рабоволодіння на півдні й ринкової економіки на півночі.

У північних штатах розвивалися промисловість і фермерське сільське господарство, а в південних штатах панувала рабовласницька система. Винайдення бавовноочищувальної машини здійснило революцію у виробництві тканин і суттєво збільшило прибутки плантаторів. Вони почали розширювати площі посівів бавовни, а також збільшували кількість темношкірих рабів для роботи на плантаціях.

Американці по-різному ставились до рабовласництва у своїй країні. Так, у першій третині ХІХ ст. в урядових колах виникла суперечка щодо обмеження рабства в новоствореному штаті Міссурі. Конфлікт пощастило залагодити, ухваливши компромісне рішення: штат Міссурі було прийнято до складу США як рабовласницький, а штат Мен — як вільний. Усі території, розташовані на північ від Міссурі, проголосили вільними від рабства. «Міссурійський компроміс» (1820) дав змогу зберегти єдність Сполучених Штатів, але проблема різного ставлення американців до рабства нікуди не зникла.

Час від часу в країні спалахували повстання темношкірих рабів, найвідомішим і найкривавішим з яких було повстання рабів під проводом *Ната Тернера* в штаті Вірджинія в 1831 р. Загинули десятки як повстанців, так і білих американців. Зрештою війська й місцеве ополчення впродовж двох днів придушили повстання, а Н. Тернера і два десятки його соратників стратили.

На півночі США поширився суспільний рух за скасування рабства — **аболіціонізм**. Аболіціоністи створили «підземну залізницю» — мережу схо-

Зіткнення в Канзасі між противниками і прихильниками рабства. Ілюстрація з журналу

Словник

- **Аболіціонізм** (від латин. *abolitio* — скасування) — суспільний рух у США за скасування рабства.

Збільшення території США в XIX ст.

ванок і притулків для рабів-утікачів, яка постійно розширювалася. До початку 1860-х років «підземна залізниця» допомогла звільнити десятки тисяч рабів.

У середині XIX ст. боротьба проти рабства активізувалася; виникла Республіканська партія, яка об'єднала промисловців і фермерів — противників рабства. Північ і південь США були ніби двома різними світами в межах однієї держави. Історично вони відрізнялися за соціальним складом населення: на півночі оселялися здебільшого бідняки, які прибували до США в пошуках кращої долі й займалися в колоніях полюванням, рибальством, дрібною торгівлею (наприклад, скуповували в індіанців хутро), а також контрабандою. Виникли дрібні фабрики, майстерні, суднобудівельні верфі.

Натомість південь вважали «землею джентльменів»: сюди переселялися нащадки знатних родів, які з різних причин залишали Європу. Ці люди з певною зверхністю ставилися до «простолюдинів» із півночі. Інтелектуальна еліта, бібліотеки, наукові лабораторії, література, філософія — це також переважно південь.

Між рабовласницькими південними й промисловими північними штатами дедалі виразніше проявлялися взаємна нетерпимість і відчуженість. Конфлікт між ними був справою часу.

2. Територіальне зростання. «Доктрина Монро»

Скориставшись тим, що наприкінці XVIII ст. Європу охопили затяжні війни, які надовго відволікли увагу провідних європейських держав, США

(де — за допомогою зброї, а де — завдяки грошам) стрімко розширили свою територію. Зокрема, завдяки придбанню у Франції Луїзіани на захід від р. Міссісіпі територія США збільшилась удвічі. Американці змусили Іспанію поступитися Флоридою; приєднали великий за територією Орегон. Також США купили в Росії Аляску, а Мексику змусили передати Нову Мексику, Північну Каліфорнію і Техас.

Президент Дж. Монро для того, щоб закрити Американський континент для європейської колонізації, ще в **1823 р.** проголосив доктрину, згодом названу на його честь.

Свідчення

- Як Ви вважаєте, для кого був вигідніший принцип обопільного невтручання США та країн Європи у внутрішні справи одне одного?

«Громадяни Сполучених Штатів мають дружні почуття до своїх побратимів по той бік Атлантичного океану, до їхньої свободи й щастя. Ми ніколи не брали участі у війнах європейських держав, що стосуються них самих, і це відповідає нашій політиці. ... Тому в інтересах збереження ширих і дружніх відносин, що існують між Сполученими Штатами й цими державами, ми зобов'язані оголосити, що розглядатимемо їхню спробу поширити свою систему на будь-яку частину цієї півкулі як таку, що становить загрозу для нашого світу й безпеки. Ми не втручалися і не втручатимемось у справи вже існуючих колоній або залежних територій будь-якої європейської держави. Що стосується урядів країн, які проголосили й зберігають свою незалежність, і тих, чю незалежність... ми визнали, ми не можемо розглядати будь-яке втручання європейської держави з метою пригнічення цих країн або встановлення будь-якого контролю над ними інакше як недружній прояв щодо Сполучених Штатів».

З послання президента Джеймса Монро до Конгресу США 2 грудня 1823 р. (<http://millercenter.org/president/monroe/speeches/speech3604>)

Зміцнення військово-морської могутності США стало важливим чинником реалізації «доктрини Монро», а її застосування на багато років наперед — головним важелем американської зовнішньої політики.

- Розгляньте карикатуру, на якій зображено Англію та Німеччину, котрі на початку ХХ ст. влаштували морську блокаду Венесуели, але наразилися на рішучість США і змушені були відступити. Що, на Вашу думку, символізує паркан із написом «Доктрина Монро»?

3. Громадянська війна (1861–1865)

Приводом до конфлікту між північними й південними штатами, що переросла у громадянську війну, стало обрання в 1860 р. президентом США **Авраама Лінкольна**, одного з керівників Республіканської партії та прибічника скасування рабства.

Особистості

Авраам Лінкольні (1809–1865) — президент США (1861–1865). З дитинства працював на фермі батька. Самостійно навчився читати й писати. Перш ніж стати успішним адвокатом, працював на різних роботах. Активно займався політикою. Виступав проти рабства. Був обраний президентом США у важкий для країни час. Перший в історії країни президент-республіканець. У 1862 р. оголосив про звільнення рабів. Був обраний президентом на другий термін. Убитий у 1865 р.

Плантатори південних штатів на своєму з'їзді прийняли рішення про вихід зі складу США й розпочали підготовку до війни. Уже наступного року 11 рабовласницьких штатів оголосили про створення окремої держави — Конфедеративних Штатів Америки (Конфедерації) зі столицею в місті Річмонді. Також вони ухвалили конституцію й обрали своїм президентом **Джефферсона Девіса**.

Джефферсон Девіс

Бойові дії між південними штатами (Півднем) і північними (Північчю) розпочалися **12 квітня 1861 р.** з обстрілу конфедератами форту Самтер. У відповідь А. Лінкольні оголосив південні штати в стані заколоту, а також запровадив морську блокаду їхнього узбережжя. Розпочалася **Громадянська війна**.

Це була незвична й небачена раніше війна, суперечки про причини, перебіг і наслідки якої тривають серед американців донині. Однак загально-визнано, що на той момент склалася ситуація, яку вже неможливо було розв'язати мирним шляхом. Метою цієї незвичної війни було не підкорення чи захоплення території та трофеїв. Це була боротьба за право жити так, як кожна сторона вважала правильним; війна цінностей.

Війна мала два етапи. На *першому етапі* (квітень 1861 р. — квітень 1863 р.) головним для себе завданням жителів півночі вважали відновлення союзу всіх штатів і недопущення поширення рабства на нові штати. Після кількох військових невдач уряд А. Лінкольна оголосив набір добровольців, зокрема й із числа афроамериканців. Багато рабів тікало з півдня і вступало

Словник

Громадянська війна — військова боротьба між громадянами однієї країни або, рідше, між двома країнами, утвореними на уламках раніше єдиної держави.

Вербувальна листівка для призовників-афроамериканців. 1862 р.

до лав армії північних штатів. Невдовзі було введено військову повинність. Загалом за роки війни до армії Півночі вступили понад 2 млн осіб, а до армії Конфедерації — удвічі менше.

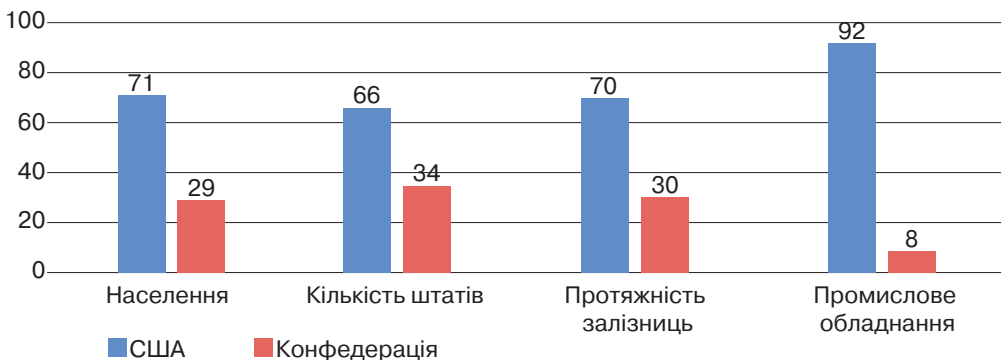
Велике значення для успіху Півночі мав ухвалений у 1862 р. закон про гомстеди (земельні наділи). Згідно з ним, кожен громадянин США, котрий досяг 21 року й не воював проти Півночі, міг отримати земельний наділ до 65 га, сплативши митний збір. Після п'яти років проживання ділянка та забудови на ній ставали приватною власністю. Того ж року було підписано урядову заяву про звільнення рабів. Натхненні цією подією, десятки тисяч колишніх рабів записувалися добровольцями в армію Півночі.

Наступного року указом А. Лінкольна в повсталих штатах було скасовано рабство. Багато білих американців вітали скасування рабства, але не бракувало й расистів, які чинили спротив зрівнянню в правах афроамериканців і білих американців.

- Проаналізуйте діаграму. Оцініть потенціал і шанси на перемогу у війні з обох сторін, зважаючи на їхній людський та економічний потенціал.

Співвідношення між США і Конфедерацією перед початком Громадянської війни (у %)

- Перегляньте фрагменти з кінофільму «Лінкольн» (США, 2013). У сюжеті герої фільму неодноразово промовляють слова «рівність» і «гідність». Яке місце належало питанням досягнення рівності й утвердження гідності людини в період Громадянської війни?

На *другому етапі* війни (травень 1863 р. — квітень 1865 р.) військова ініціатива перейшла до Півночі. У 1864 р. війська під командуванням *Вільяма Шермана* зайшли в тил армій Півдня, а навесні наступного року в наступ

перейшли війська головнокомандувача армії Півночі генерала *Улісса Гранта*. Удвічі поступаючись їм чисельністю, війська Конфедерації під командуванням генерала *Роберта Лі* на початку квітня залишили м. Річмонд. За тиждень залишки армії південних штатів здалися У. Гранту.

- Проаналізуйте дані таблиці. Дайте загальну оцінку людських втрат американського народу в Громадянській війні. Якою, на Вашу думку, була ціна, що її заплатили американці за свій вибір?

Сторони, які воювали	Населення в 1861 р., млн	Мобілізовано, млн	Убито й померло від ран, тис.	Поранено, тис.
Сполучені Штати Америки (Північ)	22,3	2,8	360	275
Конфедеративні Штати Америки (Південь)	9,1	1,0	258	137
Разом	31,4	3,8	618	412

Капітуляція армії Конфедерації тривала до кінця травня 1865 р. Після арешту Дж. Девіса та членів його уряду Конфедерація припинила своє існування. Найкривавіша в історії США війна закінчилася.

Історичні наслідки перемоги Півночі

- Забезпечила територіальну єдність країни.
- Сприяла демократичному вирішенню земельного питання на заході країни.
- Відкрила шлях до створення єдиного національного ринку.
- Привела до скасування рабства у південних штатах.
- Розширила демократичні права і свободи американців.
- На більшій частині США переїмг фермерський шлях розвитку сільського господарства.

Війна не розв'язала всіх проблем. Деякі з них були розв'язані в процесі відбудови Півдня, інші, зокрема й надання афроамериканцям рівних прав із білими, залишалися невирішеними впродовж століття.

4. Реконструкція Півдня (1865–1877)

Після завершення війни переможений Південь лежав у руїнах. Причому йдеться не тільки про зруйновані будівлі, дороги, знищене майно, а й про крах усталеного способу життя, заснованого на рабстві.

Федеральний уряд ухвалив політику надання орних земель колишнім рабам. На останніх етапах війни їх звільняли від рабства в міру просування федеральних військ територіями, які раніше контролювала Конфедерація. За наказом В. Шермана колишні раби мали отримати по 40 акрів землі й мула. Проте *Ендрю Джонсон*, який став президентом після вбивства А. Лінкольна, невдовзі скасував розпорядження В. Шермана й повернув землю, якою встигли наділити звільнених з рабства, її попереднім власникам.

Уряд опікувався афроамериканцями південних штатів через «Бюро Фрідмена», яке допомагало колишнім рабам у судових справах, в укладанні трудових договорів з приватними землевласниками, у пошуках рідних, а також харчовими продуктами, житлом, створенням шкіл.

Президент А. Лінкольн почав реконструкцію (відновлення) південних штатів ще до закінчення війни. Бажаючи створити на півдні країни сильну Республіканську партію, а також аби підсолодити гіркоту поразки для населення Півдня, він випустив наприкінці 1863 р. відозву про амністію та реконструкцію для тих областей Конфедерації, у яких перебували війська Союзу. Також амністію було обіцяно конфедератам, які перейдуть на сторону Півночі.

Мета реконструкції — проведення в південних штатах демократичних перетворень та обмеження влади колишніх рабовласників. Усю повноту влади тимчасово передали федеральним військам. Однак за десять років демократи поступово повернулися до влади у всіх без винятку південних штатах.

Там знову було ухвалено расистські закони, виникали расистські організації на кшталт Ку-клукс-клану.

Загалом реконструкція мала важливе значення для США: було створено умови для розвитку на півдні країни ринкових відносин, завершився процес формування єдиного національного ринку, хоч і болісно, та все ж відбувалося згуртування розділеного напередодні й у ході Громадянської війни суспільства в єдину політичну американську націю.

- Розгляньте політичну карикатуру, яка саркастично представляє колишніх рабовласників, котрі стверджували, що кінець рабства — це звільнення білих рабовласників від виконання важкого обов'язку «догляду» за своїми рабами. Що, на Вашу думку, хотів сказати цим малюнком автор?

Політична карикатура з американської газети. Плантатор промовляє до колишнього раба: «Раніше ми піклувалися про вас, а тепер ви мусите працювати!»
1865 р.

Основні події

1861–1865 рр. — Громадянська війна.

1865–1877 рр. — реконструкція Півдня.

Запитання та завдання

1. Порівняйте державний устрій США (див. схему на с. 93) з тогочасним державним устроєм Великої Британії, Франції, Німеччини чи Росії (на вибір). Наскільки, на Ваш погляд, устрій США був більш (чи менш) демократичним порівняно з іншими державами?

2. У чому полягали відмінності й особливості порядків у південних і північних штатах у першій половині XIX ст.? Якою, на Вашу думку, була причина цих особливостей і відмінностей?
3. Хто такі *аболіціоністи* й чого вони домагалися?
4. Використовуючи історичну карту (с. 95), охарактеризуйте перебіг процесу територіального розширення США в першій половині XIX ст.
5. Пригадайте, що таке «*доктрина Монро*». Коли, за яких обставин та з якою метою її було проголошено?
6. Назвіть причини, основні події та результат Громадянської війни в США.
7. Наскільки вагомим був внесок афроамериканців у перемогу США над Конфедерацією? Як позначилося скасування рабства на ході й результатах війни?
8. Охарактеризуйте здобутки й прорахунки в здійсненні реконструкції Півдня.

§ 11. Утворення незалежних держав

у Латинській Америці

Пригадайте

- Як відбувалася колонізація Латинської Америки європейцями?

1. Народи Латинської Америки на початку XIX ст.

Під назвою *Латинська Америка* мають на увазі сукупність країн, розташованих у Південній, Центральній і частково Північній Америці й на островах Карибського моря, — усього понад 30 країн. Історія цих країн, незважаючи на їхню певну регіональну відокремленість, є складовою історії західного світу. Більшою мірою життя в колоніях було підпорядковане інтересам і потребам метрополій. Латинська Америка для іспанців і португальців — це насамперед постачальник дорогоцінних і кольорових металів, джерело отримання продукції плантаційного господарства: бавовни, цукру, рису, прянощів тощо.

Колоніальна економічна спеціалізація країн Латинської Америки

У колоніях швидко розвивалася добувна промисловість, зокрема королівські копальні. Натомість обробна промисловість майже не розвивалася, до того ж було заборонено торгівлю між самими колоніями.

У політичному плані в колоніях панував деспотизм влади, жорстка ієрархія між колонізаторами і місцевим населенням. Ідеї демократії та лібералізму не вкорінилися в свідомості населення; авторитет сили переважав над авторитетом демократично ухваленого колективного рішення.

Ці особливості витворили в регіоні незвичну й неповторну державну модель. Латиноамериканський лібералізм не привів до докорінних суспільних змін. Основна маса населення, як і раніше, не брала участі в політичному житті. Лібералізм тісно переплітався з консерватизмом, що пояснювало відсутність серйозних соціальних конфліктів.

2. Війна за незалежність іспанських колоній (1810–1826)

У процесі становлення іспанських колоній у Латинській Америці (їх також називали *Іспанською Америкою*) зростала потреба в зовнішній торгівлі. *Креоли*-поміщики (нащадки іммігрантів з Іспанії, Португалії та Франції), власники копалень і плантацій, купці, інші верстви населення пов'язували економічні реформи з відокремленням від Іспанії і готувалися до боротьби за незалежність. До внутрішніх причин додалися сприятливі зовнішньополітичні обставини — ослаблення Іспанії внаслідок вторгнення в країну наполеонівських військ. Поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників привело до війни за незалежність іспанських колоній (1810–1826).

Прикладом для народів Латинської Америки став рух рабів-афроамериканців французької колонії Сан-Домінго на Карибських островах у Північній Америці, який виник ще наприкінці XVIII ст. Очолював повстанців колишній раб *Туссен-Лувертьюр*. Як представник революційного уряду Франції він оголосив про звільнення рабів і розпочав демократичні реформи. Після наполеонівського перевороту його заарештували, і він помер у французькій в'язниці. Однак невдовзі після цього було проголошено незалежну республіку *Гаїті*.

На початковому етапі війни за незалежність іспанських колоній у великих містах Іспанської Америки креоли створили *хунти* — повстанські організації і захопили владу в багатьох колоніях. У перші п'ять років війни визвольний рух набрав розмаху в провінціях Ла-Плати, унаслідок чого відокремилася республіка *Парагвай*, було проголошено створення незалежної республіки, згодом перейменованої в *Аргентину*. У наступні два роки армія повстанців перейшла через Анди й здобула перемогу над іспанськими військами в *Чилі*.

Активні воєнні дії розгорнулися на півночі Південної Америки, де визвольний рух очолив генерал **Симон Болівар**.

Іспанців вигнали з *Нової Гранади* (нинішня Колумбія), за кілька років — з *Венесуели* й *Еквадору*. Усі звільнені землі були об'єднані в Колумбійську республіку, головою уряду якої став С. Болівар.

У південній частині Латинської Америки було проголошено незалежність *Чилі* та *Перу*. Останнім оплотом Іспанії стало Верхнє Перу. Після кількох років боротьби армія С. Болівара здобула важливу перемогу. З часом повстанці знищили майже всі іспанські війська, а ті, кому пощастило вціліти, покинули країну. Верхнє Перу проголосили незалежною республікою, яку на честь С. Болівара назвали *Болівією*.

Утворення незалежних держав у Латинській Америці

Особистості

Симон Хосе Антоніо Болівар (1783–1830) — герой воєн з Іспанією за незалежність країн Південної Америки (Венесуели, Колумбії, Еквадору, Панами, Болівії та Перу), їхній перший президент. Рано залишився сиротою. Від гувернера дізнався про ідеї Руссо й Вольтера. Навчався у військовій академії у м. Каракасі, певний час жив у Європі. Виступав за об'єднання всіх латиноамериканських держав у конфедерацію.

Свідчення

«Він [С. Болівар] завжди ставився до смерті як до неминучого професійного ризику. У всіх війнах він постійно наражався на небезпеку, але не отримав жодної подряпини й діяв під пережесним вогнем із таким вражаючим спокоєм, що навіть його офіцери зрештою погодилися з простим поясненням: він, певно, невразливий. Він залишився неушкодженим після численних спроб убити його, а кілька разів йому рятувало життя те, що він не ночував у своєму ліжку. Він ходив без охорони, їв і пив без жодної перестороги, що й хто б йому не запропонував. ...Його байдужість — не бездумність чи фаталізм, а сумна впевненість у тому, що він помре у своєму ліжку, голий і осиротілий, ні від кого не чуючи подяки й розради».

Габріель Гарсія Маркес, колумбійський письменник (Генерал у своєму лабіринті. — http://royallib.read/markes_gabriel/general_v_svoyom_labirinte.html#0)

У Мексиці визвольний рух тривалий час не міг здобути перемоги, і тільки в 1821 р. країна зрештою відокремилася від Іспанії, а ще за три роки її проголосили республікою.

3. Результати та значення Війни за незалежність (1810–1826)

Найвагомішим результатом визвольної війни в Латинській Америці стала поява на політичній карті світу нових незалежних держав.

Усі нові держави, утворені на теренах іспанських колоній, стали республіками, у них було прийнято демократичні конституції.

Боротьба за незалежність сприяла зростанню національної самосвідомості місцевого населення і прискорила формування латиноамериканських націй.

Було скасовано подушні податки й трудову повинність, у багатьох країнах заборонили рабство, ліквідували інквізицію, відмінили дворянські титули й інші феодальні ознаки.

Було ліквідовано торговельні монополії, які заборонами й обмеженнями стримували економічний розвиток колишніх колоній. Це створювало сприятливіші умови для становлення в Латинській Америці індустріального суспільства та включення континенту в систему світового господарства.

Водночас в економічній і соціальній сферах війна не вирішила багатьох важливих проблем: залишилося велике землеволодіння, поміщики-латифундисти й католицька церква повністю зберегли свою власність.

Війна за незалежність латиноамериканських народів, здобуті ними перемоги й утворення самостійних держав мали велике історичне значення. Хоча в новостворених державах корінне населення — індіанці, афроамери-

канці й надалі перебували в залежному становищі, однак у жодній із них не існувало узаконеної расової дискримінації.

Під час Війни за незалежність утворилися дві федерації країн Латинської Америки, які, проте, виявилися недовговічними. Країни, що входили до цих об'єднань, вийшли з них і стали незалежними державами: Венесуела, Еквадор, Колумбія, Гватемала, Коста-Рика, Нікарагуа, Гондурас і Сальвадор.

4. Країни Латинської Америки в другій половині XIX ст.

Із середини XIX ст. кожна латиноамериканська країна йшла своїм шляхом, час від часу вступаючи в прикордонні конфлікти із сусідами. Іспанія залишила свої колишні колонії погано підготовленими до самоврядування. Нечисленні привілейовані групи європейців і *метисів* (нащадків від шлюбів європейців та індіанців) намагалися утримати владу, але це ставало дедалі складніше. Ці групи, які використовували примусову працю неписьменних селян, установили олігархію як форму політичної системи.

Століття авторитарного правління Іспанії не навчили місцевих олігархів перебирати владу один від одного мирним шляхом. Як наслідок, у регіоні панував політичний безлад, амбіції жорстоких лідерів, яких називали *каудильйо* (від ісп. *caudillo* — ватажок), створили жорстку систему влади. Каудильйо, наділені фактично необмеженими повноваженнями («каудильйо відповідальний перед Богом та історією»), зазвичай були військовими. Вони стали ознакою політичного життя латиноамериканських країн.

Для новоутворених держав Латинської Америки був характерний державний контроль над економікою. Держава також виступала в ролі посередника в стосунках між роботодавцями й робітниками. Панування католицизму сприяло встановленню контролю над сім'єю. Цим пояснюється сприйняття населенням диктаторських методів керівництва як цілком природного способу зміцнення держави. Цементуючим чинником держави традиційно вважали сильного лідера — каудильйо.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. до латиноамериканських країн посилювався потік емігрантів з Європи. Перші українці — емігранти з Галичини — почали прибувати до Аргентини в останнє десятиліття XIX ст. Незважаючи на складні умови проживання в країні, українці засновували національні церкви, школи, культурно-просвітницькі організації. Нині найбільше вихідців з України проживає в Аргентині та Бразилії.

Час від часу на континенті спалахували повстання, відбувалися революційні виступи. Республіканський устрій багатьох країн тяжів до авторитаризму. Нерідко президенти цих країн приходили до влади в результаті кривавих військових переворотів чи змов. Значні привілеї мали великі землевласники (латифундисти) і католицька церква.

В економічному плані країни Латинської Америки залишалися переважно «господарським двором» США. За окремими територіями зберігався статус колоніальних і залежних володінь Великої Британії, Нідерландів, Франції та США. Водночас процеси індустріалізації відбувалися певною мірою і в країнах Південної та Центральної Америки, зокрема в найбільш розвинених із них — Бразилії, Аргентині, Венесуелі, Чилі.

- Перегляньте відеосюжет з панорамою міста Ріо-де-Жанейро (1909). Яким за рівнем ошатності постає у ньому одне з найбільших бразильських міст?
- Як Ви вважаєте, люди, які потрапили в об'єктив телекамери — це пересічні мешканці з їхніми повсякденними турботами чи представники верхніх прошарків суспільства? А може це туристи?

Початок ХХ ст. вніс суттєві зміни в господарське життя Латинської Америки. Основною ознакою стало економічне, зокрема фінансове, проникнення на континент індустріальних держав. Це явище було неоднозначним. З одного боку, ці держави встановлювали контроль над господарським життям латиноамериканських країн, а з іншого — ширилася приватна ініціатива, розширювався приватний сектор, розвивалися підприємства комунального господарства, сфери обслуговування та туризму, з'являлися нові робочі місця. Іноземні інвестиції сприяли також появі в країнах регіону сучасних підприємств із місцевого населення.

Основні події

1810–1826 рр. — Війна за незалежність у Латинській Америці.

Заняття та завдання

1. У чому полягали особливості ситуації в Латинській Америці на початку ХІХ ст.?
2. Ознайомтеся з висловлюванням лауреата Нобелівської премії Г. Г. Маркеса. Чому, на Вашу думку, він назвав свою нобелівську промову «Самотність Латинської Америки»? Висловіть припущення, у чому полягала самотність Латинської Америки, про яку говорив письменник.

«Мені здається, що далекоглядні європейці, які борються за справедливе й гуманне правління, допомогли б нам значно більшою мірою, якби поглянули на нас іншими очима. Завдяки лише солідарності з нашими прагненнями, яка не переростає в практичну та юридично обґрунтовану допомогу народів усього світу, які шукають місце під сонцем, ми не уникнемо своєї самотності. ...Нескінченні страждання та насилля, на яких замішана вся наша історія, є наслідком багатовікової несправедливості й накопиченої запеклості...»

Габріель Гарсія Маркес (Самотність Латинської Америки (Нобелівська лекція, 1982) — http://1576.ua/uploads/files/6424/markes_Nobellekcia_1576ua.txt)

3. Назвіть основні внутрішні причини та зовнішні обставини, що прискорили початок Війни за незалежність народів іспанських колоній у Латинській Америці.
4. За допомогою історичної карти (с. 101) охарактеризуйте основні етапи Війни за незалежність у Латинській Америці.
5. Назвіть результати й оцініть значення визвольної війни 1810–1826 рр.
6. Охарактеризуйте особливості розвитку країн Латинської Америки в другій половині ХІХ ст.

7. Якими були позитивні й негативні наслідки впливу іноземних держав на країни Латинської Америки? Які, на Вашу думку, наслідки переважали: перші чи другі? Аргументуйте Вашу точку зору.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

до розділу I «Європа в час Французької революції та наполеонівських воєн» і розділу II «Європа й Америка в добу революцій та національного об'єднання (1815–1870)»

- Період з кінця XVIII до 70-х років XIX ст. був періодом видатних подій (Війна за незалежність північноамериканських колоній, індустріальна революція, Французька революція), відкриттів і змін. Це був час *утвердження індустріального типу цивілізації* і досягнення його зрілості. Саме в перші дві третини XIX ст. формувалися групи держав, які й у наш час посідають передові позиції у світі й значною мірою визначають долю всієї планети.

Свічення

«Від початку промислової революції аж до Першої світової війни визначальною психологічною ознакою західного середнього класу (на відміну від робітничого класу) — людей як фізичної, так і канцелярської праці — була жадаба роботи».

Арнольд Тойнбі, англійський історик (Дослідження історії. — Київ : Основи, 1995. — Т. 2. — С. 306)

- Індустріальна революція змінила ментальність людей, їхні цінності.* Індивідуальний успіх і досягнення однієї особистості (наприклад, наукові відкриття, досягнення в медицині тощо) ставали успіхом і надбанням усіх.

Свічення

«У багатому природному середовищі індивідуальний успіх мав тенденцію бути вигідним для нової громади загалом. Навіть коли на зміну початковій стадії прийшов триумф технологій, винахід однієї людини не лише забезпечував її благополуччя, а й примножував можливості багатьох. У XVIII і XIX ст. вплив панівної релігії, стихійний відбір людей, здатних до самоутвердження, і багате природне середовище приводили до спільного результату й підсилювали одне одного, формуючи та концентруючи до крайнощів систему індивідуальних цінностей».

Богдан Гаврилишин, український, канадський і швейцарський економіст (До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє. — Київ : Пульсари, 2013. — С. 307)

- Індустріальна революція також докорінно змінила *соціальну структуру суспільства*, спричинила суттєві політичні зміни.

**Ознаки сучасної цивілізації, що сформувалися
внаслідок індустріальної революції**

У галузі науки й техніки	Упровадження наукових відкриттів і винаходів у промислове виробництво й сільське господарство; використання парової машини; створення двигунів (водяна й парова турбіни, двигун внутрішнього згоряння); розвиток залізниць та океанського пароплавства; винахід радіо, телеграфу, телефону; створення автомобіля і літака, розвиток електроенергетики.
У військовій сфері	Удосконалення військової техніки: вогнепальна зброя, бездимний порох, далекобійна артилерія, створення броньованих кораблів.
У соціальній сфері	Демократичні революції в ряді країн Європи й Америки; формування нових основних класів індустріального суспільства: буржуазії, середнього класу, найманих робітників; їхня співпраця та протистояння; поява інтелігенції.
У духовній сфері	Ослаблення впливу традиційних релігій, зростання нетрадиційних ідеологій, формування політичних партій.
У формах державного правління	Утворення республік і конституційних монархій.
У міжнародних відносинах	Боротьба за переділ колоній; збройне суперництво держав, що супроводжувалося війнами з великими руйнуваннями й людськими втратами.

- *Внутрішня міграція та зростання чисельності міського населення стали масовим явищем. Зокрема, з 1800 по 1850 р. населення Парижа майже подвоїлося, а населення Манчестера з 1790 по 1900 р. зросло в 10 разів.*
- *Подією світового масштабу стала Французька революція 1789–1794 рр.*

Свідчення

«Легко підпадаючи під сторонні впливи, Людовік XVI не зміг виконати покладені на нього часом функції реформатора... Усе це підірвало в очах підданих ще сильну в 1770-ті роки віру в спроможність королівської влади реформувати суспільство “згори” і не дало змоги монархічному режиму уникнути катастрофи... Королівська влада не зуміла скористатися наданим Франції шансом еволюційних змін і нейтралізувати соціальний вибух, революцію. Отже, Французька революція не створила нового суспільства на базі старого й обмеженого. Вона зонайбільше стала переломним моментом, продовженням процесу перетворень, заблокованого політичною нездатністю французької монархії керувати вже розпочатими реформами».

Жан-Бернар Дюпон-Мельниченко, французький історик, Вадим Адауров, український історик (Французька історіографія ХХ ст. — Львів : Класика, 2001. — С. 78)

- У XIX ст. відбувалося *становлення парламентаризму, розпад та остаточна ліквідація необмежених монархій*. Іншим важливим явищем у житті Європи стало *посилення національних рухів*, прагнення до об'єднання народів та їхнє звільнення з-під правління іноземних держав.

- У 1848–1849 рр. Європою прокотилася хвиля революцій. Важливою ознакою «Весни народів» була одночасність революцій одразу в кількох європейських країнах.

- У другій половині XIX ст. постали нові національні держави. У цей період утворилося Італійське королівство (1860), відбулися війна Пруссії з Австрією за першість у Німеччині (1866), франко-пруська війна й утворення єдиної Німецької імперії (1870–1871), Громадянська війна в США (1861–1865).

- Поширився *політичний лібералізм*. Держава, на думку лібералів, покликана утверджувати принципи демократії, народного суверенітету, свободу особистості, її політичні й громадянські права.

- Ліберальним поглядам протистояли революційні течії, зокрема *утопічний соціалізм та анархізм*. Утопічні соціалісти (А. Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен) закликали до побудови соціалістичного суспільства, заснованого на плановому суспільному виробництві й справедливому розподілі продуктів праці, а також до припинення воєн.

- Важливим явищем став стрімкий *технічний прогрес*. Винаходи, утілені в нових технологіях і товарах, давали людям нові можливості й нову якість життя. Відбувалося зростання виробництва й матеріального добробуту населення. Слово «прогрес» ставало одним із найбільш уживаних.

- Через економічні, політичні, національні й релігійні причини посилилася *міграція* (переміщення) населення як *між континентами* (здебільшого з Європи до США й Канади, країн Латинської Америки, Австралії та Нової Зеландії), так і *всередині континентів*.

- Це був період *переважання Європи* у світі. З одного боку, саме європейські країни поділили майже всю планету на колонії та сфери своїх життєвих інтересів, з іншого – усі незалежні держави світу, за винятком США та Японії, були розташовані саме в Європі. Європейська цивілізація, на думку європейців, була єдиною можливою для всього людства формою цивілізації. Всі інші форми облаштування суспільного й політичного ладу європейці вважали недосконалими й недоцільними.

- У політичному житті найбільш успішних країн Європи та в США утвердилися ліберальні порядки, засновані на повазі до громадянських *прав людини*, до приватної власності. При цьому залишалася дискримінація в політичному житті жінок, а також афроамериканців – у США. Селянство в Західній Європі перетворилося на клас вільних дрібних власників, які активно включилися в ринкове господарство. Разом із дрібними міськими власниками вони стали опорою ліберального устрою.

- *Наймани працівники* перетворилися на впливову силу. Робітничий рух не був згуртованим; соціалістичні партії і професійні спілки однаковою мірою претендували на роль вождів робітництва.

- Загострилося *національне питання*. На папері право народів на самовизначення визнавали за всіма націями, зокрема за українцями, поляками,

чехами, словаками, однак насправді жодна з імперій не бажала відмовлятися від своїх володінь.

Свідчення

«Під час поділів Польщі, що відбулися між 1772 і 1795 роками, Україна також була розділена: більша її частина відійшла до Росії, а Галичина дісталась Австрії. Жодний народ не боровся так тяжко, як українці, за свою незалежність; українська земля просякнута кров'ю. Через багатства, чудовий клімат та унікальне розташування на перехресті світових шляхів Україна постійно ставала жертвою загарбників і гнобителів, її постійно ділили. Укладаючи союз то з однією державою, то з іншою, сподіваючись у такий спосіб урятуватися від загибелі, Україна незмінно була зраджена.

У 1812 р. українською проблемою цікавився Наполеон; Талейран радив йому створити українську державу, яка б була названа на честь Наполеона. Перший український національний рух Нового часу (1846) мав на меті скромні федералістські цілі, однак був безжально придушений царською поліцією, його провідників заарештували й відправили на заслання. Від самого початку не припинялися брутальні спроби викоринити національний дух із свідомості народу. Українська література і сама українська мова були обмежені, заборонялося дотримуватись елементарних народних звичаїв».

Ланселот Лоутон, один із засновників та активних членів створеного в 1935 р. у Великій Британії Англо-українського комітету (Lawton Lancelot. The Ukrainian Question and its importance to Great Britain. — London: The Serjeants Press, LTD., 1935. — P. 11–13)

- Наростало суперництво між провідними державами за створення колоніальних імперій, а отже, — назривала сутичка за переділ колоніальних володінь.

МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ Й АМЕРИКИ в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ

Опрацювавши матеріал розділу, Ви:

- *знатимете* час парламентських реформ у Великій Британії, «великих реформ» у Росії, доби Мейдзі в Японії, Молодотурецької та Синьхайської революцій; дати утворення дуалістичної Австро-Угорщини, першої російської революції, столипінських реформ;
- *розумітимете* вплив результатів франко-пруської війни на суспільний розвиток Франції та Німеччини; поняття «монополія», «картель», «синдикат», «трест», «домініон», «мілітаризація», «гомруль», «експансіонізм», «антимонопольне законодавство», «фемінізм», «дуалістична монархія», «сегрегація», «дискримінація», «пробудження Азії»;
- *умітимете* визначати на карті колоніальні володіння Великої Британії, Франції та Німеччини, території незалежних держав на Балканах, Японію, Китай, Османську імперію; характеризувати тенденції розвитку країн Європи та Північної Америки, визначати причини й наслідки індустріалізації; пояснювати причини відмінностей у темпах розвитку країн Європи й Америки, сутність революції Мейдзі, Молодотурецької та Синьхайської революцій; характеризувати парламентські реформи у Великій Британії, особливості розвитку Італії й Австро-Угорщини; визначати причини й наслідки переходу Німеччини до світової політики, запровадження антитрестівського законодавства в США, російських реформ 1860–1870-х років, революції в Росії 1905–1907 рр., столипінських реформ, національних рухів слов'янських народів; обґрунтовувати судження про значення діяльності королеви Вікторії, Олександра II, О. фон Бісмарка, Франца-Йосифа I, Т. Рузвельта, Д. Л. Джорджа, Ж. Клемансо, Сунь Ятсена.

§ 12. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку світу в останній третині XIX — на початку XX ст.

Пригадайте

- Якими були ознаки політичного й суспільного життя країн Європи в другій половині XVII–XVIII ст.?

1. Прискорення економічного, технічного й інтелектуального прогресу

В останній третині XIX ст. темпи змін суттєво пришвидшилися, активно впроваджувались у виробництво відкриття в галузі науки й техніки, оскільки машинна індустрія потребувала безперервного технологічного оновлення.

Ці зміни означали перехід до нового — другого — етапу науково-технічного прогресу (XIX — середина XX ст.), етапу, що заклав підвалини індустріальної цивілізації (*див. табл.*).

Період	Панівні технології	Досягнення науки	Нові (оновлені) шляхи сполучення	Нові галузі економіки	Соціальні зміни
Індустріальна революція	Технології на основі водяного двигуна	Класична механіка й гідравліка (І. Ньютон і Б. Паскаль)	Канали й водні шляхи; магістралі; гідравлічна енергія (удосконалений водяний млин)	Механізована бавовняна промисловість; коване залізо; машини	Зростання кількості найманих робітників на селі; збільшення обсягу та якості їжі; зміни в моді; нові явища в культурі
Механізація (з 1830-х років)	Технології на основі парового двигуна	Термодинаміка (Дж. Джоуль)	Залізниця на основі парових машин; паротяги; великі морські порти; склади й вітрильні судна по всьому світу	Парові двигуни й обладнання; залізо й видобуток вугілля; залізниці; виробництво залізничного рухомого складу; використання енергії пари в різних галузях промисловості	Удосконалення транспорту зробило можливим пасажирські перевезення на великі відстані; заселення раніше малозаселених територій
Електрифікація (із середини 1870-х років)	Технології на основі використання електроенергії	Електромагнетизм (М. Фарадей, Дж. Максвелл, Г. Герц, Н. Тесла, Т. Едісон)	Електричні мережі (для промисловості й освітлення населених пунктів і помешкань)	Електричні технології в промисловості; використання мідних кабелів у зв'язку; поява побутових електроприладів	Полегшення умов праці; зміна графіка роботи працівників; зміни в приватному житті; полегшення хатньої роботи

Продовження табл.

Моторизація (з початку ХХ ст.)	Технології на основі використання двигуна внутрішнього згорання	Машинобудування (Н. Отто, Г. Даймлер, К. Бенц, брати Райт)	Розгалужені мережі залізниць, автомобільних доріг, портів і аеропортів; трубопровідні мережі	Автомобілі, автобуси, трактори, літаки, танки; паливо на основі нафти й нафтопродуктів; нафтохімія (синтетичні матеріали)	Удосконалення транспорту пришвидшило й збільшило обсяг вантажних і пасажирських перевезень на значні відстані
--	---	--	--	---	---

У текстильній промисловості наприкінці ХІХ ст. з'явився автоматичний ткацький верстат. У сфері пошиття одягу та взуття, поліграфії відбувалася автоматизація виробництва. Важливу роль у розвитку машинобудування відіграло винайдення конвеєра, завдяки якому стрімко зросли темпи складання автомобілів, що здешевило виробництво й зробило їх доступнішими. Загалом потокове виробництво змінило характер заводського обладнання: відтоді деталі (гвинти, гайки, болти тощо) виготовляють за допомогою спеціалізованих верстатів.

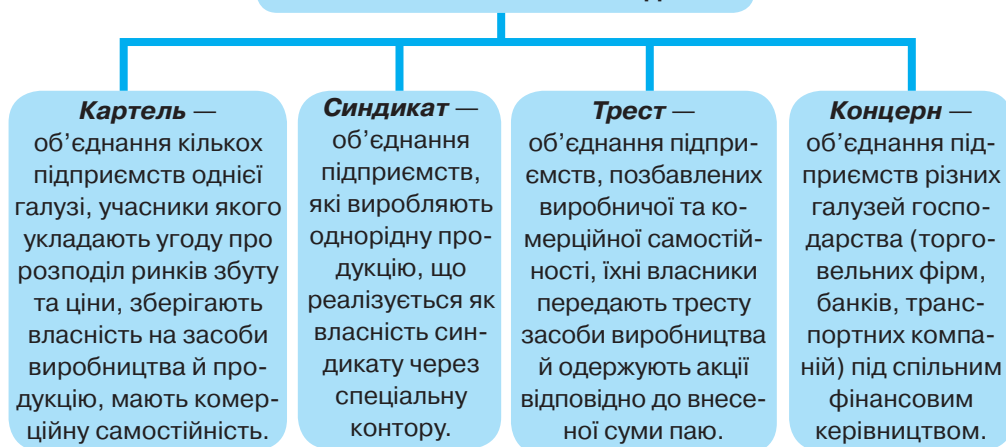
Унаслідок наукових відкриттів та індустріальної революції у виробництві почали більше використовувати природні й нові хімічні ресурси, зокрема легкі метали, нові сплави й синтетичні матеріали (наприклад, пластмаси).

2. Монополізація економіки

Швидкими темпами утворювалися **монополії** різного типу: картелі й синдикати, трести і концерни.

Першими великими трестами були американські «Форд мотор компані» і сталевий гігант «Юнайтед Стейтс стіл корпорейшн». В Україні на початку ХХ ст. також існувало майже три сотні монопольних об'єднань.

Типи монополістичних об'єднань

Словник

Монополія — підприємство, об'єднання чи господарське товариство, що займає панівне становище на ринку.

Американська карикатура, що зображує монополії як «убивць США». 1899 р.

Характерною ознакою індустріального суспільства стала поява *міжнародних монополій* і *корпорацій*, які в гострій конкурентній боротьбі ділили між собою виробництво товарів і світові ринки збуту.

Інша характерна ознака другої половини XIX — початку XX ст. — бурхливий розвиток *міжнародної торгівлі*. Вона спонукала виробників товарів до пошуку нових ринків їхнього збуту. Такі ринки були переважно в неосвоєних країнах Азії та Африки, де населення гостро потребувало якісних промислових товарів. Разом зі світовим рухом товарів (міжнародна торгівля) континентами і країнами активно переміщалися робоча сила і гроші.

Початок XX ст. — це період об'єднання банківського й промислового капіталів. Банки, які раніше були скромними посередниками, перетворилися на монополістів, а банкіри, об'єднавшись із власниками заводів і фабрик, — на фінансових олігархів. Відтак, основні матеріальні цінності зосередилися в руках невеликої групи власників великого капіталу.

Поступово роль банків в економіці змінилася — банк перетворився на активного учасника виробництва й торгівлі. Частина грошей банки вкладали в промисловість та інші галузі господарства і в такий спосіб примножували свої прибутки.

Зросли кількість і розміри міст (*урбанізація*), а також частка міського населення. Вона, проте, ще залишалась невисокою: наприкінці століття тільки кожен десятий житель планети був містянином, а решта проживала в сільській місцевості.

3. Зростання ролі держави в суспільному житті

У другій третині XIX — на початку XX ст. зазнали змін політичні теорії: замість панівної в період індустріальної революції ідеї про невтручання держави в промисловість і бізнес поширилася зворотна думка про необхідність такого втручання задля недопущення криз, банкрутств тощо. Важливими завданнями держави в цей період були забезпечення чесної конкуренції, утримання пошти, портів, транспортних засобів.

Держава почала втручатися також у питання тривалості робочого дня, розміру заробітної плати робітників. Зросла роль держави і як підприємця, продавця, покупця, кредитора, організатора економіки. Розпочалося будівництво державних підприємств, створення спільних із приватним капіталом компаній, фінансування державним коштом освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Отже, держава перестала бути пасивним «нічним сторожем» і перебрала на себе значні повноваження та відповідальність.

4. Зміни в соціальній структурі суспільства

Крім технічних та економічних, індустріальна революція мала глибокі соціальні й політичні наслідки. Зокрема, збільшилася кількість найманих працівників, причому не тільки на виробництві, а й у будівництві, на транспорті, у сільському господарстві, сфері послуг; зросла продуктивність праці.

Наприкінці XIX ст. збільшилася чисельність робітників, до того ж відбулися зміни всередині робітничого класу: робітники текстильної промисловості за чисельністю поступилися першістю машинобудівникам, металургам і залізничникам.

Становище робітників, особливо некваліфікованих, залишалося складним. Тривалість робочого дня сягала 14–16 годин, умови праці й побуту були складними, а заробітна плата за тяжку працю низькою. Широко використовувалися жіноча та дитяча праця. У першій половині XIX ст. в Англії жінки й діти становили понад половину зайнятих у промисловості. Особливо складно жилося в часи економічних криз, коли скорочувалось виробництво, власники підприємств звільняли працівників і люди потерпали від безгрош'я.

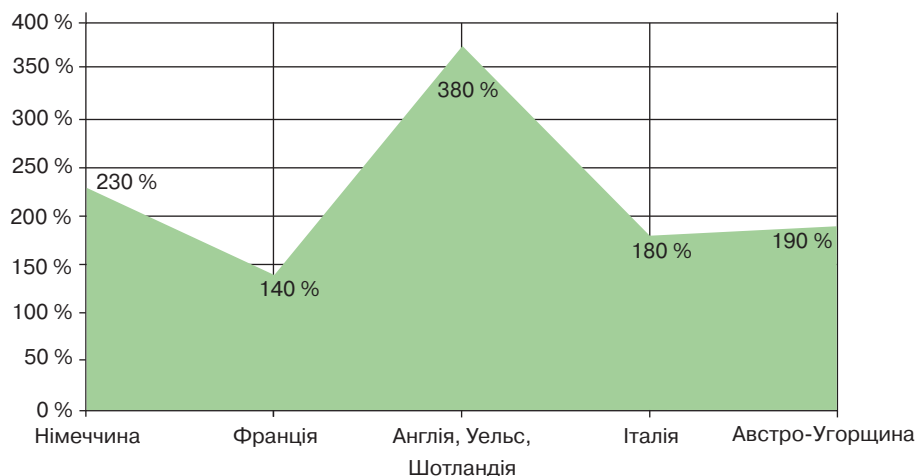
Усе ж загальний рівень життя всіх верств населення поволі підвищувався. Під тиском працівників підприємці змушені були збільшувати заробітну плату й скорочувати тривалість робочого дня. Разом із появою масових робітничих професій в індустріально розвинених центрах зросла кількість інтелігенції та дрібних і середніх власників, які були стрижнем заможного суспільства.

5. Зростання чисельності населення, підвищення його культурного рівня. Міграційні процеси

З початку XIX ст. майже в усіх країнах Європи збільшилася чисельність населення.

Завдяки досягненням медицини, запровадженню в побут санітарно-гігієнічних норм і правил люди менше хворіли й довше жили. Збереженню здоров'я сприяли також поява водогону, центрального опалення, поліпшення транспортного сполучення та ін.

Зростання чисельності населення з 1800 по 1900 р.

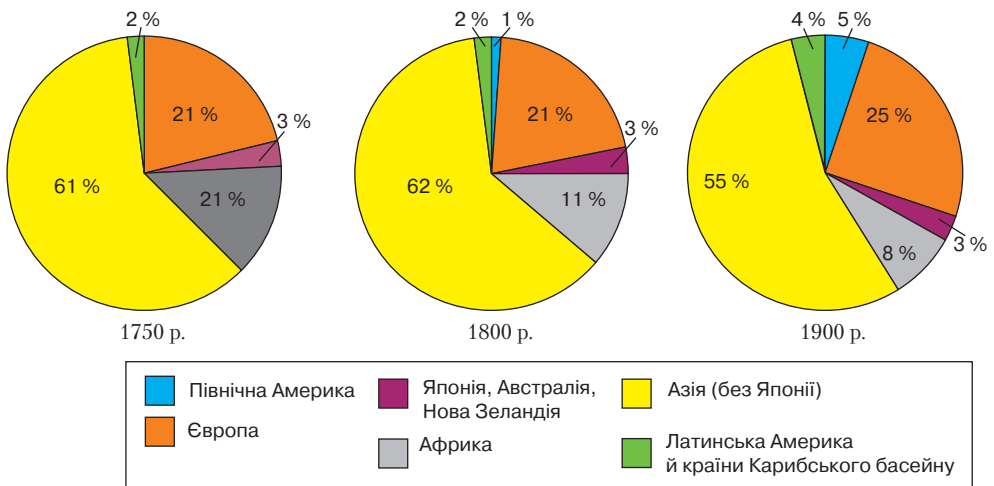

РОЗДІЛ III. Модернізація країн Європи й Америки...

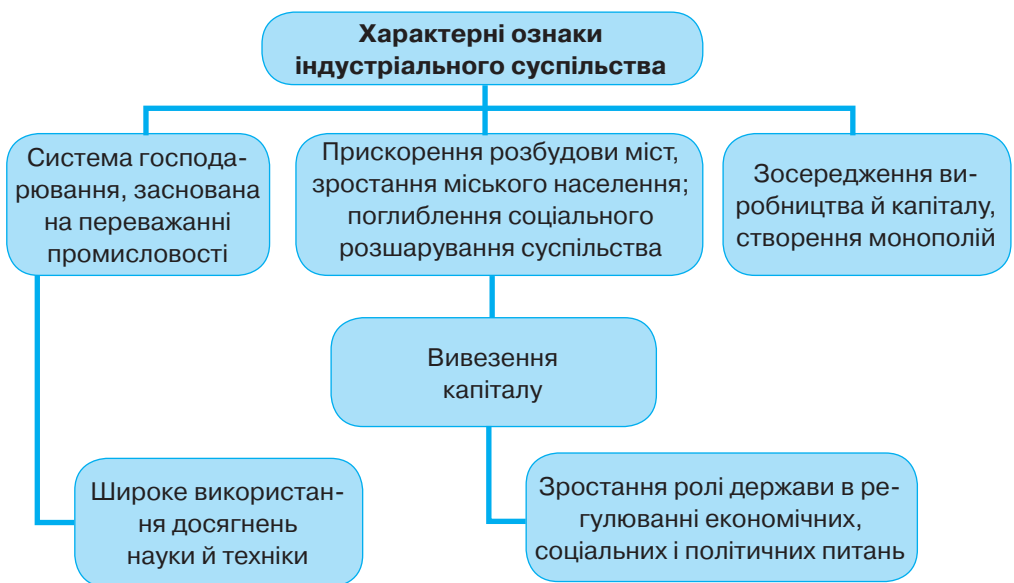
Через зростання чисельності населення на Європейському континенті десятки мільйонів людей виїхали до інших країн, зокрема до США та колоній. У результаті переміщення такої величезної кількості населення на нових землях активно поширювалися мови, культура й уклад життя різних націй. Міграційні процеси не оминули й Україну. Тільки за перше десятиліття ХХ ст. з Галичини та Буковини до Америки емігрувало майже 300 тис. селян.

- Порівняйте темпи зростання чисельності населення на різних континентах. На яких континентах і з яких, на Вашу думку, причин спостерігалось найбільше зростання чисельності населення?

Населення світу

6. Завершення формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу

Утвердження вільної конкуренції, перетворення промисловості на провідну галузь економіки, поява монополій, наповнення ринку якісними й відносно дешевими товарами, зростання міст і збільшення чисельності населення, вільне переміщення мільйонів людей країнами й континентами в пошуках кращої долі, формування основних соціальних груп (підприємців і найманих робітників, а також середнього класу), боротьба жінок за надання їм рівних із чоловіками прав — усі ці й інші явища останньої третини XIX — початку XX ст. свідчили про те, що формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу в основному завершилося.

Основні події

Друга третина XIX — початок XX ст. — завершення формування індустріального суспільства.

Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте основні ознаки соціально-економічного розвитку провідних країн світу в останній третині XIX — на початку XX ст.
2. Використовуючи схему «Типи монополістичних об'єднань» (с. 111), розкрийте зміст понять «монополія», «трест», «синдикат», «картель», «концерн».
3. Як змінювалася роль держави в суспільному житті? Що, на Вашу думку, доцільніше: коли держава відіграє активну роль чи, навпаки, тільки спостерігає за подіями? Можливо, Ви маєте інший варіант відповіді?
4. Як індустріальна революція та її наслідки позначилися на соціальній структурі суспільства? Які соціальні групи й чому стали визначальними в індустріальному суспільстві?
5. Використовуючи діаграми (с. 113–114), охарактеризуйте зростання населення та міграційні процеси у світі.
6. Які події, явища й ознаки свідчили про завершення формування індустріального суспільства?

Матеріал до практичного заняття 3

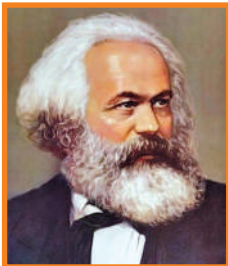
Еволюція європейського соціалістичного руху: від радикальних до поміркованих форм і легальної парламентської діяльності

I. Марксизм як утопія

• Базова інформація

Утопічні соціалісти (А. Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен та ін.), викриваючи вади тогочасного суспільства, малювали райдужну картину світлого майбутнього людства. У ньому замість безладу, насилля та експлуатації мала б панувати добросовісна колективна праця та справедливий розподіл вироблених матеріальних благ. Причому досягнення ідеалу утопісти не обумовлювали необхідністю встановлення диктатури. Навпаки, свобода, на їхню думку, є природним шляхом до щастя.

Інший сценарій розвитку суспільства запропонував творець комуністичної ідеології **Карл Маркс**. Його уявлення про перебудову суспільства також виявились утопічними. Корінь зла К. Маркс убачав у приватній власності й паразитуванні, на його думку, приватних власників на праці найманих робітників. Метою проголошувалося насильницьке встановлення класово рівного суспільства й знищення експлуаторського, за оцінкою К. Маркса, класу буржуазії.

Карл Генріх Маркс (1818–1883) — німецький економіст, філософ, родоначальник політичного вчення, названого на його честь *марксизмом*. Навчався в Боннському й Берлінському університетах; захистив докторську дисертацію. Певний час працював редактором у газеті. Був висланий із Німеччини за революційні погляди. У 1849 р. виїхав до Лондона, де жив до кінця життя. У 1864 р. заснував організацію «Міжнародне товариство робітників». Через 3 роки вийшов друком перший том його відомої праці «Капітал». Другий і третій томи «Капіталу» було видано вже після смерті К. Маркса.

Панівним класом, за К. Марксом, мали стати робітники, які встановлять свою диктатуру для придушення опору незгодних. Ці ідеї було викладено в написаному К. Марксом спільно з його соратником Ф. Енгельсом «Маніфесті комуністичної партії» (1848) та інших працях і виступах *марксистів*, як називали тих, хто поділяв погляди К. Маркса. Згідно з його вченням, комунізм — безкласове суспільство — будуватимуть ідеальні люди, які своє життя та працю присвятять не собі чи родині, а винятково суспільному благу.

• Практична частина

- Проаналізуйте «заочну дискусію» між К. Марксом і сучасним дослідником Р. К. Алленом. У чому, на Вашу думку, полягає відмінність їхніх поглядів на місце й роль робітничого класу?

«Чим більші суспільне багатство, капітал, розміри й енергія його зростання, а отже, чим більші абсолютна величина пролетаріату й продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія... Але чим більша ця резервна армія... тим більше перенаселення, злидні якого прямо пропорційні мукам праці активної робітничої армії. Це — абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження».

Карл Маркс (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Київ: Політвидав України, 1958–1980. — Т. 23. — С. 611)

«Перехід від першого етапу [капіталізму] до другого, що відбувався в період публікації “Маніфесту комуністичної партії”, є невтішним коментарем Маркса. Прискорене зростання продуктивності дійсно перекладало прибутки від робітників до капіталістів, як він і очікував. Результатом, однак, не було постійне зростання злиднів, бо капіталісти інвестували частину свого додат-

кового прибутку й збільшення капіталу в... збільшення реальної заробітної плати. Історія насправді демонструє картину еволюції, коли відбувалося небажане раніше зростання реальної заробітної плати, а не здійснення соціалістичної революції».

Роберт К. Аллен, сучасний британський історик (Allen Robert C. 2007. «Engels» Pause: A Ressimist's Guide to the British Industrial Revolution // Oxford University, Department of Economics Working Paper. — № 315. — P. 12 — <https://ideas.repec.org/p/oxf/wpaper/315.html>)

II. Положення марксистської теорії

• Базова інформація

Із часом у деяких країнах виникли соціал-демократичні партії, які в 1889 р. об'єдналися в Другий Інтернаціонал — міжнародну організацію, мета якої полягала в підготовці світової комуністичної революції.

• Практична частина

- Проаналізуйте висловлення К. Маркса та Ф. Енгельса. Обміняйтеся думками з приводу того, чому К. Маркс, який зізнавався, що не дуже добре обізнаний із ситуацією в Голландії, був однак упевнений, що в майбутньому не уникнути застосування сили. Якщо проаналізувати висловлення Ф. Енгельса про К. Маркса, то якою, на Вашу думку, мірою довіра до К. Маркса й до того, що він проголошував, могла позначитися на долі європейських країн?

«Ми знаємо, що треба зважати на порядки, традиції та звичаї різних країн; і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б краще знали ваші порядки, то, можливо, додали б до них і Голландію, де робітники можуть домогтися своєї мети мирними засобами. Але навіть коли це так, то ми повинні також визнати, що в більшості країн континенту основою нашої революції має бути сила; саме до сили доведеться на якийсь час вдатися для того, щоб остаточно встановити панування праці».

Карл Маркс (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Київ: Політвидав України, 1958–1980. — Т. 18. — С. 151)

«Маркс завдяки своїм теоретичним і практичним заслугам завоював собі таке становище, що найкращі люди в робітничому русі різних країн ставляться до нього із цілковитою довірою. У рішучі моменти вони звертаються до нього по пораду й зазвичай переконуються в тому, що його порада найкраща. Таке його становище в Німеччині, у Франції, у Росії, не кажучи вже про малі країни».

Фрідріх Енгельс (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Київ : Політвидав України, 1958–1980. — Т. 35. — С. 183–184)

III. Ревізія (перегляд, оновлення) марксизму

• Базова інформація

Спочатку більшість соціал-демократичних партій поділяла теорію К. Маркса. Однак уже наприкінці XIX — на початку XX ст. відомі діячі німецького робітничого класу К. Каутський та Е. Бернштейн критично переосмислили марксистські ідеї. Вони доводили, що багато з того, що прогнозував К. Маркс, не пройшло випробування часом. Зокрема, у період розвитку

демократії і парламентаризму вчення К. Маркса пропонувало для поліпшення долі людей праці та їхньої участі в політиці тільки один шлях — насильницьке повалення влади і встановлення диктатури пролетаріату (робітників).

Із часом, у середовищі Другого Інтернаціоналу утворилася група на чолі з популярним німецьким соціал-демократом **Едуардом Бернштейном**.

Особистості

Едуард Бернштейн (1850–1932) — німецький соціал-демократ. Народився в Берліні в заможній родині. У 1888 р. його вислали зі Швейцарії до Англії (Лондона), де він став близьким другом Ф. Енгельса. Той навіть заповідав йому не тільки власні рукописи, а й архів К. Маркса. У другій половині 1890-х років змінив свої погляди й піддав різкій критиці вчення К. Маркса. Обирався до рейхстагу від Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН).

Не заперечуючи марксизм як такий, наголошуючи на відданості марксизму, Е. Бернштейн склав програму *ревізії* (перегляду) теорії К. Маркса.

• Практична частина

- *Ознайомтесь із тим, як Е. Бернштейн пояснював свій «замах» на К. Маркса та його погляди. Як Вам здається, пояснення Е. Бернштейна є спробою виправдати свої дії чи він обґрунтовує необхідність ревізії марксизму? Як Ви вважаєте, чи «кається» Е. Бернштейн, якому К. Маркс і Ф. Енгельс беззастережно довіряли? Чи можна вважати його віровідступником?*

«Помилки у вченні можна вважати реально подоланими, якщо їх визнають його прихильники. Таке визнання ще не означає краху вчення. ...Той, хто хоч трохи володіє теорією... відчуватиме в них потребу, поки не усвідомить... У цьому, а не у вічному повторенні слів учителя полягає завдання його учня».

Едуард Бернштейн (Проблеми социализма и задачи социал демократии. — Москва : Изд-во Д. П. Ефимова, 1901 (репр. изд.). — С. 46–47)

• Базова інформація

Е. Бернштейн звернув увагу на нові явища в розвитку суспільства:

- зростання виробництва та якості робочої сили;
- поява в працівників потреби в більшій свободі й самостійності;
- підвищення рівня життя робітників і включення їх у суспільне життя;
- зростання питомої ваги середнього класу.

На відміну від К.Маркса, який вважав загибель капіталізму неминучою, Е. Бернштейн доводив, що здатне до саморозвитку. У цьому й полягав чи не найбільший «гріх» Е. Бернштейна перед марксизмом. Відкидаючи ринкове суспільство ідею диктатури пролетаріату, Е. Бернштейн протиставив їй теорію згасання класової боротьби. Він вважав головним завданням робітничого класу боротьбу за реформи, що повсякчас поліпшували б умови життя людей.

Для Е. Бернштейна соціалізм узагалі був ідеалом справедливого суспільного устрою, часом невпинного зростання добробуту та свободи людей,

обмеження експлуатації найманих працівників, розширення контролю суспільства над виробництвом і над державою. На його думку, так мало тривати постійно.

Ревізіоністи вважали, що внаслідок установаження загального виборчого права, здобуття робітниками та їхніми представниками більшості в парламентах потреба в революційному насильстві для досягнення цілей робітничого руху зникне сама собою. Відтоді дороги марксизму й соціал-демократії розійшлися.

• Практична частина

- Під керівництвом учителя/вчительки в класі можна поділитися на дві робочі групи. Проаналізуйте наведені нижче політичні тези. **Перша** група має вибрати з них ті, що належать до марксизму, а **друга** — до ревізіоністської течії в соціалдемократії. У процесі роботи консульуйтеся з учителем/вчителькою. Обговоріть ці питання в робочих групах і всім класом. Заповніть таблицю в зошиті (запишіть номери вибраних тез).

Політичні тези

1. За капіталізму неминуче зубожіння пролетаріату й інших найманих працівників, позбавлених приватної власності. Що далі, то більше посилюватиметься зубожіння народу, а статки буржуазії зростатимуть за рахунок експлуатації людей праці.

2. Поглиблюється розшарування суспільства за рівнем статків. Становище середнього класу постійно погіршується, відбувається його розпорошення.

3. За капіталізму демократія має класовий характер. Це ширма, що забезпечує капіталістам і буржуазії можливість «законно» і безкарно визискувати й гнобити робітничий клас.

4. У суспільстві відбувається повільне, але невпинне зростання життєвого рівня робітників та інших найманих працівників. Становище середніх верств поліпшується; збільшується кількість приватних власників, зростає чисельність середнього класу. Перебудова суспільства можлива через здійснення економічних і соціальних реформ. Соціалістична революція — не єдиний метод перебудови суспільства. Набагато кращим шляхом для поліпшення життя людей є реформи і розвиток демократії.

5. Відбуватиметься подальше загострення класової боротьби, керівництво якою візьмуть на себе соціал-демократи. У високорозвинених країнах одночасно переможе комуністична революція, у результаті якої буде встановлено диктатуру пролетаріату.

6. Демократія завжди краща за диктатуру, тиранію та насилля. Вона створює умови, коли ніхто не має переваг і привілеїв.

7. Капіталізм приречений. Його загибель — питання найближчого майбутнього. Падіння капіталізму відбудеться внаслідок посилення класової боротьби й комуністичної революції. Історична місія робітничого класу — стати «могилянником» буржуазії і капіталізму.

8. За соціалізму буде ліквідовано приватну власність, усі матимуть рівні права й обов'язки. Робітники братимуть участь в управлінні підприємствами; держава керуватиме економікою в інтересах усіх громадян.

9. Реформи проводять через усенародно й демократично обрані органи влади.

10. Капіталізм має можливості для розвитку й саморегулювання. Соціалізм може прийти на зміну капіталізму не в результаті перевороту, а завдяки розширенню виборчих та інших прав. Головне — це боротьба за демократію та прийняття законів, які розширюють права робітників, забезпечують проведення реформ.

Розбіжності в поглядах марксистів і ревізіоністів

Основні положення марксизму	Основні положення ревізіоністської течії в соціал-демократії

IV. Легальна (у межах закону) парламентська діяльність соціал-демократів

• **Базова інформація**

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в європейській соціал-демократії стався розкол. Радикальне її крило, як-от група *В. Ульянова (Леніна)* у Росії, залишилося на позиціях учення К. Маркса й готувало збройні перевороти. Однак більшість соціал-демократів зосередилася на законній парламентській діяльності, де досягла значних успіхів в обстоюванні спільно з профспілками прав найманих працівників.

У *Великій Британії* профспілки нерідко ставали колективними членами соціал-демократичних партій. Так виникла своєрідна модель злиття профспілок і безпосереднього керівництва партії та депутатів від неї.

На початку XX ст. у Великій Британії з'явилася «третя сила» — *Лейбористська* (у перекладі з англійської — робітнича) *партія*. На виборах до парламенту в 1906 р. було обрано понад півсотню лейбористів. За їхньої участі було здійснено важливі реформи в інтересах людей праці.

Зокрема, парламент ухвалив закони про безкоштовну початкову освіту й безкоштовне харчування в шкільних їдальнях для дітей із бідних родин; про обмеження роботи в нічну зміну; про заборону нічної праці жінок; про право постраждалих від нещасних випадків на роботі на безкоштовне лікування і допомогу в разі інвалідності; про встановлення 8-годинного робочого дня для шахтарів, зайнятих на підземних роботах; про запровадження пенсії за віком для працівників, які досягли віку 70 років; про встановлення допомоги з безробіття і через хворобу; про заборону роботодавцям протидіяти **профспілковому рухові** й вимагати від тред-юніонів відшкодування збитків, заподіяних страйками, та ін. Згодом ця модель поширилася також на англійські **домініони** — Австралію, Нову Зеландію та Канаду.

Словник

- **Профспілковий рух** — рух організованих робітничих об'єднань — професійних спілок, що охоплювали працівників різних галузей промисловості й різної кваліфікації.
- **Домініон** — назва самоврядних частин і деяких колоній колишньої Британської імперії, які згодом отримали статус самостійних держав у межах Британської співдружності націй.

У Німеччині в соціалістичному русі утворилися три течії, між якими постійно точилася боротьба. *Ліві* соціал-демократи виступали за підготовку комуністичної революції; *центристи* наполягали на страйковій боротьбі; *праві* соціал-демократи обстоювали перемогу на парламентських виборах і прийняття законів на захист людей праці.

Зрештою більшість німецьких соціал-демократів обрала шлях участі в парламентському процесі й виборювання парламентських мандатів.

У Франції на парламентських виборах у перші роки ХХ ст. перемогу здобув «лівий блок» із радикалів і соціалістів, які обіцяли провести важливі реформи, зокрема ухвалити закони про пенсії і 8-годинний робочий день. Аж до початку Першої світової війни радикали відігравали провідну роль у всіх французьких урядах.

• Практична частина

- Що, на Вашу думку, поєднує висловлення українського історика та малюнок німецького карикатуриста? Про який вибір і яке бачення ідеться? Проаналізувавши карикатуру, зробіть висновок, на чий користь завершилось історичне змагання між марксизмом і соціал-демократією? Та й чи завершилося воно?

«Еволюція соціал-демократії (від цілісної соціал-демократичної ідеології до світоглядного плюралізму) позбавила цей рух жорстких ідеологічних рамок, відкрила для його прихильників можливість робити власний вибір на основі розлого сформульованих гуманістичних позицій».

Анатолій Павко, український історик (Соціал-демократичний реформізм Е. Бернштейна: історичний досвід і сучасність // Віче. — Січень 2011 р. — <http://www.Viche.info/journal/2357/>)

Німецька карикатура:
К. Маркс вигукує: «Нарешті
в політика є “бачення”!»
1990-ті роки

• Висновок

Розвиток подій у ХХ ст. засвідчив, що послідовники К. Маркса зайшли зрештою в глухий кут. У країнах, де до влади шляхом переворотів прийшли марксисты, не було створено ні потужної економіки, ні заможного життя. Натомість установилася жорстка диктатура партійних активістів, безкарно порушувалися права та свободи громадян, мільйони людей було знищено. Рівень життя в комуністичних країнах істотно знизився і значно відставав від рівня життя в країнах, де виборці голосували за соціал-демократів.

У тих країнах, де вирішення важливих питань відбувалося без кровопролиття, завдяки реформам було забезпечено високий рівень життя людей, а їхні права захищено.

§ 13. Франція

Пригадайте

- Охарактеризуйте нове міжнародне становище, яке встановилося в Європі після Віденського конгресу.

1. Франко-пруська війна

Причини й привід до початку війни. Утвердження Пруссії в ролі лідера в об'єднанні німецьких держав неабияк непокоїло Наполеона III. Цим майстерно скористався Бісмарк, який, переконаний у британському, російському й італійському нейтралітетові, розпочав військові приготування проти Франції. Готувалася до війни і Франція, проте повільно та поверхово.

Безпосереднім приводом до війни стала боротьба за вакантний трон в Іспанії. У 1869 р. іспанський уряд запросив на нього прусського принца. Франція висловила рішучий протест, і наступного року претендент відмовився прийняти іспанську корону. Наполеон III і Бісмарк були розчаровані мирним завершенням конфлікту. Зручний привід до війни, якої вони обоє прагнули, зникав.

Французький імператор наполягав, щоби прусський король Вільгельм I пообіцяв, що його країна не зазіхатиме на іспанський трон. Король, який у той час перебував у м. Емсі, відмовився надати такі гарантії. Повідомлення про це відправили телеграфом у Берлін Бісмарку. Канцлер зумисно спотворив відповідь свого монарха, «виправивши» її в образливому для Франції тоні. Опубліковану в пресі та поширену серед прусських дипломатів *Емську депешу* Бісмарка, як назвали цей документ, прочитав Наполеон III. **19 липня 1870 р.** він оголосив Пруссії війну.

Хід війни (використовуйте карту на с. 76). Більшість європейців очікувала, що перемогу у війні здобуде Франція. Однак пруське військо було добре вишколене, а німецька артилерія кількісно переважала французьку.

- Розгляньте ілюстрацію. На скільки запеклою виглядає на ній війна? Що в картині вказує на характер протистояння між французькими та пруськими військами?

П. Ж. Жаньє. Битва під Марс-ла-Тур 16 серпня 1870 р. 1886 р.

У вересні 130-тисячне французьке військо під командуванням генерала Мак-Магона й імператора Наполеона III було оточене в м. Седані та зрештою капітулювало перед прусською армією. Французи обурилися невдалим ходом війни і в Парижі Францію втретє проголосили республікою. Період Другої імперії (1852–1870) завершився.

У жовтні французи зазнали ще однієї серйозної поразки: 180-тисячна французька армія здалася ворогу у м. Меці. Шлях на Париж було відкрито, і прусська армія взяла французьку столицю в облогу. Очільник республіканського французького уряду втік із Парижа на повітряній кулі й організував опір поза столицею. Мешканці міста страждали в облозі від голоду, хвороб та артилерійських обстрілів міста. Загинули десятки тисяч людей. Парижани мусили їсти коней, котів, собак і навіть щурів. Лише повітряні кулі й поштові голуби пов'язували місто із зовнішнім світом.

18 січня 1871 р. у Дзеркальній залі Версаля прусського короля Вільгельма I коронували як німецького імператора. Об'єднання Німеччини було завершено. Через тиждень Париж капітулював.

У лютому припинила опір уся Франція, утративши на війні майже 200 тис. осіб. Війна закінчилася, й у **квітні 1871 р.** у німецькому місті **Франкфурті** Німеччина та Франція підписали *мирний договір*.

Основні положення Франкфуртського мирного договору

- До Німеччини відійшли Ельзас і Східна Лотарингія. Установили новий франко-німецький кордон.
- Німецький уряд отримав права на залізниці Ельзасу й Лотарингії, а також на залізницю у Швейцарії, які належали Франції.
- Франція впродовж трьох років мала виплатити контрибуцію в розмірі 5 млрд франків.
- До повної виплати контрибуції Франція мусила утримувати німецькі окупаційні війська, які залишалися на її території.
- Німеччина заволділа значними покладами залізної руди.
- У торгівлі між двома країнами встановили режим найбільшого сприяння, вигідний для Німеччини.

Причини поразки Франції

- Французьку армію традиційно вважали найсильнішою в Європі. Переоцінивши власні сили й недооцінивши супротивника, Франція була переконана, що досить легко перемаже Пруссію.
- Французи розраховували на технічну перевагу своїх гвинтівок, однак її було зведено нанівець перевагою пруської армії в артилерії.
- Майстерно організована блискавична пруська мобілізація стала для французів повною несподіванкою.
- Катастрофа під Седаном виявилася психологічною поразкою французів, не менш нищівною, ніж поразка військова. Французький бойовий дух занепав і вже не відродився в ході війни.
- Франція опинилася в дипломатичній ізоляції. Бісмарк зумів нав'язати світовій спільноті образ Франції як країни-агресора, і вона не отримала допомоги від жодної з великих держав.

Підсумки війни

- Війна поклала край французькій військовій перевазі в Європі. Відтепер найпотужнішою військовою силою на континенті стала Німецька імперія.
- Війна та її наслідки зумовили взаємну неприязнь між двома країнами й народами. Це стало однією з причин майбутньої Першої світової війни (1914–1918).
- Французи були глибоко принижені втратою Ельзасу й Лотарингії; бажання помсти переважало у французькій політиці впродовж наступних років.
- У результаті війни французькі війська, які охороняли Папу Римського в Італії, мусяли відступити, що прискорило завершення об'єднання Італії.

2. Паризька комуна

Для засвідчення своєї перемоги пруські війська тріумфально пройшли вулицями Парижа й залишили місто. Ця подія, як і поразка загалом, глибоко обурила парижан, зокрема робітників, які становили ядро Національної гвардії, що боронила столицю. Дії французького уряду розцінили, як зраду. До того ж Національна гвардія захопила в місті кілька сотень гармат, що робило її грізною силою.

Республіканськи налаштовані парижани побоювалися, що Національні збори можуть відновити монархію. 18 березня 1871 р. у відповідь на намір голови тимчасового уряду Л. Тьєра роззброїти Національну гвардію і прибрати її гармати з пагорбів Монмартра в столиці розпочалося антиурядове повстання.

Солдати замість виконувати накази уряду почали переходити на сторону Національної гвардії. Повстання набирало силу й невдовзі Тьєр і його прибічники мусяли відступити з міста. Влада в Парижі перейшла до Національної гвардії, яка організувала вибори.

На виборах перемогли радикали, і **26 березня 1871 р.** було утворено **Паризьку комуни** та сформовано уряд із послідовників якобінців і соціалістів. Натхненні ідеями К. Маркса і Міжнародної організації робітників (Перший Інтернаціонал), комунари здійснили спробу провести у Франції експеримент із побудови соціалістичного суспільства.

Чимало з проголошених Комуною заходів залишилося на папері, оскільки вона проіснувала недовго й або не змогла, або не встигла виконати свої обіцянки. Крім Парижа, комуни було проголошено також у деяких інших містах. Однак там уряд Тьєра швидко їх придушив.

Останнього тижня травня війська Л. Тьєра перейшли в наступ і ввійшли в незахищені райони Парижа. Мешканці провінцій не симпатизували паризьким комунарам, і розраховувати на їхню підтримку вони не могли.

Словник

Паризька комуна — повстання в Парижі проти французького уряду та короткотривалий (18 березня — 28 травня 1871 р.) період перебування при владі радикальних соціалістів.

Соціальна політика Паризької комуни

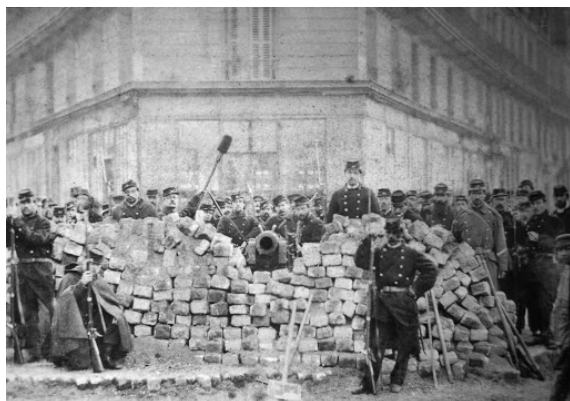
Урядові війська відтіснили комунарів, і вони утримували тільки центральні квартали міста. Супротивники наче змагалися в жорстокості й безчинствах. Під час вуличних боїв у Парижі війська безжально розстрілювали барикади комунарів, а ті підпалили чимало відомих будівель міста. У вогні загинуло багато культурних і художніх цінностей. Було зроблено замаху й на скарби Лувру.

Недовга (72 дні) історія Паризької комуни завершилася наприкінці травня «кривавим тижнем». Національна гвардія чинила впертий опір на барикадах, та, незважаючи на це, 28 травня впала остання барикада Паризької комуни.

Після розгрому Паризької комуни розпочалися розправи над комунарами. Кількість розстріляних, засланих на каторгу, ув'язнених та тих, хто залишив Францію через переслідування, сягнула майже 100 тис. осіб.

- Чи мали, на Вашу думку, захисники барикад шанси встояти в боях із регулярною армією? Якщо так, то за яких умов?

Барикада комунарів на вулиці Вольтера після захоплення її наприкінці травня 1871 р. урядовими військами. 1871 р.

3. Третя республіка

Третя в історії Франції республіка проіснувала з 1870 р. (іноді її початок датують 1871 р.) до липня 1940 р. (Перша республіка: 1792–1804; Друга республіка: 1848–1852). При цьому більшість у Національних зборах належала монархістам, а республіканці поділилися на кілька течій.

Основні соціально-економічні виклики, що постали перед Францією

- Уповільнилися темпи економічного розвитку (у світовому промисловому виробництві Франція з 2-го місця опустилася на 4-те, пропустивши вперед Британію, США та Німеччину).
- Упродовж трьох років після поразки у війні країна виплачувала Німеччині обтяжливу контрибуцію.
- Нестача власної сировини й вугілля, машин та обладнання.
- Увезення товарів (імпорт) перевищувало продаж французької продукції за кордон (експорт). Унаслідок цього державна скарбниця не отримувала необхідних надходжень.
- На відміну від інших розвинених країн, у Франції існувала значна кількість технологічно застарілих дрібних підприємств ремісничого типу.
- Відстале сільське господарство: застаріла техніка, не впроваджувалися сучасні технології; за врожайністю пшениці країна була серед останніх у Європі.
- Низька купівельна спроможність селян, які становили 2/3 населення країни.

Місцевого самоврядування у Франції майже не існувало. Реальна влада в департаментах належала префектам, яких призначав уряд. Характерною ознакою політичного життя Франції була наявність великої кількості партій і груп, що боролися одна з одною.

Навесні 1873 р. президентом республіки став монархіст *Мак-Магон*, повноваження якого восени було подовжено на сім років. Через два роки, незважаючи на протидію президента, Національні збори ухвалили нову республіканську конституцію.

Конституція Третьої республіки 1875 р. була компромісом між монархістами та республіканцями. Однак жінки, військовослужбовці, молодь і сезонні робітники не отримали виборчих прав.

Главою держави, за конституцією, був президент. Його обирали на спільному засіданні сенату і палати депутатів — двох палат Національних зборів (парламенту) на 7 років і могли переобрати на будь-який новий термін. Конституція надавала президенту право оголошувати війну, укладати мир, а також право законодавчої ініціативи й призначення на високі посади.

Виконавчу владу здійснював призначений президентом уряд, який був підзвітний парламенту.

Перші парламентські вибори, проведені за новою конституцією, принесли перемогу республіканцям. Президент мусив подати у відставку, і до вла-

Словник

Третя республіка — республіка у Франції (1870–1940).

ди прийшли помірковані республіканці. Новим президентом обрали республіканця *Жуля Грєві*. Його президентство виявилось успішним, і наприкінці 1885 р. він був переобраний. Однак через корупційний скандал, пов'язаний із членом його родини, Грєві через два роки вимушено склав повноваження.

4. Політичні кризи наприкінці XIX ст.

Наприкінці століття Третя республіка пережила кілька політичних криз, які стали серйозним випробуванням на міцність для республіканського ладу. Зокрема, з'ясувалося, що хтось з офіцерів Генерального штабу продав секретні документи німецькому дипломату. У державній зраді звинуватили капітана *Альфреда Дрейфуса*, єврея за національністю. І хоча жодних доказів його провини не було, Дрейфуса заарештували й віддали під суд.

Свідчення

- *Ознайомтеся з документом. Як А. Дрейфус описує в листі своє ставлення до Франції? Як Ви вважаєте, чи ототожнював він тих, хто його бездоказово звинуватив і заарештував, з усією Францією?*

«Мою невинуватість буде визнано й оголошено по всій дорогій Франції, моїй батьківщині, у жертву якій я завжди приносив свій розум, свої сили, якій я хотів присвятити себе до останньої краплини крові».

З листа А. Дрейфуса до дружини (Прайсман Л. Дело Дрейфуса. — Иерусалим: Кахольлаван, 1987. — С. 45)

Справа Дрейфуса спричинила у Франції хвилю антисемітських настроїв. Військовий суд визнав його винним і засудив до довічної каторги. Ці події розкололи французьке суспільство на два табори: одні вирок схвалювали, інші — засуджували. Серед тих, хто вимагав перегляду вироку, були відомі письменники, зокрема Еміль Золя й Анатоль Франс. Перший опублікував відкритого листа під назвою «Я звинувачую». У ньому він заявляв, що влада сфальсифікувала справу, щоб приховати ім'я справжнього злочинця.

Свідчення

- *Як Е. Золя пояснює, чому він не може стояти осторонь справи Дрейфуса? Проблема полягала, на Вашу думку, тільки в Дрейфусі чи ця справа мала значно глибше коріння?*

«Я не знайомий з людьми, яких я звинувачую, я навіть ніколи їх не бачив, у мене немає до них ні злості, ні особистої ненависті. Вони для мене є уособленням соціального зла. Я здійснюю зараз революційний акт, спрямований на те, щоб наблизити перемогу правди й справедливості. Не можна допустити, щоб права людини відверто зневажали! Усю пристрасть моєї душі я віддаю боротьбі за торжество справедливості й щиро вірю, що правда переможе. Нехай наважаться викликати мене до суду й проводять слідство при відчинених дверях! Я чекаю».

З відкритого листа Е. Золя (http://www.e-reading.club/chapter.php/1009580/23/Truayya_-_Emil_Zolya.html#n_242)

Зрештою вирок у справі Дрейфуса переглянули. І хоча засудженого не виправдали, згодом президент його помилував. Тільки на початку ХХ ст. стало відомо ім'я справжнього шпигуна, і А. Дрейфуса було офіційно виправдано.

На початку 1890-х років вибухнув новий скандал. Цього разу через діяльність акціонерного товариства, утвореного для будівництва Панамського каналу — міжокеанського каналу через Панамський перешийок. Для його спорудження створили компанію, акції якої придбали багато французів. Однак будівництво каналу затягнулося, а в 1888 р. компанія оголосила про своє банкрутство.

Свідчення

- Як Ви думаєте, про які наслідки для Франції пише історик, коли заявляє, що панамська афера «сколихнула молоду французьку Третю республіку»? Ідеться тільки про розорення власників акцій чи про недовіру громадян до влади й держави?

«Через рік після проголошення нейтралітету Суецького каналу компанія Панамського каналу Лессепа зазнала краху. ...Це була фінансова катастрофа, що сколихнула молоду французьку Третю республіку».

Кароль Земан Розкопф, американський історик (Rothkopf C. Z. The opening of the Suez Canal. — New York : Franklin Watts Inc., 1873. — P. 65–66)

Як результат, понад пів мільйона власників акцій, переважно французів середнього статку, утратили вкладені гроші. Невдовзі з'ясувалося, що із зібраних коштів на будівництво каналу було витрачено тільки половину, а решта розтрачена керівництвом компанії та пішла на хабарі депутатам, міністрам, газетам тощо. Судовий процес над керівниками компанії та кількома особами, звинуваченими в хабарництві, завершився доволі м'якими вирока-

- Як Ви розумієте зміст карикатури на тему панамського скандалу? Як відреагувало на скандал французьке суспільство?

Французька карикатура на панамський скандал. 1892 р.

ми. Невдовзі вироки взагалі було скасовано й усі звинувачені опинилися на волі. Скандал виявився таким гучним, що ще десятки років слово «Панама» жвивалось як синонім до слова *корупція*.

5. Радикали при владі. Ж. Клемансо

Політичні кризи відбувались у Франції на тлі достатньо успішного економічного розвитку країни, що тривав до кінця століття. Було ухвалено закони про свободу друку й зборів; про вільну діяльність профспілок і страйки, «шкільні закони» про відокремлення школи від церкви і надання освіти світського характеру. Міста отримали право обирати свого мера.

- *Перегляньте відеосюжет про мандрівку Парижем наприкінці 1890-х років. Які технічні новинки та особливості тогочасної моди впали Вам у вічі?*

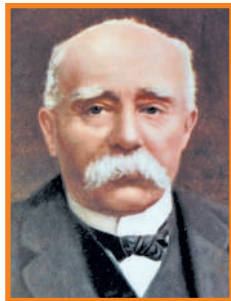
У французькому парламенті існувало до десятка партій і груп, жодна з яких не мала більшості, а тому не могла самостійно сформувати уряд. Для призначення уряду потрібен був блок із різних партій. Оскільки такі блоки були нестійкими, то нестійкими були й створені ними уряди. Вони змінювалися щороку, або й по кілька разів на рік.

Якщо раніше основна боротьба на політичній арені Франції відбувалася між монархістами й республіканцями, то на початку ХХ ст. — між лівими (радикальними) і правими (поміркованими) республіканцями.

Радикалів очолював **Жорж Клемансо**. Партія користувалася великою популярністю в середнього класу й селянства.

Особистості

Жорж Клемансо (1841–1929) — прем'єр-міністр Франції в 1906–1909 та в 1917–1920 рр. Упродовж політичної кар'єри виступав за реванш Німеччині за поразку Франції у війні 1870–1871 рр. Один із засновників Республіканської партії радикалів. За гострі промови в парламенті отримав прізвисько «Тигр», а за внесок у перемогу над Німеччиною в роки Першої світової війни (1914–1918) — «Батько перемоги». У вісімдесятирічному віці відійшов від політики й займався літературною діяльністю.

На парламентських виборах 1902 р. перемогу здобув «лівий блок», що об'єднав радикалів і соціалістів. Радикали були послідовними прихильниками демократії і противниками диктатури в будь-якій її формі. Крім «шкільних законів», уряди радикалів також прийняли трудове законодавство, яке передбачало виплату робітникам відшкодування в разі отримання ними виробничої травми, а також обов'язковий щотижневий відпочинок.

Здійснення інших обіцяних радикалами реформ довго відкладалося. Зрештою було прийнято закон про робітничі й селянські пенсії, згідно з яким французам, що досягли 65 років, призначалася пенсія за віком (у Німеччині й Англії — із 70 років).

Основні події

1870–1871 рр. — франко-пруська війна.

1870–1940 рр. — Третя республіка у Франції.

Запитання та завдання

1. У чому полягали причини франко-пруської війни?
2. За допомогою історичної карти (с. 76) охарактеризуйте основні події франко-пруської війни.
3. На основі положень Франкфуртського мирного договору проаналізуйте підсумки й наслідки війни для Франції.
4. Чим, на Вашу думку, була Паризька комуна: невдалим заколотом групи крайніх радикалів-революціонерів чи народною революцією? Який зміст Ви вкладаєте в поняття «заколоти» і «революція»?
5. Охарактеризуйте державний устрій Франції за часів Третьої республіки.
6. Як Ви вважаєте, чому справа Дрейфуса набула такого розголосу? Чому, на Вашу думку, на захист жертви судового свавілля виступили моральні авторитети Франції та світу?
7. Свідченням яких недоліків у Франції став панамський скандал?
8. Наскільки, на Ваш погляд, успішним було перебування при владі наприкінці XIX — на початку XX ст. партії радикалів, очолюваної Ж. Клемансо?

§14. Німеччина наприкінці XIX – на початку XX ст.

Пригадайте

- Пригадайте основні етапи об'єднання Німеччини.

1. Політичний лад і внутрішня політика за канцлерства О. фон Бісмарка

Період німецької історії 1871–1918 рр. визначають як «рубіж часу». Наприкінці XIX — на початку XX ст. Німеччина продовжувала жити за конституцією 1871 р. Канцлер О. фон Бісмарк проводив жорстку внутрішню політику, балансує між різними політичними силами і соціальними групами.

Збентежений Паризькою комуною, яка спробувала запровадити у Франції соціалізм, Бісмарк ненавидів соціалістів та анархістів. Їх, а також партію Центру і Прогресивну партію він називав ворогами імперії і щурами, яких треба знищити.

Хоча в рейхстазі спочатку засідали тільки два соціал-демократи, їхня кількість і підтримка німецькими робітниками Соціал-демократичної партії зростала з кожними виборами. О. фон Бісмарк без жодних доказів звинуватив соціал-демократів у двох невдалих замаху на імператора й урешті-решт за підтримки консерваторів домогся ухвалення закону про заборону партії на певний час.

- Розгляньте ілюстрацію. Хто почувається господарем ситуації – канцлер чи парламентарі?
- Який висновок Ви можете зробити із сюжету картини про стосунки між канцлером і німецьким парламентом?

Е. Генселер. Промова Бісмарка у рейхстазі 6 лютого 1888 р.

1910-ті роки

Він добре розумів, що самими тільки репресіями проти Соціал-демократичної партії не вдасться відвернути від неї робітників, які підтримували партію на виборах. Тому другою частиною його стратегії були реформи, спрямовані на зміцнення імперії та поліпшення умов праці й життя робітників та інших верств населення. Зокрема, було запроваджено єдину грошову систему, створено Імперський банк, проведено пенсійну реформу. У Німеччині з'явилися лікарняні каси й кілька видів соціального страхування для робітників. Це була одна з найкращих у світі систем, яка пережила дві світові війни, грошові реформи й в удосконаленому вигляді існує в Німеччині донині.

Однак стратегія Бісмарка, покликана відірвати робітників від соціалізму та повернути їх на свою сторону, не мала успіху. Підтримка соціал-демократів зростає настільки, що на виборах 1890 р. Партія католицького Центру, соціал-демократи та прогресисти отримали понад половину місць у новому рейхстазі. Того самого року закінчилася дія закону про заборону соціал-демократів, і вони знову діяли легально. Це стало справжньою катастрофою для О. фон Бісмарка. Свою війну проти соціал-демократії він програв остаточно.

Оскільки третина німців були римо-католиками, то для обмеження впливу партії Центру на початку 1870-х років Бісмарк запровадив політику «*культуркампф*» («боротьба за культуру»). Насправді це була боротьба не так за культуру, як за встановлення державного контролю над Римо-католицькою церквою — опорою партії Центру.

Сам О. фон Бісмарк належав до протестантів і не довіряв католикам. Водночас католики були незадоволені тим, що в імперії головну роль відігравала протестантська Пруссія, і часто виступали проти політики Бісмарка. Спочатку від представників католиків очистили пруське міністерство культури, потім уряд заборонив священникам висловлюватися на політичні теми в храмах, було здійснено перевірку всіх релігійних шкіл, з усіх державних шкіл звільнили вчителів релігії і заборонили діяльність католицького єзуїтського ордену. Конфлікт загострився настільки, що між Німецькою імперією та Ватиканом було розірвано дипломатичні відносини.

Також держава запровадила жорсткий контроль за школами, призначеннями на церковні посади, відносинами між духовенством і паствою. У середині 1870-х років цивільний шлюб оголосили обов'язковим на всій

території Німеччини, а єпархії, які не йшли на поступки державі, позбавляли державної допомоги. Непокірних священників навіть висилали з країни. Проте остаточно позбавити римо-католиків і партію Центру їхньої політичної ваги Бісмарку не вдалося. Згодом більшість законів, спрямованих проти Римо-католицької церкви, було скасовано. Збереглися тільки закони про цивільний шлюб, про вигнання єзуїтів, про контроль освіти й державних архівів та деякі інші.

2. Економічний розвиток

Характерною ознакою розвитку німецької економіки на початку ХХ ст. стало зростання темпів виробництва і зміцнення монополій. Це було важливо, оскільки більшість німців була зайнята в промисловому виробництві, а не в сільському господарстві. За перше десятиліття в країні вдвічі зросла кількість великих заводів і фабрик, вони становили майже половину німецьких підприємств. Активно впроваджувались у промисловості нові технології, що дало змогу Німеччині швидше завершити індустріальну революцію і стати економічно могутньою державою.

Німеччина обігнала інші країни Європи за темпами розвитку й на початку ХХ ст. посіла друге місце у світі за обсягом продукції після США. У промисловості першість належала металургійним концернам «гарматних королів» Круппа й Тіссена, хімічному концерну «І. Г. Фарбен індустрі», електротехнічному концерну «Загальна електрична компанія (АЕГ)», Рейнсько-Вестфальському вугільному синдикату та ін. Німеччина випереджала Велику Британію за основними економічними показниками, особливо в передових на той час хімічній та електротехнічній галузях.

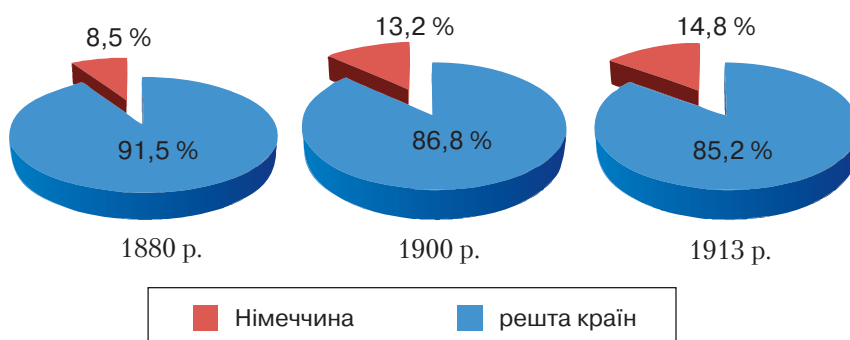
- *Перегляньте відеосюжет про німецькі міста ХІХ ст. Якою постає на світлинах Німеччина наприкінці ХІХ ст.? Що Вас найбільше вразило в архітектурі німецьких міст?*

У сільському господарстві важливу роль відігравали великі землевласники, які володіли майже третиною землі, що оброблялася. Використання хімічних добрив і передових технологій дало змогу вдвічі збільшити вро-

- *Завдяки чому, на Вашу думку, Німеччині вдалося за три десятиліття майже подвоїти свою частку у світовому промисловому виробництві?*

Частка Німеччини у світовому промисловому виробництві

жайність зернових культур і картоплі. Зростали також німецький експорт та грошові вкладення за кордоном. Щоправда, німецькі закордонні капіталовкладення поступалися англійським.

3. Закінчення епохи О. фон Бісмарка

Загалом епоха Бісмарка закінчилася зі смертю імператора Фрідріха III. У «залізного канцлера» відразу не склалися стосунки з молодим імператором Вільгельмом II. Бісмарк хотів як і раніше все і всіх контролювати, але новий імператор не бажав бути слухняною лялькою в його руках. Вільгельм II недвозначно натякнув Бісмарку про необхідність відставки. У березні 1890 р. О. фон Бісмарк мусив подати у відставку. Він отримав титул герцога і звання генерала. Решту свого життя він нещадно критикував імператора і його міністрів, захищав свою політику на посаді канцлера.

Британська карикатура на відставку О. фон Бісмарка. 1890 р.

Особистості

Вільгельм II Гогенцоллери (1859–1941) — останній німецький імператор і прусський король (1888–1918). Син німецького імператора Фрідріха III й англійської принцеси Вікторії, онук Вільгельма I. У 1877–1879 рр. вивчав право в Берлінському університеті; проходив стажування в різних військових частинах і міністерствах. Після відсторонення від посади рейхсканцлера О. фон Бісмарка зосередив у своїх руках усю повноту влади. Один з ініціаторів початку Першої світової війни. Після революції 1918 р. втік до Голландії, де зрікся престолу.

Свідчення

- Ознайомтеся зі спогадами наближеної до О. фон Бісмарка людини. Що могло, на Вашу думку, викликати сльози в «залізного канцлера», урахувавши його досягнення і невдачі в політиці? Яким, на Вашу думку, міг бачити Бісмарк майбутнє Німеччини?

«Його не просто звільнили, а він потрапив у немилість. Ніхто його не підтримав у протистоянні з кайзером. Бісмарк говорив, що «кайзер зажене гарного німецького коня в багно». Так і сталося. Мене часто викликали до нього вночі, і він був у сльозах. Він бачив майбутнє Німеччини».

Рудольф Грізандер, колишній лікар і секретар Бісмарка (Німецькі портрети: Отто фон Бісмарк — Сайт німецької державної радіостанції «Deutsche Welle» («Німецька хвиля»)

4. Перехід Німеччини до «світової політики»

У Німеччині активно поширювалась імперська ідея колоніальних загарбань, створення потужної армії та військово-морського флоту.

Однією з найважливіших ознак Німецької імперії була **мілітаризація** суспільного життя країни. Вільгельм II намагався надолужити згаяний Бісмарком час у завоюванні колоній і вважав своєю місією забезпечення Німеччині світового панування.

Особливо його цікавили Схід і Балкани, куди мав спрямовуватися «Drang nach Osten» («похід на схід»). У своїх планах Вільгельм II спирався на ідею «пангерманізму», згідно з якою німці мали «історичне право» панувати над іншими народами. Пангерманісти закликали проводити жорстку політику щодо інших держав, створювати потужні флот та армію, готуватися до війни за переділ світу.

Свідчення

- Як Ви оцінюєте погляди німецького видавця щодо місця Німеччини у світі?

«Ми хочемо стати світовою силою й проводити колоніальну політику в повному сенсі цього слова. Це не піддається сумніву й назад вороття немає. Від цього залежить майбутнє нашого народу, який бажає зберегти своє місце серед великих націй. Ця політика можлива як усупереч Англії, так і в союзі з нею. Перше означає війну, друге — мир».

Ганс Дельбрюк, ліберальний видавець (Kehr E. Schlachtflottenbau und Parteipolitik, 1894–1904. — Berlin, 1930. — S. 309).

Німеччина дедалі наполегливіше вступала в боротьбу за вже поділені колоніальні території та сфери впливу, зокрема за англійські володіння в Африці. Продукція німецьких фірм почала завойовувати ринки країн Південної та Центральної Америки, потіснивши там Британію.

Було розпочато будівництво потужного військово-морського флоту, що означало відкритий виклик Британії — традиційній «володарці морів». Колоніальна політика стала метою Німецької держави й отримала назву **«світова політика»**. Імперію вже не задовольняла Європа, тепер сфера її «життєвих інтересів» охоплювала весь світ.

Важливе місце у «світовій політиці» відводилося Близькому Сходу. Там німецький уряд активно будував Багдадську залізницю, яка мала забезпечити німецькі інтереси на Близькому й Середньому Сході та прокласти шлях до Індії. Далекий Схід і Китай також становили неабиякий інтерес. Відтак, у Китаї німці захопили ряд важливих територій.

Загарбницькі настрої в Німеччині підігрівали «Пангерманський союз», «Флотський союз» та інші войовничі організації. Ці та інші події свідчили про прагнення і готовність Німеччини розпочати боротьбу за переділ світу.

Словник

- **Мілітаризація** — підпорядкування економіки, політики й громадського життя країни цілям загарбницької війни.
- **«Світова політика»** — активна зовнішня політика Німеччини наприкінці XIX – на початку XX ст. за переділ колоній.

Основні події

1890 р. — відставка з посади канцлера Німеччини О. фон Бісмарка.

Закимання та завдання

1. Використовуючи схему «Вищі органи державної влади Німеччини за конституцією 1871 р.» (с. 77), а також матеріал параграфа, охарактеризуйте державний і політичний устрій Другої імперії в Німеччині.
2. Назвіть важливі реформи, які були здійснені в Німеччині за часів канцлерства О. фон Бісмарка.
3. Розгляньте політичний плакат про ухвалення в Німеччині «виняткового закону» проти соціалістів. Як Ви вважаєте, на чиєму боці — Бісмарка чи соціалістів — симпатії автора плаката? Чому Ви дійшли такого висновку?
4. Охарактеризуйте діяльність О. фон Бісмарка як державного діяча. Які чесноти й вади мав, на Вашу думку, Бісмарк-політик?
5. Назвіть причини переходу Німеччини до «світової політики», а також її мету?

Політичний плакат про ухвалення «виняткового закону» проти соціалістів. 1898 р.

§15. Велика Британія у вікторіанську добу

Пригадайте

- Пригадайте переваги й недоліки парламентської реформи 1832 р.
- Як соціальні зміни в англійському суспільстві пов'язані з технологічними революціями?

1. Внутрішня політика консервативних і ліберальних урядів

Друга половина XIX — початок XX ст. — період, коли Великою Британією правила королева Вікторія.

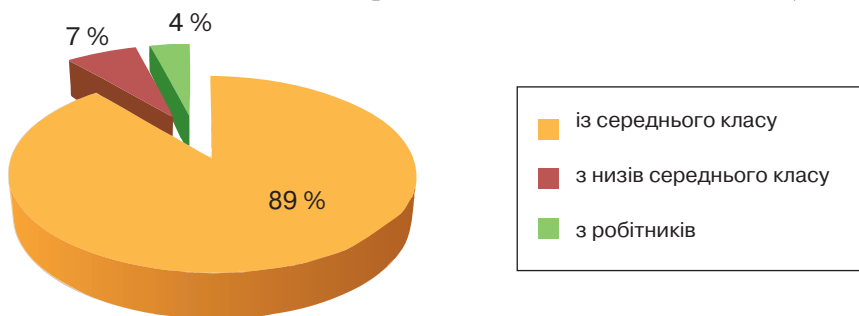
У середині XIX ст. у країні остаточно сформувалася двопартійна система. Країною по чергово правили дві великі партії — консервативна (колишні торі) і ліберальна (колишні вігі). Роль уряду й прем'єр-міністра посилилася, а права монарха й палати лордів були ще більше обмежені. З початку XX ст. вирішальне слово при ухваленні законів належало палаті громад, а члени палати лордів могли лише зволікати із затвердженням законопроектів, але не могли їх відхилити.

Вікторія (1819–1901) — королева Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії (з 1837 р.), імператриця Індії (з 1876 р.). Її 64-річне правління назвали «вікторіанською добою», «золотим віком» в історії країни. Вікторія зміцнила монархічну владу, яка в першій третині ХІХ ст. перебувала в кризовому стані. Водночас за часів її правління робилося недостатньо для подолання бідності; більшість дорослого населення залишалася без права голосу на виборах. Жінки взагалі не мали виборчих прав, хоч і відігравали дедалі важливішу роль у школах та в місцевому самоврядуванні.

Демократизація суспільно-політичного життя в країні відбувалася під тиском промислової і фінансової еліт, представники яких походили із середнього класу й «низів» і мали демократичний світогляд. Володіючи значними капіталами, вони були впливовими й поважними членами суспільства.

Соціальне походження британських сталевих магнатів (1865)

На початку 1868 р. до влади прийшли консерватори, лідером яких упродовж багатьох років був **Бенджамін Дізраелі**. Відтоді консерватори перебували при владі з перервами до 1905 р.

Бенджамін Дізраелі (1804–1881) — британський державний і політичний діяч, письменник. Обіймав посаду міністра фінансів у трьох урядах. Тричі був прем'єр-міністром. У 1880 р. після поразки на виборах подав у відставку. За великі заслуги отримав титул лорда. Після його смерті прихильники заснували «Лігу проліска» (пролісок — улюблена квітка Дізраелі), що пропагувала ідеї консервативної партії.

Кабінет Б. Дізраелі запроваджував будівництво нового житла, збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов роботи на фабриках, розвиток системи охорони здоров'я. Також він провів кілька законів в інтересах тред-юніонів.

З ініціативи Б. Дізраелі, який тоді обіймав посаду міністра фінансів, ще в **1867 р.** було проведено **другу парламентську реформу**. Право голосу отримали всі чоловіки в містах, які мали власні будинки або знімали окремі квартири. Отже, виборчі права отримав середній клас і кваліфіковані, високооплачувані робітники. Унаслідок реформи кількість виборців зросла втричі.

Наприкінці 1868 р. до влади прийшли ліберали, а їхній лідер **Вільям Гладстон** став прем'єр-міністром.

Особистості

Вільям Гладстон (1809–1898) — британський державний діяч. Здобув освіту в Оксфордському університеті, де вивчав релігії та античних авторів. Був членом парламенту від партії торі. У складі різних урядів був міністром торгівлі, міністром колоній і міністром фінансів. У 1860-х роках став одним із лідерів Ліберальної партії. Чотири рази обіймав посаду прем'єр-міністра Великої Британії.

Важливі закони, ухвалені парламентом за урядування лібералів

- Закон про відокремлення англіканської церкви від держави в Ірландії;
- земельний акт 1870 р., який надав певні гарантії ірландським фермерам-орендарям;
- закон про освіту, що запровадив обов'язкову освіту та систему початкових шкіл;
- закон про скасування продажу посад в армії;
- закон про введення процедури таємного голосування на виборах до парламенту;
- закон про надання тред-юніонам юридичних прав;
- закон про реформу судів.

У середині 1870-х років ліберали зазнали поразки на виборах, і В. Гладстон пішов з посади лідера партії. Він знову став прем'єр-міністром у 1880 р. За його другого прем'єрства було прийнято ірландський земельний акт (1881) і закон про третю парламентську реформу (1885). Також у другий термін прем'єрства Гладстона сталася криза в сільському господарстві й торгівлі. Дешеві харчові продукти з Америки розорили британських фермерів; підвищення тарифів обмежило британський експорт і спричинило безробіття й заворушення.

Під тиском ірландців В. Гладстон двічі вносив на розгляд парламенту законопроект про **гомруль**, який парламент щоразу відхиляв.

Словник

Гомруль (від англ. *Home Rule* — самоврядування) — програма автономії Ірландії в межах Британської імперії. Рух за гомруль підтримав ірландський народ.

Лідер радикального крила Ліберальної партії *Девід Ллойд Джордж* на міністерських посадах також провів важливі **соціальні реформи**. З його ініціативи парламент заборонив промисловцям висувати тред-юніонам претензії щодо збитків від страйків; було прийнято закон про відшкодування робітникам у разі нещасних випадків на виробництві; запроваджено 8-годинний робочий день для гірників і пенсії для робітників, які досягли 70-річного віку. Законодавчо встановили мінімальну заробітну плату й запровадили державне соціальне страхування на випадок хвороби, каліцтва й безробіття.

Особистості

Девід Ллойд Джордж (1863–1945) — британський державний діяч. Народився в сім'ї директора школи. У 1890 р. обраний депутатом від лібералів. У період англо-бурської війни 1899–1902 рр. різко засудив імперіалістичну політику своєї батьківщини. Обіймав посади міністра торгівлі та міністра фінансів. У 1916–1922 рр. був прем'єр-міністром.

Як міністр фінансів Д. Ллойд Джордж представив у 1909 р. знаменитий «народний» бюджет, який установлював вищі податки на предмети розкоші, доходи й необроблювані землі лендлордів. Оскільки консерватори й палата лордів заблокували його прийняття, за наполяганням Ллойд Джорджа було ухвалено закон, який обмежив повноваження палати лордів, позбавивши її права втручатися в бюджетні справи. Ллойд Джордж також виступав за надання виборчих прав жінкам, намагався розширити автономію Ірландії.

2. Втрата Британією промислової першості

В останній третині XIX — на початку XX ст. найрозвиненішими країнами у світі були Велика Британія та Сполучені Штати Америки.

До початку XX ст. Велика Британія ще користувалася плодами ранньої індустріалізації, адже на той час, крім неї, лише США, Бельгія та Німеччина були повністю індустріалізованими.

Проте із часом темпи економічного розвитку країни уповільнилися. Період її домінування у світі закінчувався. Поки Британія залишалася провідною індустріальною державою, вона могла продавати свою продукцію по всій Європі. Та невдовзі індустріальна революція відбулася в інших країнах, які також досягли високого рівня розвитку економіки. Отже, постала потреба пошуку нових ринків сировини для заводів і фабрик, для збуту промислових товарів та отримання дешевої робочої сили.

Економічно потужні США й особливо Німеччина не тільки перестали залежати від британських товарів, а й почали конкурувати з ними на інозем-

Словник

● **Соціальні реформи** — перетворення, нововведення, зміни в соціальному житті без зміни основ соціально-політичної структури та суспільного ладу.

них ринках і навіть у колоніях Британської імперії. Промисловість Англії продовжувала зростати, однак за кількома найважливішими показниками промислового розвитку країна почала відставати не тільки від США, а й від Німеччини.

За обсягом виплавлення сталі Велику Британію обігнали Німеччина й США, за виробництвом чавуну, видобутком кам'яного вугілля — США.

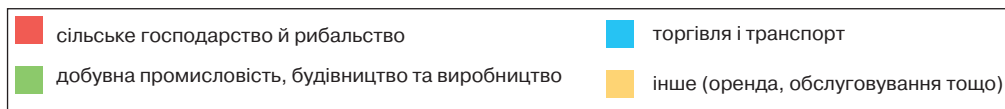
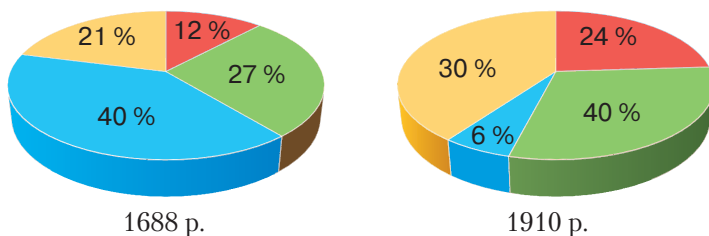
- Проаналізуйте діаграми і дайте відповіді на запитання.

1. На які зміни в економічній діяльності в епоху індустріальної революції у Великій Британії вказують показники діаграм?

2. Які види економічної діяльності були найприбутковішими в 1688 р.? Які види — у 1910 р.?

3. Національний дохід від яких видів діяльності зменшився найбільше між 1688 р. і 1910 р.? Які види господарської діяльності дали найбільше зростання цього відсотка між 1688 р. і 1910 р.?

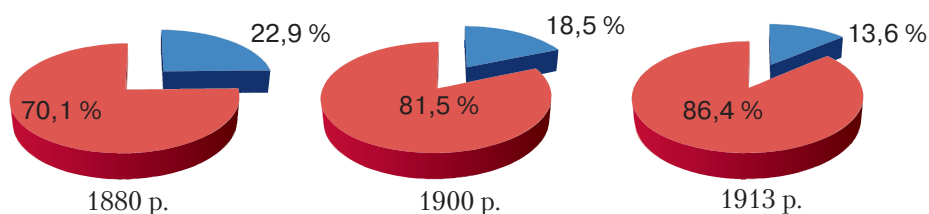
Національний дохід Великої Британії

У сільському господарстві Великої Британії переважали дрібні господарства, хоча зберігалось і велике землеволодіння (особливо в Ірландії). Британія вже не могла задовольнити потреби свого населення, тому мусила значну частину продуктів і сільськогосподарської сировини купувати в інших країнах. Аби зберегти першість в індустріалізації, англійці навіть прийняли закони, які забороняли передавання технологій і відтік кваліфікованих робітників за кордон. Проте ці заходи не принесли очікуваного результату. Британія поступилася лідерством, і провідною індустріальною країною

- Проаналізуйте діаграми. Як змінилася питома вага у світовому промисловому виробництві Британії, котра ще донедавна мала статус «майстерні світу»?

Частка Великої Британії у світовому промисловому виробництві

світу стали США. Проте вона залишалася фінансовим центром світу, найбільшою морською та колоніальною державою. У політичному житті країни повноваження монархів і надалі обмежувалися на користь парламенту.

3. Посилення колоніальної експансії

Озброєний загін бурів.
Фото. 1890-ті роки

Розширення Британської колоніальної імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. тривало. У Північній Африці Британія окупувала Єгипет, установила контроль над Суданом. У Південній Африці англійці прагнули захопити республіки Трансвааль та Оранжеву, засновані нащадками голландських переселенців — *бурами*.

Наприкінці століття тут знайшли золото й алмази. Виник конфлікт інтересів між Великою Британією та Німеччиною. Британці почали готуватися до нападу на бурів, проте в 1899 р. самі бури неочікувано оголосили Англії війну. У перші місяці *англо-бурської війни* (1899–1902) об'єднана армія бурів завдала поразки англійському війську.

Наступного року англійці, отримавши підкріплення, захопили столиці обох республік. У відповідь бури розпочали партизанську війну. Британська армія, аби зламати опір бурів, застосовувала репресії проти мирного населення, яке співчувало партизанам, — спалювала ферми, забирала худобу. Війна завершилася передбачуваною перемогою Британії і підписанням наприкінці травня 1902 р. мирного договору, за яким республіки втратили незалежність і стали британськими колоніями.

- Перегляньте відеосюжет про англо-бурську війну. Що було головною причиною зазіхань британців на території бурів?
- Які інновації у військовій справі з'явилися в ході англо-бурської війни?

В Азії Британія окупувала Верхню Бірму (сучасна назва — М'янма), Малайський півострів, зміцнила свої позиції в Китаї. Війни англійців супроводжувалися репресіями проти місцевих жителів, які чинили опір колонізаторам.

Свідчення

- Як, на Вашу думку, до аргументів економіста поставився б пересічний британець, а як — корінний мешканець колоній?

«Британські колоніалісти так пояснювали необхідність створення нових колоній (1902): «Ми повинні мати ринки для збільшення нашого виробництва, мати куди вивозити наш капітал і де застосувати енергію і заповзятливість нашого надлишкового населення. ...Протягом першої третини XIX ст. ми могли легко це робити за рахунок розширення торгівлі з континентальними націями та нашими колоніями, оскільки вони були далеко позаду нас за якістю і кількістю товарів.

...Після 1870 р. нашої промисловості й торгівлі почали перешкоджати інші країни, особливо Німеччина, Сполучені Штати та Бельгія, які швидко розвивалися... Вторгнення цих країн на наші старі ринки, навіть на наш внутрішній ринок, змушувало нас негайно шукати нові. Вони були в раніше невідомих країнах (переважно в тропіках), де існував великий попит на товари, які наші виробники й торговці могли запропонувати».

Джон Гобсон, англійський економіст (Hobson J. Imperialism. — London : Allen and Unwin, 1948. — P. 77–78)

На початку ХХ ст. Британська імперія (так з 1870-х років називали Велику Британію разом із колоніями) осучаснила свою політичну систему, уникнувши політичних революцій, яких зазнали практично всі її європейські конкуренти. Британія охоплювала п'яту частину суходолу та чверть населення світу. Британці пишалися тим, що над їхньою імперією «ніколи не заходить сонце». Маючи перевагу над іншими країнами на морі, Велика Британія перебрала на себе роль світового поліцейського (Pax Britannica). Визиск колоній забезпечував імперії значні прибутки, і роботодавці мали можливість підвищувати заробітну плату найманим працівникам, аби ослабити політичне напруження. З іншого боку, посилення британського **експансіонізму** робило неминучим зіткнення з іншими країнами, які також прагнули нових колоніальних надбань. Найсерйознішим супротивником англійців стала Німеччина.

Основні події

1867 р. — друга парламентська реформа у Великій Британії.

Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте реформи, які здійснили уряди консерваторів.
2. Які найбільші перетворення відбулися в Британії за правління лібералів?
3. Що спільного Ви вбачаєте у внутрішній політиці двох провідних британських партій: консервативної та ліберальної?
4. У чому полягали причини втрати Британією промислової першості у світі? У чому це виявлялося?
5. Покажіть на історичній карті другого форзаца підручника кордони Британської імперії на початку ХХ ст.
6. Охарактеризуйте мету посилення колоніальної експансії Великої Британії.
7. Ініціатору британської колоніальної експансії в Південну Африку С. Родсу приписують таке висловлення: «Якщо ви не хочете громадянської війни, ви мусите стати імперіалістами». Як Ви думаєте, що мав на увазі впливовий британський і південноафриканський підприємець і політик?

Словник

Експансіонізм — зовнішня політика держави, спрямована на поширення сфери свого впливу на інші країни. Здійснюється як економічними методами, так і шляхом дипломатичного тиску, збройної агресії.

§ 16. США в другій половині XIX — на початку XX ст.

Згадайте

- Якими були причини й результати Громадянської війни в США?
- Назвіть здобутки й невдачі в здійсненні реконструкції Півдня.
- Що таке «доктрина Монро»?

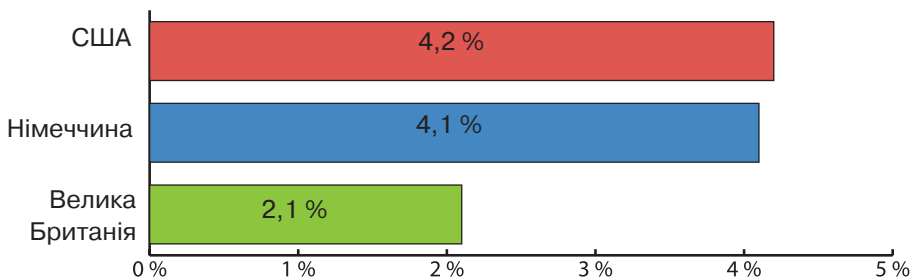
1. Економічне піднесення США після Громадянської війни

У США в другій половині XIX ст. малопотужне виробництво й конкуренція між дрібними сімейними підприємствами поступилися місцем масовому виробництву. Воно зосереджувалося в руках небагатьох сімей, об'єднувало регіональні ринки в спільний американський ринок, «зшитий» розгалуженою мережею залізниць. Настало століття «великого бізнесу», що підносило Америку на вершину світової могутності.

Американські підприємства виробляли конкурентоспроможні товари, які були дешевші, краще розкуповувалися, ніж не гірші за якістю, однак дорожчі товари з інших країн.

На початку XX ст. США остаточно перехопили у Великої Британії естафету світового лідерства. Загальний обсяг промислового виробництва країни перевищував обсяги виробництва Франції, Німеччини й Великої Британії разом узятих. Вчасно переорієнтувавшись із виробництва бавовняних суконь на сталеві локомотиви, американці виробляли товари з меншою собівартістю. У цьому була економічна перевага Америки, що сприяло збільшенню американських капіталовкладень за кордоном, зростанню прибутків американських фірм, економічному піднесенню, ослабленню соціального напруження та міжкласових конфліктів.

Щорічний приріст промислової продукції на початок XX ст.

Однією з причин стрімкого економічного піднесення США була територіальна віддаленість від Європи з її нескінченними війнами й руйнуваннями. Завдяки цьому американці майже не витрачали ресурси на озброєння, а регулярної сухопутної армії США не мали взагалі.

Сприятливими для розвитку обставинами були м'які кліматичні умови, а також потужний потік емігрантів: з 1870 по 1914 р. до США прибуло майже 30 млн переселенців з інших, насамперед європейських країн, зокрема й

з України. Масово українські емігранти почали селитися в США з другої третини XIX ст.

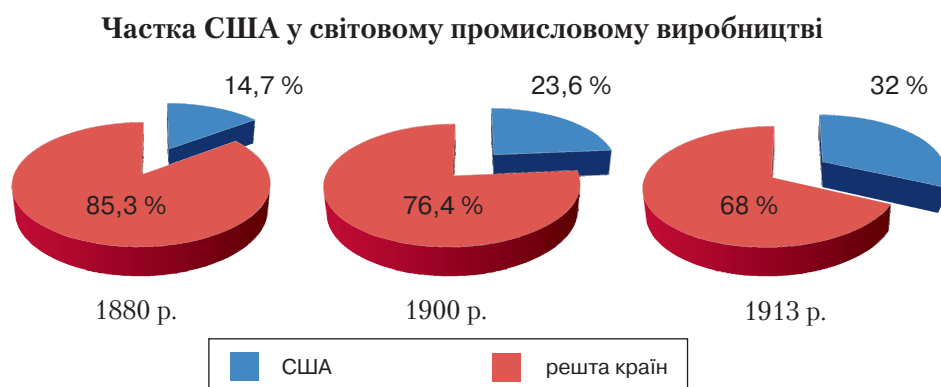
Високі темпи розвитку були характерні насамперед для нових галузей — електротехніки, авіаційної промисловості, автомобілебудування, залізничного транспорту. На початку XX ст. залізниці з'єднали всі штати, було збудовано чотири міжконтинентальні магістралі, які залучили в економічний обіг продукцію західних штатів. Довжина американської залізниці становила майже половину довжини залізниць у світі.

Завдяки залізниці знижувалися витрати виробництва, зростала продуктивність праці, розвивалися міста, зміцнювалися позиції американських фермерів на світовому ринку. Здешевлення американських товарів посилювало їхню конкурентоспроможність. На початку XX ст. на США припадала понад третина світового експорту промислових товарів.

Унаслідок криз останньої третини XIX ст. та світової економічної кризи на початку XX ст. у США виникли монополістичні об'єднання в промисловості та банківській справі. Найпоширеніша форма монополій у США — трести, які виробляли 3/4 усієї промислової продукції країни.

На початку XX ст. у країні вже діяла майже тисяча трестів, які об'єднували тисячі підприємств. Засновник першого тресту Дж. Рокфеллер установив контроль над нафтоперегінними підприємствами, торгівлею, згодом — над видобутком нафти. Його трест «Стандард ойл» став одним із найбільших у світі. Ще одна велика монополія, «Сталевий трест» Дж. Моргана, об'єднала копальні, шахти, металургійні заводи й залізниці. Загалом понад чотириста найбільших трестів контролювали майже три чверті промислового виробництва США.

- На основі статистичних даних зробіть висновок про темпи розвитку США наприкінці XIX — на початку XX ст.

2. Зміни в повсякденному житті американців

Економічне зростання країни позитивно позначалося на житті пересічних американців. На полицях крамниць з'явилися електричні плити й вентилятори, швацькі й пральні машини, пилососи. Генрі Форд збільшив випуск автомобілів з бензиновим двигуном.

Із заснуванням на початку XX ст. компанії «Форд мотор» настала ера автомобілів. Масово використовувалися телефони, радіоприймачі. Каталоги товарів широкого вжитку за популярністю поступалися тільки Біблії.

У США бурхливо зростали міста. У великих містах з'явилися перші висотні будинки (хмарочоси), нічне електричне освітлення. У кінотеатрах почали демонструвати кінофільми.

- Перегляньте документальний фільм «Нью-Йорк. 1911». Наскільки органічно, на Вашу думку, у Нью-Йорку поєдналися новинки, породжені індустріальною революцією (автомобілі, трамваї, поїзди, металеві пароплави та мости тощо), із кінними каретами?
- На які особливості тогочасної американської моди Ви звернули увагу?

Значно поліпшилася освіта. Зокрема, було відкрито першу школу для афроамериканок; узвичаїлося тестування. На ринку праці з'явилися сотні вакансій для тих, хто вміє набирати текст на друкарській машинці. Досягнення в галузі технологій вплинули й на моду: з'явилися головні убори з пілозахисними окулярами для керування автомобілем, жінки почали вдягати коротші спідниці, щоб було зручно сідати в авто, а пізніше — у тролейбус.

3. Антитрестівське законодавство

Свобода господарської діяльності корпорацій обернулася тиском потужних трестів на інші підприємства й навіть на громадян з метою повного підпорядкування ринку, збільшення цін на послуги та продукцію. У відповідь було ухвалено закони проти сваволі монополій.

Прикладом **антимонopolного законодавства** стали **антитрестівські закони**. Першим із них був закон Шермана (1890), який отримав назву за прізвищем його автора. Закон був спрямований переважно проти монополізації торгівлі та комерційної діяльності.

Закон проголошував, що перешкоджання вільній торгівлі шляхом створення трестів (монополій), а також вступ із цією метою у змову є злочином. Формально закон Шермана був спрямований проти трестів та монополій як таких і забороняв обмеження вільної торгівлі як усередині США між окремими штатами, так і в міжнародному вимірі. Фактично ж тривалий час він не застосовувався і нові монополії продовжували з'являтися.

Незважаючи на очікування, перший антимонopolний закон не відразу дав бажані результати. Соціальне розшарування в суспільстві продовжувало посилюватися, робітники залишалися в тяжкому становищі, спостерігалися всі ознаки економічного застою. У таких умовах підприємці почали використовувати закон проти робітничих профспілок, яких суди прирівнювали до об'єднань, які обмежували промисловість і торгівлю. Як результат, країною прокотилася хвиля антитрестівських виступів.

Загалом закон Шермана виявився на практиці менш дієвим, ніж сподівалися. Та все ж він став передумовою до позитивних зрушень у впорядкуванні діяльності монополій на початку вже наступного століття.

Словник

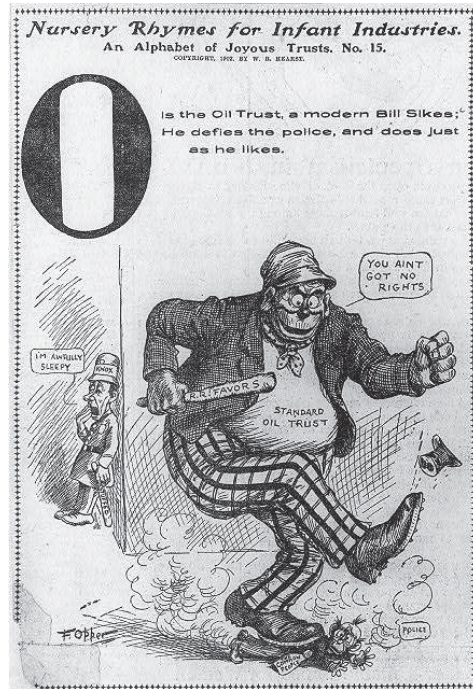

Антимонopolне законодавство — законодавство, спрямоване проти змови трестів задля розподілу ринку, установлення монopolних цін, ізоляції конкурентів.

- Розгляньте плакат, на якому один із найбільших монополістів — нафтовий траст «Standard Oil» зображений в образі літературного персонажа письменника Ч. Дікенса — жадливого злочинця, грабіжника й убивці Білла Сайкса.
- Як, на Вашу думку, характеризує становище трестів-монополістів фраза, яку промовляє персонаж із кийком: «Ви не маєте прав», а також фраза поліцейського: «Я геть сонний»?

Американський
антитрестівський плакат.
1901 р.

Свідчення

«...Будь-який договір, угода у формі тресту чи будь-якій іншій формі або змова з метою обмеження комерції чи торгівлі між штатами або з іноземною державою оголошено незаконними».

Зі статті 1 закону Шермана (http://linfo.org/sherman_txt.html)

Законом Шермана було введено відповідальність фірм за дії, спрямовані на монополізацію торгівлі. Як покарання передбачалися штрафи, відшкодування збитків, розформування фірми-порушниця і навіть тюремне ув'язнення.

Завершальним кроком на шляху обмеження сваволі трестів стало ухвалення ще двох антимонопольних законів, які розвивали й уточнювали закон Шермана.

4. Режим сегрегації в південних штатах

Ані Громадянська війна, ані реконструкція Півдня, ані законодавче скасування рабства не ліквідували **дискримінацію** афроамериканців в американському суспільстві. Починаючи з кінця XIX ст. в США було прийнято

Словник

Дискримінація — обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою чи національною належністю, політичними чи релігійними переконаннями, статтю тощо.

так звані закони *Джима Кроу*, які легалізували **сегрегацію** та дискримінацію в південних штатах. Закони, названі на честь комічного персонажа, який уособлював бідно вбраного неписьменного афроамериканця, були реакцією колишніх рабовласницьких штатів на ліберальну політику центрального уряду щодо **емансипації** афроамериканців. Спочатку в штаті Луїзіана було прийнято закон, що забороняв спільний проїзд з афроамериканцями в поїздах, а впродовж чверті століття в усіх інших південних штатах з'явилися закони про розділення за кольором шкіри.

Одним із яскравих прикладів законодавчих актів Джима Кроу був виборчий закон штату Алабама. Для темношкірих американців було запроваджено тест на грамотність як умову участі в голосуванні. Вони мали цитувати напам'ять Конституцію США та Декларацію незалежності. Як наслідок, на виборах 1900 р. змогли проголосувати тільки півтора відсотка виборців-афроамериканців.

Ті, хто не міг голосувати, не мали права бути присяжними в суді, не могли впливати на владу штатів. Державні школи для дітей афроамериканців були злиденними.

Воєнізовані расистські організації на кшталт *Ку-клукс-клану* застосовували залякування, насильство й убивства, щоб завадити афроамериканцям користуватися їхніми законними правами. Над афроамериканцями та тими, хто їм співчував, улаштовували **суди Лінча**, знищували власність, калічили й убивали людей. Сегрегація — одна з драматичних і непривабливих сторінок історії США.

Символи сегрегації на вулицях американських міст на початку ХХ ст.
(Написи: «Для кольорових»)

Словник

- **Сегрегація** — роздільне проживання в країні населення європейської та негроїдної рас.
- **Емансипація** — звільнення від залежності, зрівняння в правах.
- **Суд Лінча (лінчування)** — самосуд, жорстокі тілесні покарання, тортури чи вбивство людини без проведення слідства та винесення вироку офіційним судом.

5. «Справедливий курс» Т. Рузвельта

Після вбивства в 1901 р. президента В. Мак-Кінлі його місце в Білому домі зайняв віце-президент **Теодор Рузвельт**. Він захоплювався фізичними вправами, у минулому займався боксом, був гострим на язик і використовував цей хист у політичній боротьбі.

Особистості

Теодор Рузвельт (1858–1919) — президент США від Республіканської партії (1901–1909). Випускник Гарвардського університету. Обіймав посади шефа поліції Нью-Йорка, заступника військово-морського міністра, губернатора штату Нью-Йорк. Учасник іспано-американської війни 1898 р. Противник нейтралітету США у важливих міжнародних справах. Лауреат Нобелівської премії миру (1906) за посередництво у міжнародних конфліктах.

За Т. Рузвельта держава активно втручалася в економічне життя. Президент проголосив програму «Справедливий курс» і розпочав судові процеси проти деяких монополій, звинувативши їх у нечесній конкуренції. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах м'ясного тресту в Чикаго зумовили прийняття закону про контроль уряду за якістю та санітарними умовами виробництва й продажу харчових продуктів і ліків.

За потреби Т. Рузвельт діяв доволі жорстко. Зокрема, він пригрозив направити на шахти війська, якщо власники шахт відмовляться зробити поступки шахтарям, які вони пообіцяли після страйку. Цієї погрози виявилось достатньо, щоб забезпечити підвищення заробітної плати й скорочення робочого дня для вуглекопів.

Державне регулювання економіки дало добрі результати й було підтримане виборцями. У 1904 р. американці вдруге обрали Т. Рузвельта своїм президентом. Великою його заслугою у внутрішній політиці було збереження природних ресурсів, зокрема виділення величезних територій під заповідники, зрошення земель. Президент також підтримав заходи, спрямовані на обмеження імміграції до США. Хоча в країні ще не було конституційно обмежено термін перебування на посаді президента країни, Т. Рузвельт вирішив не порушувати традицію, за якою нормою вважали два терміни президентства. У 1909 р. він склав із себе повноваження президента.

Словник

Державне регулювання економіки — активне втручання держави в економічні відносини з метою забезпечення розвитку господарства, стабільності грошової одиниці, обмеження непередбачуваних наслідків стихійного розвитку ринку.

6. «Нова демократія» В. Вілсона

Наступним президентом США став *Вільям Тафт* (1909–1912), також республіканець, який виявився менш популярним. Відверта підтримка президентом великого капіталу призвела до кризи всередині правлячої Республіканської партії. Від неї відокремилися радикальні групи реформаторів, які створили Національну прогресивну партію.

До цієї партії невдовзі вступив Т. Рузвельт. У 1912 р. він змагався за президентство з кандидатом від Демократичної партії В. Вілсоном, однак програв вибори. **Вудро Вілсон** став першим президентом США від Демократичної партії з часів Громадянської війни.

Особистості

Вудро Томас Вілсон (1856–1924) — президент США від Демократичної партії (1913–1920). Насправді при народженні Вілсона звали не Вудро, а Томас. Підлітком він закохався в свою двоюрідну сестру, Генрієтту Вудро. Коли ж дівчина відмовилася вийти за нього заміж, майбутній президент узяв за ім'я її прізвище. Мав науковий ступінь доктора історії; викладав історію і право в університеті. Був успішним губернатором штату Нью-Джерсі. За вдачею був суворим і відлюдкуватим. Ініціатор створення Ліги націй — попередниці ООН. Лауреат Нобелівської премії за міжнародну діяльність.

Передвиборча програма В. Вілсона називалася «*Нова демократія*». Він вважав, що США вступили в найбільш відповідальний з часів Громадянської війни період свого розвитку. В. Вілсон був переконаний, що історія — це «ера реформ, а не революцій». Керувався принципом «держава існує для суспільства, а не суспільство для держави».

Слабким місцем у внутрішній політиці адміністрації В. Вілсона стало небажання вирішити питання про надання виборчих прав жінкам. І це тоді, коли на виробництві було зайнято майже 10 млн американок. У другій половині XIX ст. в США було створено дві організації, які сповідували ідеї

фемінізму. Згодом вони об'єднались у «Національну американську асоціацію за жіноче виборче право».

Важливі зміни в житті американців за президентства В. Вілсона

Робітникам надано право створювати профспілки, проводити страйки й пікетування; скасовано судове покарання за участь у страйках.

Заборонено використання дитячої праці в промисловості.

Установлено 8-годинний робочий день і запроваджено оплату роботодавцями його перевищення в півтора раза для робітників, зайнятих на магістральних залізницях.

Фермерам надано можливість брати в держави кредит; закон про товарні склади передбачав надання фермерам позик під майбутній урожай.

Створено Федеральну резервну систему банків (1913); проведено заходи з оздоровлення банківської системи.

Законодавчо обмежено сваволю трестів (антимонопольне законодавство, 1914 р.).

Свічення

«Метою “нової демократії” було вивільнення енергії промислового й аграрного капіталізму та водночас спрямування цієї енергії значною мірою за кордон, що було визначено Вілсоном як “завоювання світових ринків”. Заморська економічна експансія — основне призначення “нової демократії”, покликаної гарантувати процвітання США».

Дж. Бройсебл, американський історик (Bell S. Righteous Conquest Woodrow Wilson and the Evolution of the New Diplomacy. — Port Washington (New York), 1972. — P. 41)

7. Експансіонізм

На початку XX ст. США активно включились у світову політику. Було обрано гнучку тактику, яка полягала в збереженні політичного суверенітету

Словник

Фемінізм — жіночий рух за визначення, установлення та досягнення рівних політичних, економічних, культурних і соціальних прав для жінок.

зарубіжних країн, у яких були зацікавлені США, за умови їхньої економічної залежності від Америки.

Так Америка поводитися щодо *Китаю*. Формально визнаючи незалежність і територіальну цілісність країни, Сполучені Штати прагнули відкрити ринок Китаю для проникнення американських товарів. Європа та Японія мусли змиритися з політикою «відкритих дверей» і грати за американськими правилами.

У *Латинській Америці* США використовували політичну доктрину *пан-американізму*, за основу якої взято ідею спільності історичної долі, економіки та культури США й інших країн Американського континенту.

Особливого значення для США набув *тихоокеанський напрям*. У Тихоокеанському регіоні США не хотіли допустити посилення німецького проникнення на Філіппінах і японського — на Гаваях. У Карибському морі Сполучені Штати встановили контроль над островами на морських шляхах з Європи та США до зони майбутнього Панамського каналу: Пуерто-Рико, Віргінські острови, Куба.

У 1898 р. США під час короткочасної війни за контроль над Кубою завдали поразки Іспанії. Відмовившись від колоніальних прав на Кубу, США пообіцяли острову незалежність. Щоправда тільки тоді, коли буде досягнуто «заспокоєння». Сполучені Штати вважали себе вільними у визначенні того, яким саме має бути «заспокоєння» і коли його буде досягнуто. Вони також залишили за собою право втручатися в події на Кубі щоразу, коли вони вважатимуть це необхідним. США перетворили Карибський басейн на «американське озеро»; стали наймогутнішою державою в північній частині Тихого океану.

На Далекому Сході Сполучені Штати схилилися до підтримки Японії в російсько-японському суперництві. При цьому США прагнули, щоб ці дві країни врівноважували одна одну.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. США стали наступником британської корони в пануванні у світі. Пройде ще півстоліття та дві світові війни, перш ніж Сполучені Штати дійсно стануть світовим банкіром, світовим поліцейським і світовим проповідником. Витоки цього нового статусу США зароджувалися в подіях останньої третини XIX ст.

Основні події

1890 р. — антитрестівський закон Шермана.

1898 р. — іспано-американська війна за Кубу.

1901–1906 рр. — президентство Т. Рузвельта.

1913 р. — В. Вілсон став першим президентом від Демократичної партії.

Запитання та завдання

1. Покажіть на карті атласу територію США на початку XX ст.
2. Які обставини допомогли Сполученим Штатам Америки перехопити у Великої Британії естафету світового лідерства?
3. Як позначилось економічне зростання США на повсякденному житті американців?

4. Поясніть значення історичних понять «антимонопольне законодавство», «емансипація», «фемінізм».
5. За допомогою схеми (с. 148) охарактеризуйте напрями внутрішньої політики адміністрації президента Т. Рузвельта.
6. За допомогою схеми і висловлювання Дж. Бройсебла (с. 149) сформулюйте основні ознаки «нової демократії» В. Вілсона.
7. Наскільки, на Вашу думку, Т. Рузвельт і В. Вілсон були ефективними президентами? Аргументуйте Вашу точку зору.
8. Поясніть, як Ви розумієте зміст історичного поняття «державне регулювання економіки».
9. Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте напрями й форми американського експансіонізму наприкінці XIX — на початку XX ст.

§17. Російська імперія в другій половині XIX — на початку XX ст.

Згадайте

- Охарактеризуйте модель державного управління в Російській імперії.

1. «Великі реформи» у Росії

У середині XIX ст., коли в Європі й США завершувалося формування індустріального суспільства, Росія залишалася відсталою феодальною країною. Це, зокрема, виразно засвідчила Східна (Кримська) війна. Аби врятувати монархію, цар *Олександр II* (посів трон у 1855 р.) зважився на реформи, які були проведені в 60–70-х роках XIX ст. й отримали гучну назву «великі».

«Великі реформи» Олександра II

Рік	Назва реформи	Зміст реформи
1861	Селянська	Скасовано кріпосне право. Селяни стали незалежними і могли викупитися в поміщика, отримавши земельний наділ для ведення господарства. Для сплати за викуп селянин міг узяти позику в банку на 49 років. Селяни, які викупились, більше не залежали від поміщиків, отримали певні громадянські права, могли вести торгівлю й купувати чи продавати нерухомість.
З 1863	Фінансова	Усі державні відомства мали складати кошториси, у яких розписували, на що витратять гроші. Замість корупційних феодальних «відкупів» вводились акцизні марки на алкоголь і тютюн. Від проведення грошової реформи відмовилися за браком запасів золота й срібла.

Рік	Назва реформи	Зміст реформи
1863	Освітня	Відкривалися нові звичайні школи й університети. Ректори отримали більше прав і могли самостійно приймати рішення, що стосувалися діяльності університету.
1864	Земська	Органами місцевого самоврядування стали <i>земства</i> . Села й міста могли сформувати власні органи самоврядування й вирішувати господарські питання, не чекаючи дозволу чи наказу згори.
1864	Судова	Громадяни формально отримали рівні права перед законом. З'явився суд присяжних.
1865	Друку	Було проголошено принцип гласності, преса отримала право обговорювати й навіть критикувати рішення уряду.
1870	Міська	Основними установами місцевого самоврядування стали <i>збори</i> , міські <i>управи</i> й <i>думи</i> . Вони опікувалися благоустроєм будівель, будівництвом шкіл, лікарень, доріг, проведенням свят тощо. При цьому місто було зобов'язане власним коштом утримувати державні установи та служби, наприклад поліцію. Зазвичай грошей на ці потреби в невеликих містах не вистачало.
1874	Військова	Було введено загальну військову повинність, армія отримала нове озброєння. Також відкрилося чимало навчальних закладів для військових.

Реформи не перетворили Росію на розвинену державу, але бодай допомогли стати на шлях індустріалізації.

Наприкінці століття, за царя *Миколи II* (посів трон у 1894 р. після смерті Олександра III) Російська імперія залишалась останнім острівцем абсолютизму в Європі. Аби хоч трохи «підтягнути» економіку до рівня розвинених країн, з ініціативи міністра фінансів Сергія Вітте було проведено низку економічних реформ — *реформи Вітте*.

Реформи С. Вітте

- Запроваджено жорстку податкову політику, зокрема встановлено державну монополію на винокуріння.
- Проводилася політика захисту російського товаровиробника.
- Здійснено фінансову реформу, що стабілізувала й зміцнила платоспроможність російського рубля.
- Заохочувалось іноземне капіталовкладення.

Реформи частково сприяли економічному поживленню. Однак становище промислових робітників залишалось вкрай тяжким. Робочий день на більшості підприємств тривав 13–14 год. Заробітна плата була мізерною і

не задовольняла найменші потреби родини робітника. До того ж робітник часто отримував грошима лише десяту частину заробітку, решту видавали «натурою» — товарами й продуктами.

Свідчення

- Як Ви вважаєте, чому економіст порівнював рівень розвитку Росії з Європою та США? У чому вони були за приклад для Росії?

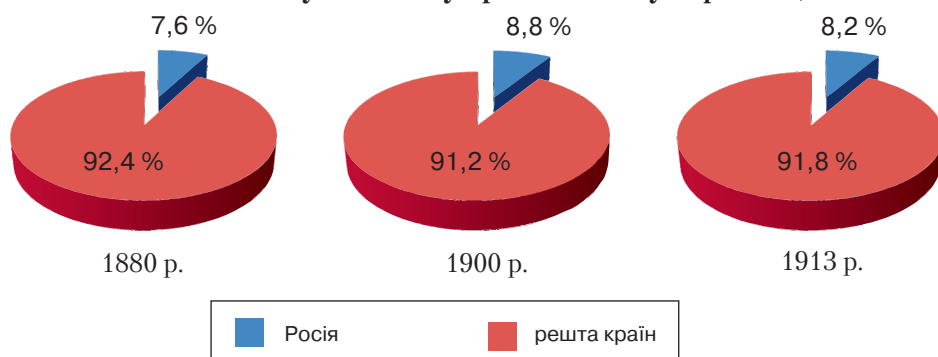
«Добробут широких народних мас, рівень освіти, народне багатство, культурний розвиток не витримують порівняння з такими ж на заході Європи та в Америці».

Петро Мигулін, російський економіст (Экономический рост Русского государства за 300 лет (1613–1913). — Москва, 1913. — С. 222)

Загалом Росія так і не змогла подолати значне відставання від Європи та США.

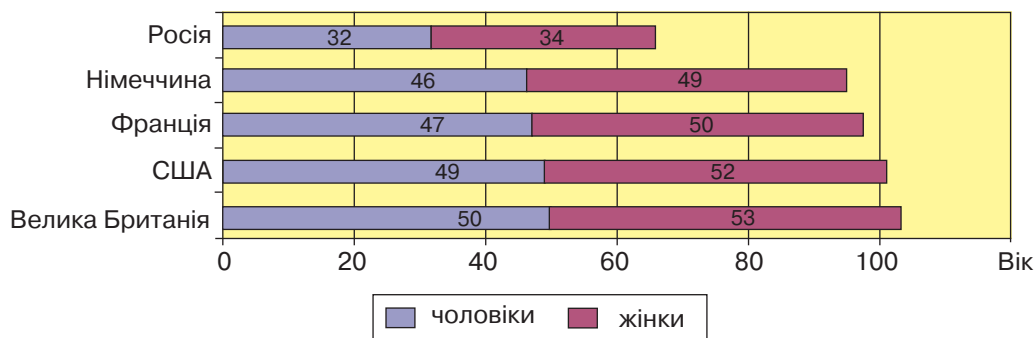
- Проаналізуйте діаграми. Який «діагноз» Ви можете поставити російській економіці?

Частка Росії у світовому промисловому виробництві

- Проаналізуйте діаграму. Які висновки про якість життя в різних країнах Ви можете зробити на підставі наведеної статистичної інформації?

Середня тривалість життя на початку XX ст. (1913)

Столипінська реформа. Навіть після скасування кріпосного права Росія залишалася відсталою сільськогосподарською країною з численними феодальними пережитками. У селах зберігалися поміщицьке землеволодіння, селянське малоземелля, безправність селян, община з її круговою порукою, викупні платежі. Під час революції 1905–1907 рр. (див. п. 2 параграфа) уряд намагався пригасити хвилю селянських повстань, розпочавши в 1906 р. аграрну реформу. За прізвиськом голови уряду Петра Столипіна вона отримала назву «*століпінської*». Кожний селянин отримав право вимагати від громади виділення землі в одному масиві — *відрубі*, до якого міг приєднати свою садибу й перенести сюди будівлі, утворивши хутір. Згодом наділи переходили в спадкове володіння.

Столипінська аграрна реформа передбачала:

руйнування селянської общини, яка відіграла активну роль у повстаннях, і закріплення за кожним сільським господарем, котрий володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини землі в приватну власність;

надання кредитної допомоги селянам через Селянський банк;

переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу та Середньої Азії.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленням російського історика про століпінську реформу. Що, на Вашу думку, означає «якби» в оцінці реформи?

«То була спроба позбутися вибуху знизу шляхом “революції згори” і створення нової масової опори режиму. ...Якби Столипін мав 20 років, то ці переміни, можливо, виявилися б найсерйознішим явищем... Столипінський шлях був страшним, жорстоким... але це шлях буржуазного прогресу».

Натан Ейдельман, російський історик («Революция сверху» в России. — Москва : Книга, 1989. — С. 163)

2. Революція 1905–1907 рр.

Поштовхом до революції стали події в Петербурзі 9 січня 1905 р. Того дня урядові війська розстріляли мирну ходу до царя, яка мала вручити йому петицію з проханням полегшити народу життя. Загинуло понад тисячу й було поранено п'ять тисяч мирних маніфестантів. Цей день увійшов в історію як «кривава неділя».

У революції взяли участь інтелігенція та підприємці, селяни, робітники, учні, студенти й військові. Улітку 1905 р. страйки почали переростати в збройні сутички з регулярними частинами й поліцією.

Помітною подією революції стало повстання в червні 1905 р. на панцернику «Потьомкін», значну частину екіпажу якого становили українці.

В. Коссак. «Кривава неділя» у Петербурзі 9 січня 1905 р. 1907 р.

Також спалахнуло повстання матросів на чолі з лейтенантом П. Шмідтом у м. Севастополі. У листопаді в Києві повстали сапери під командуванням поручика Б. Жаданівського; відбулися повстання військових у Харкові, Чернігові, Полтаві, Білій Церкві й інших українських містах. Ревoluційна хвиля захопила також селянство (п'ята частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими виступами).

Щоб збити хвилю народного невдоволення, у жовтні 1905 р. Микола II підписав маніфест, після чого революція почала згасати.

- Порівняйте ідеї царського маніфесту з ідеями Декларації прав людини і громадянина, Цивільного кодексу Наполеона, конституцій Франції та США. Чи будуть ці порівняння на користь жовтневого маніфесту?

Витяг із маніфесту 17 жовтня 1905 р.

1. Дарувати населенню непохитні основи громадянської свободи на засадах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок.

2. Не зупиняючи призначених виборів до Державної думи, одразу по змозі залучити до участі в думі (відповідно до кратності строку, що залишився до скликання думи) ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих прав, дозволивши потім подальший розвиток засад загального виборчого права щойно запровадженого законодавчого порядку.

3. Установити, як непорушне правило, що жоден закон не може набрати чинності без схвалення Державною думою і надати виборним від народу можливість реального нагляду за закономірністю дій поставленої від народу влади.

(Государственная дума в России в документах и материалах. — Москва, 1957. — С. 90–91)

Частина учасників революції повірила обіцянкам царя і припинила боротьбу. У 1906 р. скликали Державну думу, до якої від України обрали понад сотню депутатів. У I Державній думі було сформовано українську фракцію, яка вимагала автономії України. Дума дедалі більше драгувала царя, і він її розпустив. У II Державній думі (1907) також було майже півсотні депутатів з України, які продовжували домагатися автономії України, місцевого самоврядування, української мови в школах, судах, церкві, створення кафедр

української мови, літератури й історії в університетах, запровадження української мови в учительських семінаріях.

Свідчення

- Ознайомтеся з уривком із листа Миколи II та зробіть висновок про причину, яка спонукала царя до проведення реформ.

«Належало обрати один із двох шляхів — призначити енергійну військову людину й спробувати за будь-яку ціну придушити крамолу. Є також інший шлях — надання громадянських прав населенню, свободи слова, друку, зібрань, спілок тощо.

...Єдина втіха, що така воля Божа й що це тяжке рішення виведе дорогу Росію з того нестерпного, хаотичного стану, у якому вона перебуває майже рік».

З листа Миколи II до матері, 19 жовтня 1905 р. (Э. Радзинский. Три царя. — Москва : АСТ, 2007. — С. 518)

Улітку 1907 р. Микола II розпустив II Державну думу, що символізувало завершення революції. Самодержавство деградувало, про що свідчила поява при монаршій родині Григорія Распутіна — авантюриста, який видавав себе за «святого старця», наділеного винятковими здібностями. Упродовж багатьох років він справляв значний вплив на прийняття важливих державних рішень.

3. Зовнішня та колоніальна політика імперії

Основний напрям зовнішньої політики Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. залишався незмінним: Близький Схід, Чорноморські протоки й Балкани. Однак російська експансія на Балканах наштовхнулася на протидію Австро-Угорщини, за якою стояла потужна Німецька імперія. В умовах загострення франко-німецьких суперечностей, з одного боку, і російсько-німецьких — з іншого, Франція та Росія ставали союзниками і прагнули долучити до свого союзу Велику Британію.

У 1877 р. Росія розпочала війну з Османською імперією за панування на Балканському півострові. Наступного року османи визнали поразку, і за мирним договором до Росії відійшли Південна Бессарабія та деякі території на Кавказі. За рахунок Османської імперії було відновлено державність у Болгарії і збільшено території Сербії, Чорногорії та Румунії. Згодом договір переглянули, й апетити Росії було суттєво обмежено.

На межі століть Росія активізувала далекосхідний напрям своєї зовнішньої політики, де зіткнулася з Японією. Як висловився один із російських міністрів, «щоб утримати революцію, нам потрібна маленька переможна війна».

- Перегляньте відеосюжет про вирішальну битву між російським та японським військовими флотами поблизу о. Цусіми наприкінці травня 1905 р. Наскільки запеклим був бій між японським та російським військовими флотами?
- Який висновок Ви можете зробити про озброєння кораблів обох флотів?
- Якими постають моряки обох країн у цій битві?

Однак війна виявилася не «маленькою» і зовсім не переможною. Неочікувано для росіян першою завдала удару Японія. На початку 1904 р. японці атакували російський флот у Порт-Артурі — військово-морській базі, орендованій росіянами в Китаю. Війна щоденно висмоктувала з економічно відсталого Росії великі ресурси. Зрештою росіяни зазнали поразки в Маньчжурії. У грудні Порт-Артур було здано японцям, а російський флот потоплено.

Згідно з мирним договором, підписаним у **1905 р.** в *м. Портсмуті (США)*, Росія віддала японцям значну частину своїх територіальних загарбань у Маньчжурії, зокрема Порт-Артур і південну частину Сахаліну, а також визнала Корею сферою японських інтересів.

Незважаючи на військові невдачі, Росія продовжувала колоніальну експансію. На початок XX ст. вона захопила великі території сучасних Фінляндії, Естонії, Латвії і Литви, Казахстан, більшу частину України, Грузію, Білорусь, Бессарабію, Польщу, Вірменію, Чечню, Дагестан та Адигею, на сході — узбережжя р. Нижній Амур, Приморський край, о. Сахалін.

Завершивши в середині XIX ст. завоювання Кавказу, Росія окупувала середньоазійські держави: Кокандське і Хівинське ханства, Бухарський емірат, Туркменістан та ін. Приєднані країни й території активно заселяли росіянами, а щодо корінних народів проводили русифікацію.

Основні події

1860–1870-ті роки — «великі реформи» Олександра II.

1877–1878 рр. — російсько-турецька війна.

1905–1907 рр. — революція в Росії.

1906 р. — століпінська реформа.

Заняття та завдання

1. У чому полягали основні проблеми економічного й соціально-політичного розвитку Російської імперії?
2. Чому, на Вашу думку, самодержавство зважилося на проведення «великих реформ»? Стисло охарактеризуйте ці реформи. Яка з них видається Вам найважливішою? Аргументуйте Ваш вибір.
3. Який економічний і політичний ефект мали реформи С. Вітте й П. Століпіна?
4. Проаналізуйте висловлення П. Мигуліна та Н. Ейдельмана, а також подайте діаграми (с. 153–154). Сформулюйте своє ставлення до оптимістичного прогнозу історика Н. Ейдельмана, що Росія могла б через 20 років стати в один ряд із провідними країнами світу.
5. Охарактеризуйте причини, опишіть перебіг і визначте наслідки революції 1905–1907 рр.
6. Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте зовнішню політику Росії. Якою, на Вашу думку, була її основна мета?

§ 18. Австро-Угорщина в другій половині XIX — на початку XX ст.

Узнайте

- Охарактеризуйте причини й передумови революцій 1848–1849 рр.

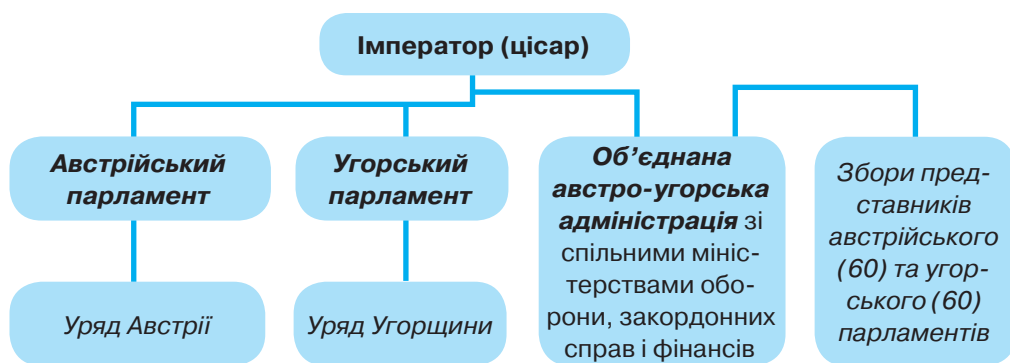
1. Становище імперії на межі XIX–XX ст. Дуалістична монархія

Особливості державного ладу й внутрішньополітичного життя в **дуалістичній** Австро-Угорській імперії були обумовлені договором 1867 р. між Угорщиною та Австрією про створення об'єднаної держави.

В імперії фактично існували три уряди: австрійський, угорський та об'єднана австро-угорська адміністрація.

- Розгляньте схему. Наскільки, на Вашу думку, була життєздатною така модель держави?

Схема розподілу влади в Австро-Угорській імперії

Найавторитетнішою об'єднавчою силою в політичній системі країни був імператор **Франц-Йосиф I**. Оскільки він був із династії Габсбургів, то Австро-Угорську імперію називають також *Габсбурзькою*.

Франц-Йосиф I контролював збройні сили й зовнішню політику, однак не міг дієво втручатися у внутрішні події обох частин імперії. Збори представників австрійського й угорського парламентів відбувалися як у Відні, так і в Будапешті. Проте для населення Австрії та Угорщини були важливішими рішення, які приймали відповідно австрійський та угорський уряди, а не загальні збори.

Словник

- Дуалістична монархія** — 1) конституційна монархія, коли влада монарха обмежена конституцією чи конституційними актами, однак він формально й фактично зберігає чимало владних повноважень; 2) двоєдина монархія на чолі з австрійським імператором, який також був угорським королем. Австрія та Угорщина були суверенними частинами однієї держави.

Особистості

Франц-Йосиф I Габсбург (1830–1916) — імператор Австрії та король Угорщини. У 1867 р. підтвердив автономію Галичини; прихильник участі українських політиків в органах влади Австро-Угорщини. Улюбленець армії. Особисто прийняв понад 100 тис. своїх підданих. Невибagliвий у побуті. Один з організаторів Троїстого союзу. Володів шістьма мовами. Не сприймав технічних новинок, зокрема не визнавав телефонного зв'язку, автомобіля, ліфта тощо.

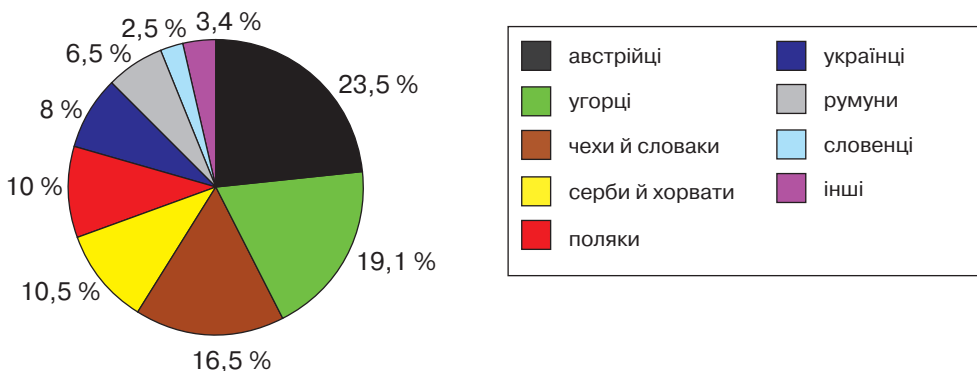
Вразливим місцем для політичної стабільності імперії був строкатий національний склад. Під владою Австро-Угорщини, крім інших слов'янських земель (слов'яни становили майже половину населення імперії), перебували Галичина, Закарпаття та Північна Буковина. Під тиском багатотисячних мітингів у 1907 р. австрійський уряд пом'якшив виборчі процедури для українців. Як наслідок, того року депутатами австрійського парламенту стали понад три десятки українців.

З іншого боку, українці демонстрували вміння співіснувати з іншими націями й мирно вирішувати всі міжнаціональні питання. З усіх австрійських володінь національно найстрокатішою була Буковина, де проживали українці, румуни, німці, євреї, угорці, поляки. Офіційними мовами Буковини були визнані також українська й румунська. Мовою ж імперського правління та вищої освіти залишалася німецька.

На початку XX ст. на Буковині успішно діяло українське місцеве самоврядування. Віддаленість Буковини від центру імперії була суттєвою перевагою: тут, на відміну від інших провінцій імперії, не було зафіксовано проявів міжнаціональної ворожнечі.

- Проаналізуйте статистичні дані. Охарактеризуйте національний склад Австро-Угорщини. Чи коректно, на Вашу думку, намагатися визначити, яка держава є «кращою»: однонаціональна чи багатонаціональна? За яких умов багатонаціональна держава може бути міцною та життєздатною?

Національний склад Австро-Угорщини за даними перепису населення (1910)

Франц-Йосиф I намагався не зважати на національні чвари, що неабияк загострилися між австрійцями й угорцями, і ставитися до всіх народів однаково. Та все ж йому було дедалі складніше утримувати владу в імперії, яку через її багатонаціональний склад називали «клаттиковою».

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленням О. Бочковського, а також ще раз перегляньте подану діаграму. Що, на Ваш погляд, мав на увазі дослідник, називаючи Габсбурзьку імперію «лабораторією національних питань»?

«Австрія не спромоглася на рішучий крок у своїй національній політиці. Відень традиційно капітулював перед Будапештом. ...Австро-Угорщина була перед війною класичною лабораторією національних питань. ...Визвольна боротьба австро-угорських народів під час Першої світової війни мусила насамперед побороти політичний забобон, що без повалення Габсбурзької монархії неможливе нове політичне впорядкування Центральної Європи».

Ольгерд Бочковський, український і чеський соціолог (Вступ до націоналогії. — Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. — С. 45)

2. Соціально-економічний розвиток

Розвиток імперії був так само строкатим, як і її національний склад. Найрозвиненішими землями в складі імперії були Австрія та Чехія. Тут зосереджувалися основні промислові потужності, зокрема заводи фірми «Шкода». Німецькі фірми й банки вкладали значні кошти в економіку Габсбурзької імперії, отримуючи надприбутки завдяки відсутності конкуренції англійських і французьких бізнесменів.

- Перегляньте документальний фільм «Прекрасний Відень у 1906 р.». Наскільки назва фільму збігається з Вашими враженнями від австрійської столиці: архітектури, ширини й ошатності вулиць і проспектів тощо?
- Які технічні транспортні новинки ви помітили на вулицях міста?
- Яким виглядає вбрання віденців на початку ХХ ст.?

Міста Прага, Відень і Будапешт належали до найрозвиненіших європейських міст. У великих містах імперії діяла система очищення води, курсували трамваї, вулиці було викладено бруківкою, їх освітлювали газові й електричні ліхтарі. Проте на селі життя нітрохи не покращувалося: харчування, побут і рівень освіченості людей майже не змінилися.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленням Й. Томашевича. Як Ви вважаєте, такі відносини між селянами й державою, на які звертає увагу дослідник, сприяли розвиткові країни?

«Фактично поодинокими зв'язками, які селянин підтримував із державою, були його щорічний податок і набір до війська чи на громадські роботи. Держава не стала інститутом, який селяни, тобто переважна маса населення, вважали своїм, а залишалася для них іноземною, страшною, а часом і ненависною організацією. Гнів, який селяни століттями накопичували проти феодалів, тепер обер-

нудся проти бюрократів та інших представників нового соціально-економічного порядку з міста...»

Йозо Томашевич, історик (Tomasevich J. Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. — Stanford, Calif: Stanford University Press, 1955. — P. 144)

На українських землях у складі Австро-Угорської імперії майже не розвивалися галузі економіки, пов'язані з металообробленням і машинобудуванням, австрійський уряд вважав ці території сировинним додатком імперії. Уряд заохочував насамперед австрійську промисловість, а галузі економіки, пов'язані з металообробленням і машинобудуванням в українських землях, могли б скласти конкуренцію власне австрійським підприємствам.

І в Галичині, і на Закарпатті, і в Північній Буковині родючі землі належали переважно угорським, румунським і польським землевласникам, а українські селяни, маючи невеликі земельні наділи, наймалися на роботу до поміщиків. Загалом за рівнем економічного розвитку Австро-Угорщина суттєво поступалася провідним країнам Європи та США.

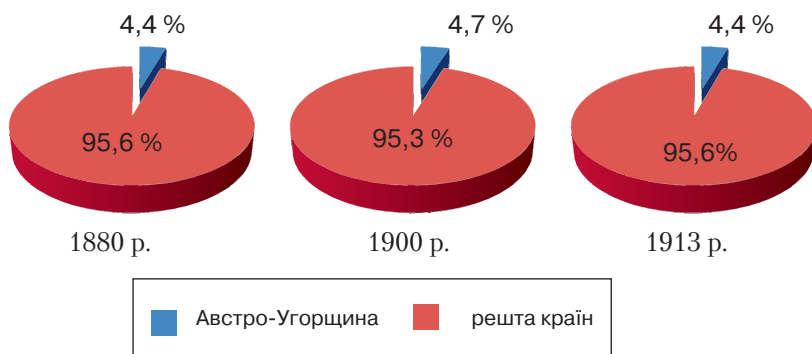
3. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. Утворення нових незалежних держав на Балканах

«Союз трьох імператорів» (Росії, Австро-Угорщини, Німеччини) виявився крихким, що продемонструвала чергова міжнародна криза на Балканах. У 1875 р. розпочалося повстання слов'ян проти османів у Боснії і Герцеговині, а наступного року — у Болгарії. Сербія та Чорногорія оголосили війну Османській імперії. Росія, яка прагнула посилити свій вплив на Балканах, у 1877 р. також оголосила Османській імперії війну. Російські війська, переправившись через Дунай, вторглися в Болгарію, захопили м. Адріанополь на північному заході сучасної Туреччини.

На початку 1878 р. в м. Сан-Стефано (поблизу нинішнього Стамбула) було підписано мирний договір, згідно з яким Сербія, Румунія та Чорногорія отримали незалежність, а Болгарію проголосили васальним князівством Османської імперії. Своєю чергою Росія анексувала Південну Бессарабію.

- Використавши статистичні дані діаграми, зробіть загальний висновок про ступінь успішності економічного розвитку Австро-Угорщини впродовж понад трьох десятиліть порівняно з іншими країнами Європи та США.

Частка Австро-Угорщини у світовому промисловому виробництві

А. фон Вернер. Берлінський конгрес 1878 р. 1881 р.

4. Південно-Східна Європа після підписання Берлінського договору

За наполяганням європейських держав на Берлінському конгресі (1878) умови Сан-Стефанського договору було переглянуто. Чорногорію, Сербію і Румунію визнали незалежними від Османської імперії. Боснію та Герцеговину окупувала Австро-Угорщина. Територія Болгарії зменшилася. Росія отримала кілька закавказьких міст. У всіх володіннях султана було проголошено свободу совісті; громадянські й політичні права поширили на представників усіх віросповідань. Було гарантовано свободу судноплавства по Дунаю.

Берлінський договір лише частково й на короткий час урегулював балканські проблеми. Регіон залишався й надалі нестабільним і загрожував новими війнами.

Основні події

- 1867 р.** — створення дуалістичної Австро-Угорської імперії.
- 1878 р.** — Сан-Стефанський мирний договір.
- 1878 р.** — Берлінський конгрес.

Заняття та завдання

1. Поясніть значення поняття «дуалістична монархія».
2. У чому, на Вашу думку, полягали особливості політичного життя в Австро-Угорській імперії? (Використайте схему та діаграму, уміщені на с. 159–161).
3. Перегляньте висловлення Й. Томашевича (с. 160–161) і назвіть особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорської імперії.
4. Яким був рівень економічного розвитку українських земель у складі Габсбурзької імперії? Наведіть приклади.
5. Охарактеризуйте причини й результати російсько-турецької війни 1877–1878 рр.
6. Назвіть країни, які стали незалежними згідно із Сан-Стефанським мирним договором.

§19. Японія в другій половині XIX — на початку XX ст.

Згадайте

- Які події супроводжували процес національного об'єднання Японії?
- Назвіть причини «закриття» Японії для іноземців.

1. «Пробудження Азії»

Період «пробудження Азії» був часом складних і суперечливих змін. З одного боку, народи Азії ретельно оберігали свої національні та релігійні особливості й традиції, а з іншого — розпочалася модернізація економіки (по суті, запізніла індустріальна революція) країн Сходу за зразком США та Західної Європи.

На Сході становлення й розвиток індустріального суспільства йшли пліч-о-пліч зі збереженням традиційного, середньовічного за своїм характером, укладу життя. Існування феодальних порядків зумовило те, що до початку XX ст. країни Азії перетворилися на колонії та напівколонії провідних європейських держав. «Вестернізація», тобто копіювання європейських і американської моделей державного управління, законодавства, системи освіти, одягу, етикету тощо, також була наслідком колонізації східних країн.

Зміцнення національної буржуазії, формування середнього класу, проникнення ідей демократії та соціальної справедливості — ці новації активізували національні рухи й пришвидшили демократичні перетворення в країнах Сходу.

Зростання масового національного руху в країнах Азії пояснювалося тим, що у відповідь на утиски колонізаторів наростали антиколоніальні настрої. Багато людей на Сході прихильно сприймали парламентську демократію європейських країн і США. Водночас вони відчували на собі, що європейці й американці поведуться на Сході по-іншому, не застосовують до місцевого населення такі ж підходи, як в Америці та Європі до громадян тамтешніх країн. Ця очевидна суперечність підштовхувала розгортання національних рухів народів Сходу.

2. Повалення сьогунату Токугава

Упродовж двох століть Японія залишалася закритою для контактів із західними країнами. Спроби налагодити з нею торгівлю відхилялися військовим керівництвом країни — *сьогунатом* із князівського роду Токугава (правив із XVI ст.). Формально сьогун був тільки главою адміністративного апарату й військовим правителем Японії. Однак насправді саме він керував

Словник

«Пробудження Азії» — збереження традиційності східних суспільств, з одного боку, а з іншого — початок їхньої індустріалізації в XIX — на початку XX ст.

Самурай в обладунках з мечем. 1860 р.

країною, а імператор залишався символом традицій. Сьогунат контролював імператорську родину й не допускав її до участі в державних справах.

Особливе становище в суспільстві займали *самураї* — представники японської елітної касты воїнів.

У середині XIX ст. під тиском іноземних держав сьогунат мусив «відкрити» для них Японію. До портів Країни вранішнього сонця (образна назва Японії) ввійшли американські та європейські торгові судна, почали надходити іноземні інвестиції. Зворотною реакцією такого «відкриття» Японії стали всесилля і безконтрольність іноземців на території країни.

Із цієї причини у Японії посилювалося незадоволення правлінням сьогунату. Узимку 1868 р. націоналістично налаштовані самураї згуртувалися довкола 15-річного імператора Муцухіто, підготували й оголосили указ про відновлення імператорської влади, ліквідацію сьогунату та створення нового уряду. Сьогун не підкорився, проте за результатами громадянської війни, що почалася в Японії, улітку наступного року мусив визнати свою поразку.

Імператор Муцухіто

3. Доба Мейдзі в Японії (1867–1912)

Імператор Муцухіто оселився в новій столиці країни — місті Токіо, а політична влада перейшла від сьогунату Токугава до невеликого угруповання знатних самураїв. В історії Японії настала *доба Мейдзі* — освіченого правління. Реформатори взяли за розбудову нової країни. Вони не руйнували старий світ, не порушували традицій, не намагалися змінити спосіб мислення і життя японців. Країна перестала бути закритою, запозичувала стиль життя та технічні здобутки Заходу, аби краще йому протистояти.

Свідчення

- На які риси національного характеру звертає увагу дослідник і наскільки, на Вашу думку, вони важливі в період рішучих змін?

«Упродовж усієї своєї історії японці продемонстрували здатність швидко засвоювати нові ідеї та практики, сміливість у здійсненні великих проєктів, насамперед хист до навчання».

Джордж Аллен, британський економіст (Allen G. C. A Short Economic History of Modern Japan. — New York : St. Martin's Press, 1981. — P. 15)

Реформи охопили всю країну. Японія почала швидко наздоганяти Захід в економічній та військовій сферах. Новий уряд мріяв зробити Японію демократичною країною, де пануватиме загальна рівність. Аби не спокуситися кабальною іноземною допомогою, Японія із самого початку розраховувала на власні сили у своєму економічному поступі. Країна не залучала іноземного капіталу, однак не відмовлялася від допомоги численних західних екс-

пертів і технічних фахівців, добре підібраних і добре оплачуваних, ввозила найкраще іноземне устаткування. Її часто звинувачували в тому, що вона була тільки наслідувачем. Однак японці виявили здатність не тільки швидко опановувати нову техніку, а й постійно її вдосконалювати.

Як наслідок, Японія демонструвала високі темпи зростання, зміцнилася її грошова система, країна включилась у світову економічну систему.

- Перегляньте документальний фільм «Погляд на Токіо, Японія, 1913–1915». Порівняйте Токіо з американськими та європейськими містами з відео, розміщених у попередніх параграфах. Що в них спільного? Чим вони відрізняються?
- На які ознаки того, що Японія здійснювала свою модернізацію, Ви звернули увагу?

Важливими складовими успіху були національні риси японців, зокрема їхня неймовірна працездатність і налаштованість на втілення нових ідей, на створення модерної нації. Для досягнення цієї мети насамперед була потрібна сильна держава.

Рішучі реформи в останній чверті XIX ст. (реформи Мейдзі) перетворили Японію з феодальної країни на індустріальну й потужну у військовому плані державу. У країні виникла оригінальна економічна модель, у якій поєдналися західні досягнення з японськими національними традиціями. Відносини між державою і громадянами, між роботодавцем і працівником будувалися на засадах *патерналізму* — піклування держави про своїх громадян, господаря — про своїх працівників.

До кінця XIX ст. Японія стала самодостатньою і вже не залежала від іноземної допомоги. Щоб завершити перетворення країни на сучасну державу, залишалося прийняти конституцію та утвердити парламентаризм. Із цією метою на початку **1889 р.** було оприлюднено текст конституції Японії, згідно з якою в країні встановлювалася **конституційна (обмежена) монархія**.

Імператор Японії проголошує конституцію.
Ілюстрація з журналу «The Graphic». 1889 р.

Свідчення

- *Ознайомтеся з кількома статтями конституції Японії 1889 р. Наскільки, на Вашу думку, повноваження імператора відповідали статусу країни як конституційної монархії?*

«Ст. 2. Імператорський трон повинен передаватися нащадкам імператора чоловічої статі відповідно до положень “закону імператорського дому”.

Ст. 4. Імператор — глава держави. Він володіє верховною владою і здійснює її згідно з положеннями цієї конституції.

Ст. 5. Імператор здійснює законодавчу владу в згоді з парламентом.

Ст. 55. Міністри є радниками імператора й відповідальні перед ним за свої поради».

Витяг із конституції Японії (http://afe.easia.columbia.edu/ps/japan/meiji_constitution.pdf)

Коло прав і свобод у конституції було досить обмежене, як і в більшості тогочасних конституцій: свобода вибору, недоторканність житла, таємниця листування, релігійна свобода, свобода слова, друку й зборів. Конституційні права і свободи стосувалися тільки японських підданих. Правове ж становище іноземців у країні визначали міжнародні договори, окремі закони й розпорядження.

Японський парламент працював тільки три місяці на рік і не відігравав значущої ролі. Верхня палата парламенту складалася зі знаті й осіб, призначених імператором, а нижню обирали громадяни. Ухвалені парламентом закони набували чинності тільки після їхнього затвердження імператором.

Уряд, який складався із цивільних і військових чиновників, призначався імператором і був підзвітний тільки йому. Реальна влада належала імператору, його радникам і військовим. Останні мали великий вплив на політику й спрямовували націю на зовнішні завоювання.

Японські лідери відрядили місії по всьому світу, щоб розвідати секрети успіху західних країн. До Японії запрошували американських і західноєвропейських фахівців, нові японські правителі наслідували західні способи господарювання. Особливу увагу приділяли важкій промисловості, зокрема металургії, будівництву військових кораблів і залізниць. Країна переозброювалась, і з нею мусили рахуватися на Тихому океані.

Свідчення

- *Чи поділяєте Ви наведену нижче думку, що японці досягли успіху в реформуванні своєї країни значною мірою саме тому, що вміло поєднали західні технологічні винаходи з національними традиціями й ментальністю японської нації?*

«Новітні японські державні діячі сформувавши думку, що лише технологічна революція, перетворивши Японію на могутню державу західного зразка, допоможе японському суспільству зберегти свою самобутність... Японський уряд забезпечив офіційну організацію державної релігії синтоїзму: поганство мало використовуватися як засіб обожнення живого японського народу, спільноти й держави. Цього було досягнуто завдяки відродженню символізмів».

му архаїчного культу імператорської династії... Культ пропонував своє спадкове колективне божество для безпосереднього поклоніння йому в образі бога, вічно втілюваного в подобі імператора, що сидить на троні».

Арнольд Джозеф Тойнбі, англійський історик (Дослідження історії. — Київ : Основи, 1995. — Т. 2. — С. 219)

Після кількох десятиліть орієнтації на західні країни уряд почав дослухатися до консерваторів і націоналістів; було відновлено й навіть уключено до програм навчальних закладів релігійні положення конфуціанства та синтоїзму, зокрема й культ імператора як утілення живого божества.

Реформи Мейдзі

Назва реформи	Зміст реформи
Демократизація суспільства	У Японії запровадили поняття «права людини»; було проголошено свободу релігії.
Освітня	Освіту реформували спочатку за французьким, а потім за німецьким зразками. Запровадили обов'язкове навчання. Освіта поширювалася на простолюдинів: у багатьох селах школи існували при храмах. До державних шкіл приймали дітей як із заможних родин, так і з бідних; починаючи із 6-річного віку, навчалися і дівчата. Багатьох японських студентів відправили на Захід вивчати науки й мови; для роботи в японських університетах запрошували іноземних учених і викладачів.
Територіально-адміністративна	Владу князів скасували; країну поділили на губернії та префектури.
Аграрна	Запровадили приватну власність на землю; дозволили купівлю і продаж землі. Колишні феодалі мали повернути свої землі імператору.
Військова	Увели загальну військову повинність. Створили нову армію за пруським зразком; за британським зразком — військово-морський флот. Зростання військової потужності було для Японії пріоритетним, оскільки країну неодноразово силою змушували підписувати не вигідні для неї угоди.
Конституційна	Відповідно до першої японської конституції 1889 р., у країні було створено парламент. При цьому імператор зберіг незалежність: він очолював армію, флот, виконавчу й законодавчу владу.
Фінансова	Запровадили нову, єдину для всієї країни грошову одиницю — єну.

Чимало коштів було вкладено в розвиток транспорту й засобів зв'язку. Уряд підтримував розвиток бізнесу й промисловості, особливо великі компанії. Загалом на початку XX ст. в Японії завершилася індустріальна революція. Більша частина багатств опинилася в руках монополій (концерни «Муцї», «Міцубісі» та ін.), що панували в промисловості й у морському транспорті. З монополістами були тісно пов'язані найвищі державні й військові посадовці.

У культурному житті японців також відбулися зміни — з'явилися музеї в західному стилі та мистецькі академії, де студентів навчали європейської техніки малюнка, живопису й скульптури. У традиційне японське суспільство почала проникати західна мода. Водночас чимало митців, які сформувалися в епоху Мейдзі, продовжували працювати в традиціях японської національної культури.

Після смерті в 1912 р. імператора Муцухіто відійшла в минуле його епоха. Наступники й послідовники імператора виявилися менш дієвими, чим і скористалася армія. Настали часи, коли шляхи вирішення проблем дедалі частіше нав'язували військові.

4. Початок японської територіальної експансії

Потреби японської економіки й віра в призначення Японії «нести цивілізацію» народам Азії штовхали уряд до активної зовнішньої політики. За доби Мейдзі Японія наполегливо вивозила капітал за кордон. Це відбувалося не тому, що в Японії був надлишок грошей. Якраз навпаки — відносна відсталість Японії змушувала її вивозити капітал за кордон і створювати велику імперію. Коли колонії захоплювали Велика Британія та Франція, вони вже були індустріальними країнами. Японія ж перебувала в іншій ситуації — вона намагалася зменшити відрив від індустріальних країн саме завдяки колоніальним придбанням, оскільки не мала власної сировини.

Хотіли того чи ні японці, модернізація посилювала певну залежність їхньої країни від закордону. Японії доводилося ввозити чимало сировини й товарів. Водночас японський експорт наражався на протекціонізм великих держав, стурбованих появою нового конкурента.

Японія не мала не тільки власних природних ресурсів для промислового виробництва, а й доступу до територій за кордоном, де така сировина була. Ці обставини спонукали її вирішувати свої внутрішні й особливо зовнішні проблеми за допомогою сили. Тільки за півтора десятиліття Японія встановила контроль над трьома великими іноземними територіями: китайськими Тайванем і Квантунською територією, а також Кореєю. Зовнішня політика країни з початком ХХ ст. ставала дедалі агресивнішою та імперіалістичною.

- Розгляньте ілюстрацію, на якій Корея зображена як темна печера, до якої японець впускає сонячне світло. Як Ви думаєте, який зміст вкладав художник у цю алегорію?

Карикатура з японського журналу. 1905 р.

Свідчення

- Порівняйте висловлення японського державного та громадського діяча з ілюстрацією з японського журналу. Чи знаходите Ви в них спільне?

«Ми колись так високо підніmemo національну міць Японії, що не тільки будемо управляти Китаєм і британською Індією, а й переберемо владу з рук англійців та одноосібно правитимемо в Азії».

Юкіті Фукузава, перший президент Токійської академії наук (Nester W. R. Power across the Pacific: A Diplomatic History of American Relations with Japan. — New York: University Press, 1996. — P. 63)

Основні події

1867–1912 рр. — доба Мейдзі.

1889 р. — ухвалення конституції Японії.

Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте Японію за часів правління сьогунату Токугава й поясніть причини революційних перетворень у добу Мейдзі.
2. Використовуючи таблицю «Реформи Мейдзі» (с. 166), назвіть і коротко охарактеризуйте основні реформи, що були здійснені в країні.
3. У чому полягали особливості змін, що відбувалися в Японії наприкінці XIX ст.? Наведіть аргументи на підтвердження Вашої думки.
4. Яку, на Вашу думку, роль відіграла конституція Японії? Яку модель державного устрою вона затвердила?

§20. Китай у другій половині XIX — на початку XX ст.

Пригадайте

- Чому до другої половини XIX ст. Китай залишався «закритою» країною?

1. Китай під владою маньчжурів

Китай був найбільшою державою в Азії — багатонаціональною імперією, об'єднаною завойовницькими походами маньчжурів. Від початку XVII ст. тут правила маньчжурська династія Цинь. Тому всю територію, яку завоювали маньчжури, називали *імперією Цинь*.

У другій половині XIX ст. становище Китаю було вкрай складним. Зростання чисельності населення відбувалося набагато швидше за збільшення кількості оброблюваних земель. Більшості китайців елементарно не вистачало їжі. Час від часу виникали таємні товариства й відбувалися повстання

проти маньчжурів, які, однак, не мали успіху. Зростало й невдоволення національних меншин своїм становищем.

У Китаї, закритому для іноземного капіталу, усі торговельні операції здійснювалися через одну фірму, яку підтримувала держава. Європейські підприємці марно намагалися відкрити китайський ринок для своїх товарів. Оскільки Китай обходився виробленою в країні продукцією, то не потребував європейських товарів.

Дорогу європейській торгівлі проклав опіум, який за сприяння корумпованих китайських чиновників завозили до країни контрабандою. Опіумна торгівля призвела до відтоку з Китаю срібних грошей. Це знецінило китайський юань і зумовило підвищення податків та збідніння селян. У країні наростало соціальне напруження і посилювались антиманьчжурські настрої.

2. «Опіумні» війни

Закритість кордонів не забезпечувала Китай від зовнішньої загрози, а навіть шкодила країні, яка була відрізана від світових наукових, технічних і соціальних здобутків. У цих умовах Китай ставав легкою здобиччю для західних держав. Із найдавніших часів у Китаї існував звичай куріння опіуму. Допоки за справу не взялась Ост-Індська компанія, цей звичай не виходив за межі громадської етики й моралі, незважаючи на його очевидну небезпеку для здоров'я.

Британська Ост-Індська компанія істотно розширила площу плантацій снодійного маку й налагодила масове виробництво опіуму, який продавали дешево, а подеколи й роздавали задарма місцевому населенню, щоб призвичаїти до отруйного зілля. Уряд був неабияк стурбований падінням моралі й масовим погіршенням здоров'я своїх підданих.

Конфлікт із Британією був справою часу. Приводом до збройного зіткнення став арешт китайцями англійських контрабандистів і знищення їхнього опіумного вантажу. У відповідь англійський флот обстріляв китайські військові човни. Розпочалася **перша «опіумна» війна (1839–1842)**. Імператорський двір виявився не здатним організувати оборону країни, що призвело до поразки Китаю після трирічних збройних сутичок.

Перемогу Великої Британії було закріплено **Нанкінським договором 1842 р.** Згідно з ним Китай мав виплатити велику контрибуцію для покриття витрат Британії в цій війні й визнати її право на безмитну торгівлю опіумом у всіх портах Китаю. Також Китай змусили передати британцям о. Сянган (Гонконг). Упродовж наступних кількох років країні нав'язали нерівноправні договори також США, Франція, Бельгія, Швеція та Норвегія. На ці країни поширювалися пільги, отримані Британією за Нанкінським договором.

Проте ні війна, ні договори не вирішували опіумної проблеми. Як і раніше, західні держави нашпиговували китайців опіумом, отримуючи із цього великий зиск.

Словник

«Опіумні» війни — війни Великої Британії та Французької імперії проти Китаю з метою розширення свого впливу в країні.

Восени 1856 р. китайські чиновники заарештували команду й вантаж китайського корабля під прапором Великої Британії з контрабандним опіумом. У відповідь Британія знову оголосила Китаю війну — почалася **друга «опіумна» війна (1856–1860)**. Британська ескадра бомбардувала порт Гуанчжоу, а згодом до неї приєдналися американські кораблі. Невдовзі у війну на стороні Англії вступила Франція.

У 1860 р. об'єднана англо-французька армія розгорнула сухопутні військові операції на Ляодунському півострові й у Північному Китаї; союзники захопили порт Тяньцзінь. У вирішальній битві під Пекіном англо-французька артилерія розгромила маньчжурсько-монгольську кінноту. Англо-французький десант пограбував імператорський палац у Пекіні.

У **жовтні 1860 р.** було підписано **Пекинський договір**, за яким китайський уряд погодився виплатити Великій Британії та Франції багатомільйонну контрибуцію, відкрити Тяньцзінь для іноземної торгівлі, дозволити використовувати китайців як робочу силу («кулі») у заморських англійських і французьких колоніях. Із часом Китай мусив поступитися Франції територією сучасного В'єтнаму.

Наприкінці століття Китай «відкрився» для західних держав. Європейські країни, США та Японія проводили в Китаї політику «опосередкованого правління»: вони не намагалися відібрати владу в китайського правителя, однак узяли економіку країни під свій контроль.

3. Рух тайпінів

Між першою й другою «опіумними» війнами в Китаї вибухнуло **Тайпінське повстання (1850–1864)**. *Тайпіни* — китайські християни з релігійної групи «Товариство поклоніння небесному владиці», ватажком якої був сільський учитель *Хун Сюцюань*. Члени групи носили на голові червоні пов'язки й відрощували довге волосся на знак непокори маньчжурам, які узаконили

Словник

Тайпіни — члени християнської релігійної групи з етнічних китайців; учасники релігійного і національного повстання проти маньчжурської династії Цін.

Політична карикатура на те, як Велика Британія «полегшувала» торгівлю опіумом у Китаї. 1840-ві роки

Карикатура про розподіл сфер впливу в Китаї між європейськими державами та Японією. 1890-ті роки

Китай у другій половині XIX ст.

короткі стрижки. Тайпіни заперечували інші вірування, оскільки вважали єдиною правильною релігією християнство.

Повстання розпочалося як протест проти опіумної торгівлі, а згодом переросло у виступ проти правлячої династії Цін. Центром повстання стали південні райони країни. Після вдалого наступу тайпіни зайняли м. Юньнань і сформували власний уряд.

- Перегляньте фрагменти китайського кінофільму про повстання тайпінів «Полководці» (2007). Якими рисами характеру наділили автори фільму тайпінів?
- Якою постає воєнна тактика тайпінів?

Армія тайпінів здобувала все нові перемоги й поступово просувалася на північ країни. На третьому році повстання вона налічувала півмільйона бійців і навіть мала власний флот. У війську тайпінів панувала жорстка дисципліна; вони дотримувалися християнських заповідей і не грабували місцеве населення, чим здобули його прихильність.

На третій рік повстання тайпіни захопили м. Нанкін, де було проголошено державу *Тайпін тяньго* («Небесна держава великого спокою»).

Проте сили були нерівними. Після поразки Китаю в другій «опіумній» війні проти тайпінів, окрім військ Цінів, також рушила об'єднана європейсько-американська армія. Повстанці ще певний час чинили опір, однак вони не змогли протистояти потужній армії.

У 1862 р. у ході повстання відбувся перелом. Серед тайпінів стався розкол і почалася деморалізація. Частина бійців перейшла на сторону цінської армії. Нанкін опинився в облозі. В умовах занепаду повстання його ватажок наклав на себе руки, а інших керівників тайпінів було страчено. Загалом у ході повстання загинуло до 20 млн осіб. Почалося не тільки безконтрольне ввезення до Китаю опіуму, а й масове вивезення китайців для роботи в колоніях.

Тайпінське повстання ще більше ослабило Китай. У країні давалося взнаки значне відставання від передових держав світу.

4. Повстання іхетуанів

Країна не отримала спокою. Кілька повстань за звільнення Китаю від корумпованої адміністрації було придушено за сприяння західних країн. Найвідоміше з-поміж них — **Іхетуанське («боксерське») повстання 1899–1901 рр.**, організоване націоналістично налаштованими китайцями з таємного товариства «Іхетуань» («Кулак в ім'я справедливості й злагоди»). Іноземці називали членів товариства «боксерами», оскільки ті культивували бокс і всілякі ритуали, які мали зробити їх невразливими для куль.

Своєю метою «боксери» проголошували знищення Цінської династії і звільнення країни від іноземного впливу. В іноземцях іхетуані вбачали загрозу існуванню самотньої китайської культури. Повстання розпочалося в сільських районах і спочатку навіть мало певну підтримку офіційної влади, яка вбачала в ньому інструмент тиску на західні країни. Однак невдовзі гнів іхетуанів, спрямований переважно проти західної цивілізації, націлювався на співвітчизників, які прийняли християнство. Загони «боксерів» убивали християнських місіонерів із Європи й США, а також китайських християн. Від рук повстанців загинули десятки тисяч місцевих католиків, протестантів і православних китайців.

Імператриця *Ци Ци* (1861–1908) вела подвійну гру: робила вигляд, що захищає іноземців, відправляючи війська проти повстанців, але водночас обіцяла

«Боксери», узяті в полон американськими військами. 1901 р.

Війська міжнародної коаліції атакують «боксерів» біля імператорського палацу в Пекіні. *Літографюра. 1900 р.*

армійським командирам винагороду «за вуха кожного мертвого іноземця». Власне, вона підтримувала «боксерів», розраховуючи з їхньою допомогою звільнити Китай від іноземців. Навесні 1900 р. «боксери» наблизилися до Пекіна. Для захисту співвітчизників, а також своїх інтересів іноземні держави сформували в Китаї міжнародні сили з американських, британських, російських, французьких, італійських та японських солдатів, яких відправили для придушення заколоту іхетуанів.

Улітку загони іхетуанів увійшли в Пекін і почали двомісячну облогу по-сольського кварталу. Під час облоги було вбито кілька іноземних дипломатів і членів їхніх сімей. Імператриця Ци Сі відкрито перейшла на сторону повстанців.

Винищення християн дало західним державам і Росії привід для чергового втручання в справи Китаю. Було сформовано широку коаліцію з восьми держав для придушення виступу «боксерів».

У середині серпня міжнародні сили ввійшли в Пекін і придушили опір бунтівників. «Боксерське» повстання було розгромлено. Після цього країну частково окупували японці, і країна занурилась у тривалу громадянську війну.

5. Синьхайська революція

Після придушення повстання іхетуанів Росія, Велика Британія, Франція та Німеччина нав'язали Китаю договори про оренду його території і запровадили на них свої порядки.

Свідчення

- Наскільки, на Вашу думку, зміст листа американського високопосадовця (1898) узгоджується із заявами урядів західних держав про те, що вони виконують у Китаї благородну цивілізаційну місію?

«Територія Китайської імперії становить половину території Сполучених Штатів (без урахування Аляски) з населенням понад 400 млн осіб. ...Промисловий розвиток Китаю перебуває на стадії немовляти, але впродовж останніх кількох років значною мірою за допомогою американського підприємництва й промисловості було збудовано чимало бавовнопрядильних фабрик і спро-

ектовано залізниці. Імперія має величезні поклади вугілля, залізної руди, міді, інших мінералів, тобто необмежені можливості для розвитку... З огляду на це, я щиро сподіваюся, що конгрес докладе зусиль..., щоб Сполучені Штати отримали належну їм частку необмежених ресурсів Китайської імперії...»

З листа державного секретаря США Вільяма Дея до міністра фінансів (Essays and Documents in American Foreign Relations 1890–1991. — Tuscaloosa : University of Alabama, 1992. — P. 10)

Імператриця Ци Сі, яка з дозволу іноземців повернулася до столиці, виявилася безпорадною перед західними державами, тому ініціативу взяла у свої руки китайська інтелігенція. У країні виникли таємні націоналістичні організації, зокрема «Тунменхой» («Спілка відродження Китаю») на чолі з **Сунь Ятсеном**. Він сформулював **три народні принципи** боротьби за звільнення Китаю від іноземців і режиму Ци Сі.

Особистості

Сунь Ятсен (1866–1925) — китайський політик і революціонер. У 18-річному віці переїхав до Гонконгу. Закінчив з відзнакою медичний коледж на Гаваях. Згодом емігрував спочатку до Японії, а потім до Великої Британії. У 1905 р. організував у Токіо об'єднану лігу «Тунменхой» — організацію, популярну серед китайських студентів, які навчалися в столиці Японії. Після перемоги Синьхайської революції став тимчасовим президентом Китайської республіки.

Об'єднані сили підпільних організацій намагалися розпочати в Китаї повстання, однак спроба виявилася невдалою. Політична криза ще більше загострилася, коли в 1908 р. після смерті імператриці Ци Сі імператором було проголошено її онука — дворічного Пу Ї. Реальну ж владу захопила маньчжурська знать. У **жовтні 1911 р.** в країні спалахнула **Синьхайська** (інша назва — **Учанська**) **революція**, і вже наприкінці листопада в більшості провінцій імператорську владу було повалено. Маньчжури закликали до влади командувача Північної армії генерала Юань Шікая, призначивши його прем'єр-міністром і командувачем усієї армії. Наприкінці року до Китаю повернувся з еміграції Сунь Ятсен.

1 січня 1912 р. Китай було проголошено республікою, а тимчасовим президентом обрано Сунь Ятсена. Наступного місяця імператор Пу Ї зрікся престолу. Це означало повалення маньчжурської династії Цінь. Аби припинити громадянську війну й уникнути іноземної інтервенції, Сунь Ятсен відмовився від посади президента на користь Юань Шікая, який і очолив країну.

Словник

Три народні принципи — учення Сунь Ятсена, що ґрунтувалося на таких поняттях, як націоналізм, народовладдя, народний добробут.

Восени прихильники Сунь Ятсена об'єдналися в партію Гоміньдан («Національна партія») для боротьби проти Юань Шікая, який установив у країні військову диктатуру. Наступного року вони організували на півдні Китаю «другу революцію». Вона виявилася невдалою, і Сунь Ятсен емігрував до Японії.

Придушивши «другу революцію», **Юань Шікай** став повновладним президентом країни й розпустив парламент. Китай опинився на порозі півстолітнього періоду громадянської війни.

Основні події

1839–1842; 1856–1860 рр. — «опіумні» війни між Великою Британією та Китаєм.

1850–1864 рр. — Тайпінське повстання.

1889–1901 рр. — Іхетуанське («боксерське») повстання.

1911–1912 рр. — Синьхайська (Учанська) революція.

Заняття та завдання

1. Використовуючи історичну карту (с. 172), охарактеризуйте становище Китаю під владою маньчжурів.
2. Проаналізувавши висловлювання В. Дея (с. 174), поясніть з якою метою британська Ост-Індська компанія та західні держави постачали в Китай дешевий опіум.
3. У чому полягали причини та якими були наслідки «опіумних» воєн у Китаї?
4. Сформулюйте висновок про ставлення західних держав до Китаю.
5. Порівняйте рух тайпінів і повстання іхетуанів. Що об'єднувало ці два виступи, а чим вони відрізнялися?
6. Охарактеризуйте причини й результати Синьхайської революції.

§21. Спроби модернізації Османської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.

Мисліть

- Коли була створена Османська імперія?
- Охарактеризуйте причини занепаду Османської імперії.

1. Османська імперія наприкінці XIX ст.

Могутня в минулому Османська імперія наприкінці XIX ст. втратила свою колишню велич. Після скасування конституції в країні встановилося жорстоке правління султана *Абдул-Гаміда II* (1876–1909). Він розпочав певні реформи, зокрема зміцнив армію, поліцію та державне управління, розвивалось телеграфне та залізничне сполучення, були досягнення в розвитку освіти, проведено правову реформу. Проте авторитарність султана налаштувала проти цього радикальних опозиціонерів з числа військових, а також

лідерів національних меншин. Уряд цілеспрямовано їх переслідував, і чимало опозиційних діячів мусили втекти закордон. Звідки вони готували усунення Абдул-Гаміда від влади.

На початку 1880-х років Туреччина оголосила себе банкрутом і перестала повертати гроші за позиками. Султан, який боявся заколоту, запровадив поліцейську деспотію та цензуру на друк. Європейські держави, котрі мали власні інтереси в регіоні, називали Османську імперію «хворою». Вони взялися вирішувати її долю, а по суті, розподілили між собою османські території на Балканах і в Африці, хоча формально ці землі залишалися в складі імперії. Іноземний капітал міцно вкорінився в усіх сферах турецької економіки, сільське господарство перебувало в стані занепаду.

Патріотично налаштована інтелігенція та військові шукали шляхів виведення країни з глухого кута. На початку ХХ ст. найактивнішою силою в турецькому опозиційному русі були молоді офіцери, яких у Європі називали **молодотурками**. Перебуваючи за кордоном, молодотурки та представники національних меншин узгодили підготовку збройного повстання проти султана.

2. Молодотурецька революція 1908 р.

Навесні 1908 р. офіцери-молодотурки підняли в Македонії, що була тоді частиною Османської імперії, повстання, відоме як **Молодотурецька революція**. Повстанські загони молодотурків підтримало як турецьке населення, так і албанські, македонські та грецькі націоналісти. Повстанці захопили владу в кількох важливих містах Македонії; повсюдно звучала вимога відновити конституцію. Султан мусив поступитися. Улітку було опубліковано його указ про відновлення конституції, а також оголошено про майбутнє скликання палати депутатів.

Здобувши перемогу, молодотурки вважали свою місію виконаною; їх задовольнив компроміс із владою. І хоча восени на виборах до парламенту вони отримали більшість депутатських місць, однак не квапились перебрати владу на себе. Тільки після придушення контрреволюційного заколоту 1909 р., коли вірні султану війська виступили проти молодотурків і майже на два тижні вигнали їх зі Стамбула, лідери молодотурків змінили свою позицію. Зрештою їм вдалося придушити заколот, а скликаний парламент усунув Абдул-Гаміда II від влади. Його змінив султан *Махмуд V*, який мав «царювати, але не управляти». Реальна влада опинилася в руках молодотурків, котрі обійняли найважливіші міністерські й адміністративні посади.

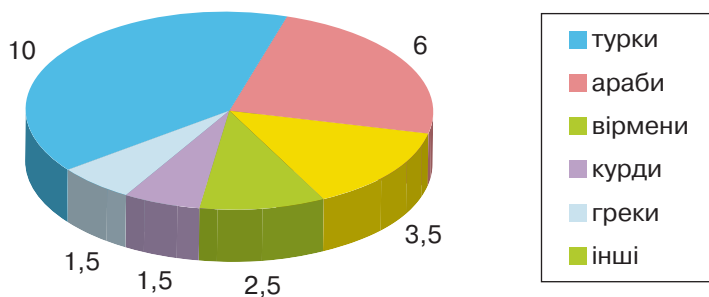

Абдул-Гамід II

Словник

Молодотурки — політичний рух в Османській імперії за політичну, військову й економічну модернізацію країни.

Етнічний склад Османської імперії (1914, млн осіб)

Опинившись при владі, молодотурки продовжили адміністративні реформи, зокрема реформу провінційного управління. Ці зміни привели до більшої централізації, хоча за європейськими мірками центральний османський уряд залишався відносно слабким, особливо у віддалених провінціях. Водночас тягар оподаткування населення був значно нижчим, ніж у європейських державах.

Молодотурки були першими османськими реформаторами, які сприяли індустріалізації своєї країни. Було ухвалено спеціальний закон про розвиток промисловості та інші акти уряду, спрямовані на економічне піднесення країни. І хоча на початку успіхи були незначними, усе ж було закладено фундамент для подальшого економічного піднесення країни. Значна увага приділялась освіті, особливо занедбаним початковим школам, а також ослабленню релігійного впливу на суспільство, розвивалась національна журналістика, підвищився статус жінок.

- Перегляньте відеосюжет про Кемалю Ататюрка, одного з лідерів молодотурків, першого президента Турецької республіки. На якій сфері діяльності Кемалю Ататюрка як державного діяча звертають увагу автори фільму?
- Чи дотримано, на Вашу думку, рівнові у висвітленні досягнень Ататюрка та суперечливих моментів у його діяльності?

Суперечливим і дражливим є питання національної політики в імперії за молодотурків. З одного боку, закиди, що вони проводили цілеспрямовану політику примусового отуречення в імперії з метою витіснення з країни нетурків, багато в чому є надмірним спрощенням. Розбудова нової Турецької держави, природно, базувалася на турецькому етносі й турецькій мові, оскільки турки були корінним і найбільш численним народом імперії.

З іншого боку, це викликало невдоволення і спротив серед носіїв інших мов і релігій. Вони вважали таку політику спрямованою на отуречення національних меншин. Під час Першої світової війни стався жакхливий вірменський погром, під час якого загинули сотні тисяч вірмен. *(Ці події детальніше вивчатимуться в 10 класі.)*

Украй поганими були справи за межами власне Туреччини. Під тиском європейських держав та внаслідок національних рухів у провінціях османи втратили майже всі свої європейські володіння: Болгарію, Сербію, Грецію, Боснію, Герцеговину, Чорногорію, Албанію. Загалом було втрачено чотири п'ятих території та понад дві третини населення європейських провінцій.

Свічення

«Упродовж п'яти століть балканські народи жили разом під єдиним прапором Османської держави. Вони належали до одного світу... перебували в єдиному османському просторі, дуже відмінному від, скажімо, культури православної Росії або католицької Австрії. Залишаючи риторичу балканської інтелігенції, яка твердила про "османське ярмо", можемо зауважити, що вплив імперії на підвладні їй народи мав свої негативні й позитивні сторони».

Барбара Єлавич, історик (Історія Балкан. XX століття. — Київ : Свенас, 2004. — Т. 2. — С. 136–137)

- Розгляньте дві політичні карикатури початку XX ст., присвячені анексії західними державами в Османській імперії території на Балканах. Одна з карикатур є османською і має іронічну назву «Просування цивілізації в Боснії і Герцеговині», інша — зі щоденної паризької газети «Le Petit Journal» («Маленька газета»). Як Ви вважаєте, яка із цих карикатур французька, а яка — османська? Поясніть, за якими ознаками Ви визначили країну походження карикатур.

Основні події

1908 р. — Молодотурецька революція.

Заняття та завдання

1. Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте становище Османської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.
2. Європейські лідери назвали тогочасну Османську імперію «хворою». Як Ви вважаєте, чому за країною закріпилася така назва? Якими «хворобами» була уражена Османська імперія?
3. Чи погоджуєтеся Ви з думкою дослідниці Б. Єлавич про те, що навіть складні відносини між народами не заперечують взаємопроникнення культур?
4. Що означає історичний термін «молодотурки»? Охарактеризуйте причини, перебіг і наслідки Молодотурецької революції 1908 р.

Матеріал до практичного заняття 4

Британське володарювання в Індії. Народи Африки під владою європейських колонізаторів

I. Британське володарювання в Індії

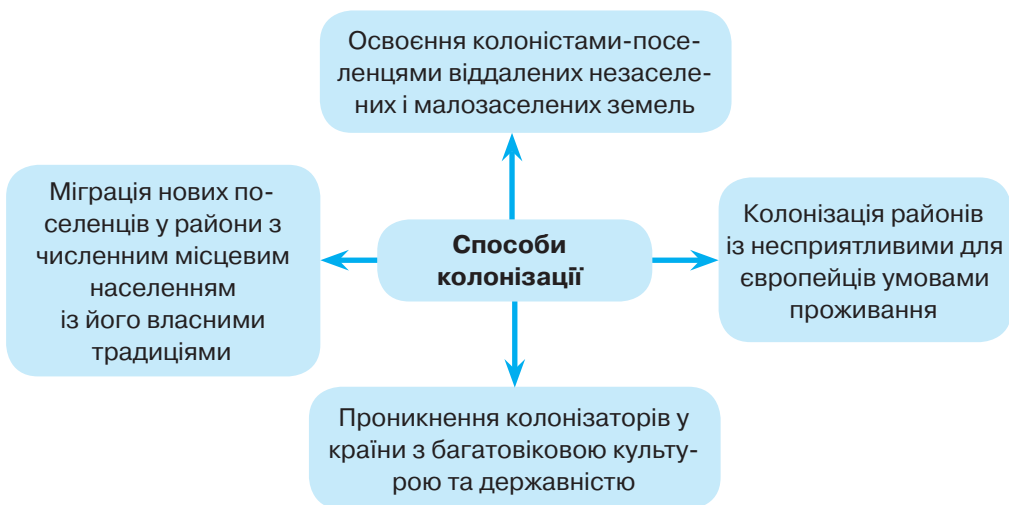
• Базова інформація

До середини XIX ст. колоніальний світ охоплював Південну й частину Північної Америки (Канада), а також Бразилію, що належала Португалії. Із часом Іспанія та Португалія перетворилися на другорядні колоніальні держави. Їхнє місце зайняли могутніші європейські країни, насамперед Англія. У XIX ст. британці захопили величезні території в Азії та Африці, їм належали Нова Зеландія, Австралія та Канада.

Володіння колоніями в ті часи було, з одного боку, престижним, а з іншого — давало великий зиск, оскільки колонії були вигідним ринком сировини і збуту товарів, територією для створення військових баз. Колонії також приймали тисячі емігрантів із Європи.

• Практична частина

- Проаналізуйте схему «Способи колонізації». Які з них, на Вашу думку, більш «м'які» щодо корінного населення колоній?

• Базова інформація

Ознайомившись із ученням Чарльза Дарвіна про еволюцію і природний добір, прихильники колоніальних загарбань намагалися обґрунтувати «нерівність» рас. На хвилі досягнень індустріальної революції вони пропагували ідею про нібито «вищість» європейської цивілізації порівняно з іншими, а отже — право «цивілізованих» європейських країн підпорядковувати собі інші, «відсталі» народи.

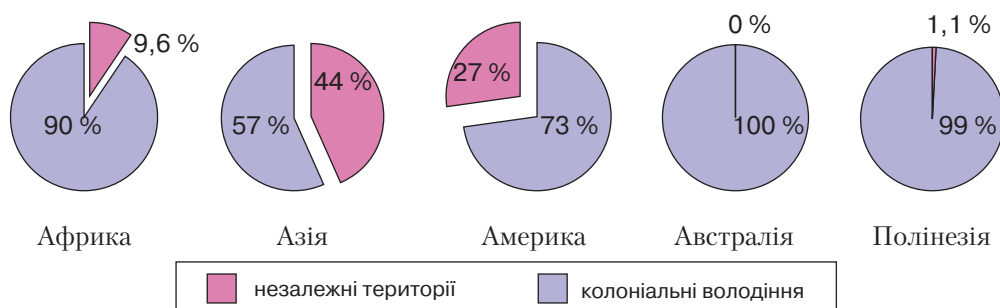
Поширюючи міф про «тягар білої людини», уперше сформульований англійським письменником Р. Кіплінгом, прихильники колоніалізму намагалися довести, що місія європейських країн як світових лідерів полягає в опі-

ці над «відсталими», в уяві колонізаторів, народами Сходу. Ці погляди мали виправдовувати завоювання чужоземних країн, використання їхніх ресурсів (як природних, так і людських) для забезпечення економічного зростання європейських країн.

• Практична частина

- Проаналізуйте наведені діаграми та зробіть висновок про те, які континенти були найбільш привабливими для колонізації.

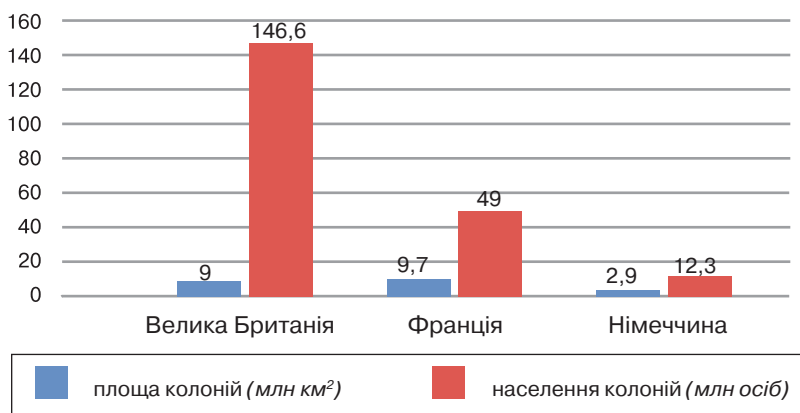
Території, що належали європейським країнам і США на правах колоніальних володінь (1900)

• Базова інформація

До початку Першої світової війни (1914) колонії становили понад 2/3 площі планети, а їхнє населення – 60 % жителів Землі (понад 500 млн).

Площа та населення колоніальних володінь найбільших європейських держав наприкінці XIX – на початку XX ст.

Особливого значення англійці надавали освоєнню *Індії*, про казкові багатства якої здавна поширювалися легенди. Саме Індія стала найціннішим колоніальним надбанням Англії. Недаремно англійці образно називали її «перлиною в короні Британської імперії». До середини століття Індія майже повністю перебувала під британським правлінням. Колоніальне проникнення до Індії формально здійснювалося не державою, а через британську *Ост-Індську компанію*.

Індія була великим ринком сировини та збуту британських товарів. Зокрема, сюди ввозили англійських тканин удвічі більше, ніж до Європи та

США. Англіїці не цуралися використовувати й традиційне вирощування індійцями маку — сировини для виготовлення опіуму, який потім контрабандою переправляли до Китаю.

- Перегляньте відеосюжет про Делі, столицю Індії, у XIX ст. Які ознаки переплетіння східної і західної культур Ви зауважили на старих фотографіях індійської столиці?

Британські промислові товари заповнили Індію, що спричинило занепад сільського господарства й бавовняного виробництва в країні. Чимало селян, утративши роботу, вирушали до міст, які поступово перенаселялися. Це руйнувало традиційний уклад життя індійців, які здавна проживали в закритих сільських громадах. Натомість англійці вкладали кошти у створення великих чайних та індігових плантацій, для роботи на яких наймали за безцінь розорених селян.

Британська колоніальна влада вміло використовувала релігійні й кастові суперечності, що існували в тогочасному індійському суспільстві. Через невдоволення населення країни колоніальними порядками вибухнуло **повстання сипаїв** — найманих солдатів англійської колоніальної армії різних національностей і різного віросповідання, яких вербували з місцевих жителів. Сипаї становили майже половину англійської армії в Індії.

Приводом до повстання стало роздавання в сипайських частинах нових патронів, змащених сумішшю яловичого й свинячого жиру. Це було неприйнятним для індістів і мусульман, адже корову вважають священною твариною в індізмі, а свиню — нечистою в ісламі. Сипаї відмовлялися навіть торкатися таких патронів.

Сипаї піхотного полку

Повстання розпочалося навесні 1857 р. після рішення англійської адміністрації про розпуск двох полків, які відмовилися використовувати нові патрони. У м. Делі повстанці вбили майже пів тисячі європейців і проголосили імператором спадкоємця колись могутньої династії Великих Моголів.

У серпні англійці розпочали штурм Делі. Утративши половину війська, вони за тиждень захопили місто й жорстоко розправилися з його оборонцями.

Улітку наступного року англійці остаточно зламали опір сипаїв. Багатьох із них було страчено, а тих, хто виявився непричетним до вбивства англійських підданих, — прощено. Місцеві індійські правителі присягнули на вір-

Словник

- **Сипаї** (від перс. *sipahi* — воїн, солдат) — в Індії у XVIII — першій половині XX ст. — наймані війська англійських та інших європейських колонізаторів, створені з місцевого населення.

ність англійцям. Після придушення повстання, яке настрахало англійців, Ост-Індську компанію було ліквідовано, а Індію проголошено віце-королівством. Згодом англійська королева Вікторія стала також королевою Індії. Її представник в Індії мав титул віце-король.

На початку ХХ ст. країною прокотилася хвиля масових виступів, що супроводжувалися закликами провідної політичної партії **Індійський національний конгрес** бойкотувати англійські товари й розпорядження британської колоніальної влади, розвивати власне виробництво, сприяти освіті індійської молоді.

Загалом британська присутність в Індії була неоднозначною. Індійців допустили до нижчих посад у поліції, фінансових і судових установах, однак на вищі посади їх не призначали. Невдалою виявилася спроба запровадити індійські суди присяжних, оскільки місцеві судді зазвичай виправдовували членів вищих каст.

Британці намагалися зменшити масштаби голоду, який в Індії періодично повторювався. В охоплених голодом районах жителям безкоштовно роздавали їжу, та все одно мільйони голодних людей вмирили.

За британського правління в Індії друкували чимало газет місцевими мовами. Індійці навчалися англійської мови, але зберігали свою релігію та кастову соціальну ієрархію.

Англійці намагалися викоринити місцеві звичаї, які вони вважали «варварськими», і натомість прищепити європейські. Так, на північному заході Індії скасували заручини дітей у малолітньому віці, запровадили обов'язкове щеплення проти віспи. Та навіть такі корисні заходи наражалися на опір місцевого населення, оскільки воно не довіряло чужоземцям.

Було ухвалено закон, який забороняв дитячу працю до 14 років, а робочий день жінок обмежував 11-ма годинами. Комісія з освіти, створена британським віце-королем, домоглася фінансування місцевих шкіл. Однак школу відвідували приблизно п'ята частина хлопців і зовсім мало дівчат.

Позитивні перетворення завдяки британському правлінню	Негативні наслідки британського колоніального правління
<ul style="list-style-type: none"> • Зниження податків; • установлення телеграфного зв'язку; • будівництво залізниць; • завершення будівництва Гангського каналу (1854), налагодження регулярного пароплавного сполучення між Англією та Індією; • поширення англійської системи шкільної освіти. 	<ul style="list-style-type: none"> • Руйнування традиційного укладу життя; • перешкоджання розвитку індійського національного ремесла й ринку; • зневажання звичаїв і релігійних вірувань місцевого населення; • утручання Ост-Індської компанії у внутрішні справи індійських князівств.

Словник

Індійський національний конгрес — одна з основних політичних партій Індії, яка стала лідером руху за незалежність країни.

II. Народи Африки під владою європейських колонізаторів

• Базова інформація

В останній третині XIX ст. європейських колонізаторів зацікавила Африка. Задовго до появи британців тут з'явилися португальці. Хоча в західній частині континенту й існували держави, проте вони не мали шансів перемогти сучасно озброєні європейські загони. Власне, до збройних сутичок доходило зрідка. Зазвичай європейцям достатньо було підкупити вождя племені, аби він визнав зверхність тієї чи іншої європейської країни. Щойно на нових землях установлювався прапор європейської держави, як підприємці цієї країни намагались якнайшвидше отримати тут прибуток. В Африці за безсоромно завищеними цінами збували товари вкрай низької якості.

Португалія сподівалася розширити свої володіння на півдні Африки, проте втіленню цих планів у життя завадила Англія. На півдні Африки британці володіли Капською областю, а на заході вони здавна вели вигідну торгівлю. З другої половини століття цей район став джерелом постачання нафти, а також територією, де проповідували англійські місіонери. Після винайдення щеплення проти лихоманки англійці, долаючи тамтешні болота, проникли в глиб континенту. Найвідомішим з британських відкривачів Африки був шотландський місіонер Д. Лівінгстон.

Переважно за рахунок Африки стрімко розширилася *Французька колоніальна імперія*: розпочалося завоювання Алжиру, французьким протектором став Туніс. На початку XX ст. територія африканських колоній Франції була у двадцять разів більшою за територію самої Франції.

Коли в боротьбу за колонії в Африці включилася *Італія*, то багато земель вже було поділено між сильнішими європейськими країнами. Отже, Італія мусила обмежитися територією довкола Аденської затоки, відомою як Еритрея, та Італійським Сомалі. Спроба італійців підкорити Абіссинію (Ефіопію) закінчилася їхньою нищівною поразкою.

Загалом поділ Африки відбувався мирно, оскільки континент був достатньо великий для задоволення апетитів європейських держав.

Колоніальні держави укладали між собою угоди, згідно з якими у своїх «сферах впливу» не тільки мали право вилучати сировину, продавати свої товари, а й мусили лікувати місцевих жителів, дбати про них. Проте часто гору брала жадібність.

Так, незалежна держава Конго, віддана під контроль *Бельгії*, була багата на каучук і слонову кістку. Бельгійський король Леопольд II вирішив одноосібно привласнити всі ці багатства і щороку клав до власної кишені величезні суми грошей.

Місцеві жителі сплачували високі податки, їх примушували працювати провідниками в непрохідних хащах, вирубувати ліс і добувати каучук. Чутки про жорстокість бельгійців у Конго набули розголосу й спричинили гучний міжнародний скандал. Але поки європейські лідери обговорювали ситуацію, винищення бельгійцями аборигенів тривало. За півтора десятиліття мільйони аборигенів померли від хвороб, катувань чи були розстріляні. Леопольд II відбувся тим, що продав право на управління Конго парламенту своєї країни.

Для узгодження планів щодо Африки та визначення сфер впливу німецький канцлер О. фон Бісмарк ініціював *Берлінську конференцію* (1884–1885).

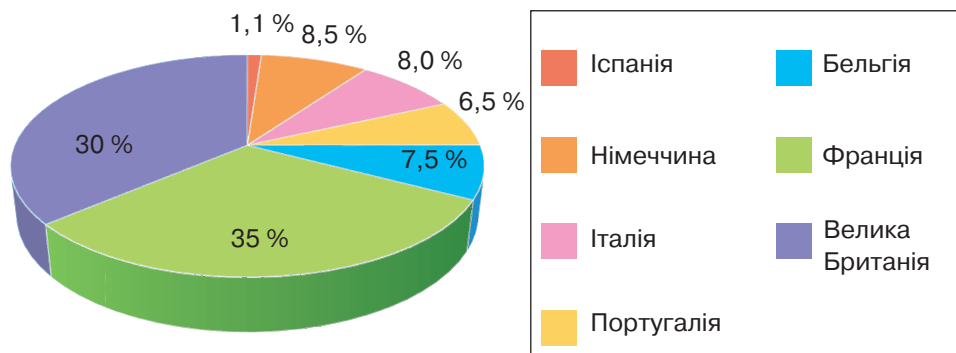

Карти, якими користувалися на конференції, виявилися неточними, оскільки часто йшлося про не позначену на карті Африки країну. Африканські держави донині мають кордони, накреслені ще тоді в Берліні за хибними картами.

• Практична частина

- Проаналізуйте діаграму. Які європейські країни на початку ХХ ст. мали найбільші колоніальні володіння на Африканському континенті? Поясніть чому.

Колоніальні володіння європейських держав в Африці (1914)

• Базова інформація

Африка — яскравий приклад швидкого підкорення цілого континенту. На початку ХІХ ст. європейська присутність в Африці обмежувалася заснуванням торгових поселень уздовж узбережжя. Європейці споряджали в глибокий континент наукові експедиції, а також збройні загони, аби засвідчити свою присутність. Європейські країни поділили континент, провівши кордони по прямій через африканські суспільства, які існували там здавна. Інтересами місцевих народів при цьому нехтували, колоніальна експансія здійснювалась під вигаданим приводом «цивілізувати варварські народи». Загалом до середини першого десятиліття ХХ ст. майже весь Африканський континент було поділено між європейськими державами.

• Практична частина

- Прочитайте твердження про наслідки для Африканського континенту колоніального панування європейських держав (1–10). Які, на Вашу думку, наслідки були позитивними, а які негативними? Заповніть у зошиті таблицю, уписавши в її графи номери відповідних тверджень.

1. Було значною мірою припинено міжплеменні війни місцевих жителів.
2. Утручання колонізаторів у незрозумілий і чужий для них світ призвело до руйнування традиційних сімейних, релігійних і побутових звичаїв корінного населення колоній.
3. Європейська медицина допомогла побороти небезпечні хвороби, у колоніях з'явилися лікарні, місцеве населення навчалось грамоти.
4. Європейські колонізатори безперешкодно вивозили з колоній золото, срібло, іншу цінну сировину.
5. Запровадження колоніальних адміністрацій підірвало традиційне державне управління місцевих народів.

6. Колоніальне проникнення європейців сприяло подоланню багатівікової замкнутості народів Африки й Сходу. У XIX ст. цілі континенти залучалися в загальносвітове виробництво й торгівлю.

7. Колонізовані народи втратили незалежність. Місцевих жителів безжально експлуатували й навіть винищували. Донині прикладом нічим не виправданої жорстокості є поведінка бельгійських колонізаторів у Конго.

8. Корінні народи долучалися до передових на той час способів господарювання, сучасних технічних досягнень: залізниці, поштовий зв'язок, навігація, телеграф, великі судноплавні канали.

9. Продаж європейських фабричних товарів призвів до занепаду традиційних місцевих ремесел, втрати надбань давніх східних цивілізацій.

10. Переселенці з Європи й Америки ознайомилися з багатою культурою аборигенів, що сприяло взаємопроникненню та збагаченню культур.

Негативні наслідки	Позитивні впливи

- Зробіть загальний висновок про місце колоніалізму в історії людства.

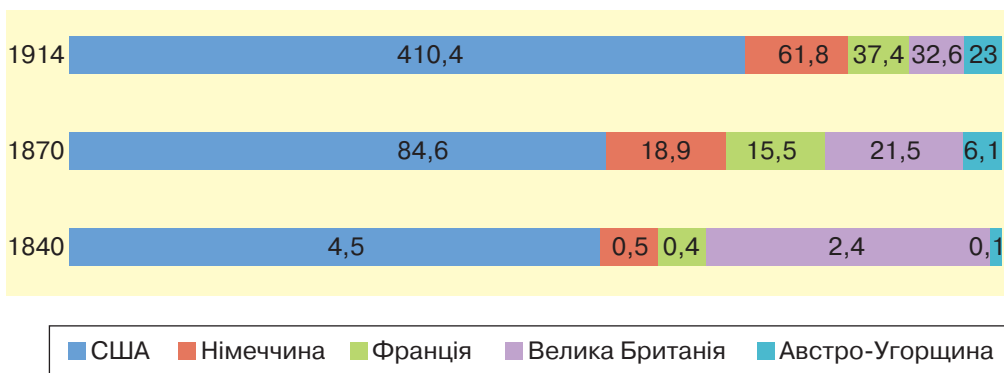
УЗАГАЛЬНЕННЯ

до розділу III «Модернізація країн Європи й Америки в останній третині XIX — на початку XX ст. Пробудження Азії»

В останній третині XIX — на початку XX ст. у світовому розвитку виразно проявилися кілька важливих ознак.

- Значно прискорився *розвиток матеріального виробництва*, відбулася *технічна революція в транспортній галузі* (див. діаграму).

Розвиток залізничного сполучення (*тис. км залізничних колій*)

- Перегляньте документальний фільм «Залізниця, 1890-ті роки». Які види перевезень здійснювала тогочасна залізниця? Що Ви можете сказати про облаштування вокзалів?
- Розвитку яких галузей виробництва потребувало, на Вашу думку, прориття і оснащення залізничних тунелів, побудова та підтримання у безпечному стані колій, будівництво й оснащення вокзальних приміщень, складів тощо?

- Наприкінці XIX ст. на міжнародній арені з'явився новий потужний гравець — США. Цьому суттєво посприяла сама Англія. *По-перше*, вона домоглася знищення залишків іспанського колоніалізму в Західній півкулі й запобігала появі нових європейських колоніальних імперій. *По-друге*, британська політика «відкритих дверей» у Китаї після «опіумних» воєн забезпечила Сполученим Штатам у середині століття вигоди на китайському ринку. *По-третє*, рівні для всіх країн правила світової торгівлі, яких домоглася Англія, були вигідними для США, чії товари були дешевшими та якіснішими (див. таблицю).

**Питома вага провідних країн у світовому
промисловому виробництві, %**

Країна	1860 р.	1870 р.	1880 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.
США	17	23	28	31	31	36
Німеччина	16	13	13	14	16	16
Велика Британія	36	32	28	22	18	14
Франція	12	10	10	8	7	6

- Для останньої третини XIX ст. характерна поява нової форми організації господарювання — *монополій*, які стали призвідниками загострення суперечностей між державами та розв'язування воєн. Монополії виникали не тільки в розвинених індустріальних країнах, а й у країнах із середнім рівнем економічного розвитку. У США проти засилля монополій навіть було прийнято спеціальні антитрестівські закони (закон Шермана та ін.). До кінця XIX ст. панівне становище в економічному житті посіли акціонерні компанії; *змінилася роль банків* — вони стали потужними фінансовими центрами. Виникла фінансова олігархія.

- *Зріс рівень кваліфікації робітників*. Поява нових галузей, упровадження у виробництво новітніх на той час технологій передбачали підвищення кваліфікації працівників. Високим рівнем кваліфікації вирізнялися німецькі, англійські та американські робітники.

- *Індустріальний розвиток змінив соціальну структуру суспільства*, посилив розрив у рівні розвитку економіки й матеріального життя людей у різних країнах; спричинив напруженість у відносинах між державами, створив передумови визрівання міждержавних конфліктів і воєн.

- Посилювалися *імперіалізм та експансіонізм*. Німеччина, Італія та Японія на початку століття відверто змагалися за місце під сонцем. Натомість Росія «перетравлювала» раніше загарбані території.

- Сформувалися й одночасно існували *різні форми державного управління*: конституційна чи парламентська монархія (Велика Британія), президентська республіка (США), парламентська республіка (Франція).

- На початок XX ст. у більшості європейських країн та на Американському континенті громадяни мали *політичні свободи*, влада поділялася на законодавчу, виконавчу й судову; діяли парламенти. Абсолютних монархій у Європі майже не залишилося (виняток — Росія).

- Загалом США, Велика Британія та Франція були демократичними державами, Німеччина й Австро-Угорщина наближалися до демократії, а Росія робила тільки перші кроки на шляху до неї (див. таблицю).

Країна	Монархія		Республіка	Партійна система		
	Абсолютна	Конституційна		Двопартійна	Багатопартійна	Партії тільки утворювалися
США			•	•		
Велика Британія		•		•		
Німеччина		•			•	
Франція			•		•	
Росія	•					•
Австро-Угорщина		•				•

- Важливими подіями «довгого» XIX ст. були здобуття незалежності колоніями Іспанії та Португалії в Латинській Америці. Однак з колоніалізмом не було покінчено. Більше того, до кінця століття територіальний поділ світу в основному завершився й оформилася світова колоніальна система.

- У другій половині XIX ст. в Європі тривав процес оформлення національних держав.

- Наприкінці століття усталилася система світового господарства. Індустріалізація зачепила всі сфери життя суспільства, вирішивши й водночас породивши чимало проблем.

- Формувалися засади громадянського суспільства. В Англії та США це відбувалося шляхом поступового розвитку, натомість у Франції — через революційні потрясіння.

- Починаючи з другої половини XIX ст. в Османській імперії, Японії, Китаї, Індії спостерігався болісний перехід до індустріальних, ринкових способів господарювання, що зумовило пробудження Азії.

- Завдяки рішучим реформам в останній чверті XIX ст. (реформи Мейдзі) у Японії було створено не схожу на інші країни економічну модель, що поєднала західні ринкові підходи до економіки з японськими національними традиціями.

- Синьхайська революція 1911 р. розпочала період перетворень у Китаї.

- В Османській імперії внаслідок революції 1908–1909 рр. було відновлено парламент і конституцію. Молодотурки розпочали реформи задля індустріалізації та демократизації країни. Водночас від Османської імперії відокремились народи її балканських провінцій, де виникли незалежні держави. Міною сповільненої дії для Османської імперії виявилось питання відносин між націями, які населяли країну.

- В Індії через незадоволення населення колоніальними порядками в середині століття відбулося повстання сипаїв. Після його придушення було ліквідовано британську Ост-Індську компанію, а Індію проголошено віцекоролівством.

Загалом розвиток світу на межі XIX–XX ст. мав чимало загальних для країн і народів ознак, хоча й забарвлених національним колоритом.

РОЗДІЛ IV

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Опрацювавши матеріал розділу, Ви:

- *знатимете* час створення Троїстого союзу й Антанти;
- *розумітимете* поняття: «геополітика», «військово-політичний союз», «мілітаризація», «гонка озброєнь», «метрополія»;
- *умітимете* розрізняти на історичній карті колоніальні володіння та сфери впливу великих держав (метрополій); країни Троїстого союзу й Антанти; характеризувати основні тенденції міжнародних відносин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.; пояснювати причини міжнародних криз і збройних конфліктів початку ХХ ст., створення військово-політичних блоків; визначати наслідки боротьби європейських держав, США та Японії за перерозподіл світу; пояснювати місце України в геополітичних стратегіях Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій на межі ХІХ–ХХ ст.

§22. Міжнародні відносини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Присагайте

- Як війни за іспанську й австрійську спадщину (перша половина ХVІІІ ст.) змінили співвідношення сил на міжнародній арені Європи?
- Які події призвели до ліквідації Речі Посполитої? Які європейські держави виявляли найбільший інтерес до Польщі?

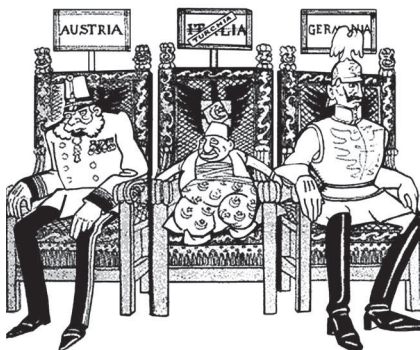
1. Утворення Троїстого союзу й Антанти

Наприкінці XIX — на початку XX ст. завершувався поділ світу, що зумовило посилення суперечностей між провідними європейськими країнами. Взаємні претензії європейських держав призвели до утворення ворогуючих **військово-політичних союзів (блоків)** — Троїстого союзу й Антанти.

До **Троїстого союзу** ввійшли, підписавши відповідний договір, Німеччина й Австро-Угорщина (1879), а також Італія (1882, розірвала договір у 1915). Країною-лідером у цьому «трикутнику» була Німеччина.

Натомість Британія, Франція та Росія для протидії Троїстому союзу у 1907 р. завершили утворення **Антанти**, де провідна роль належала Великій Британії. Антанта була незвичним союзом, адже Британія не мала жодних формальних зобов'язань перед Францією та Росією захищати їх у разі війни з Німеччиною. Цей блок існував на підставі окремих англо-французької (1904) та англо-російської (1907) угод. Договір між Францією та Росією існував ще з кінця XX ст. Спільного договору між трьома державами не було до початку Першої світової війни.

Поразка Росії у війні проти Японії заспокоїла Англію щодо російських зазіхань на Далекому Сході. На Балканах німці спорудили стратегічну залізницю Берлін–Багдад, що проходила через Константинополь (нині Стамбул) і блокувала наміри Росії контролювати чорноморські протоки Босфор і Дарданелли. Отже, два регіони, що були яблуком розбрату між Британією та Росією, більше не турбували англійців, і вони 1907 р. розподілили з росіянами інтереси в Афганістані та Персії (сучасний Іран); Тибет перейшов під управління Китаю.

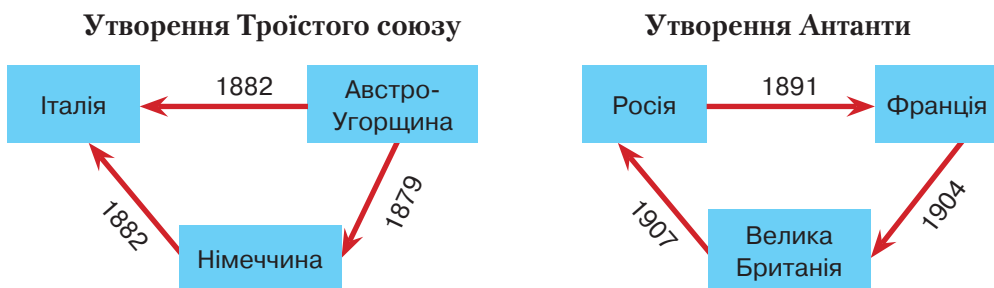
- Як Ви вважаєте, автор карикатури походив з країни — члена Троїстого союзу чи Антанти? Чому Ви дійшли такого висновку? Як, на Вашу думку, автор ставиться до зображеного ним військово-політичного союзу?

Карикатура на Троїстий союз. 1900-ті роки

Словник

- **Військово-політичний союз (блок)** — союз або угода держав з метою спільних дій для досягнення політичних, економічних і військових цілей.
- **Троїстий союз** — військово-політичний блок Німецької імперії, Австро-Угорської імперії та Королівства Італія, який утворився в 1879–1882 рр. і був спрямований проти Французької республіки, Російської імперії та Великої Британії.
- **Антанта** (з фр. згода) — військово-політичний союз Великої Британії, Франції та Росії, який сформувався впродовж 1904–1907 рр. для боротьби з Троїстим союзом.

У результаті утворення Троїстого союзу й Антанти Європою пролягла невидима лінія ворожнечі між найбільшими європейськими державами.

2. Початок боротьби за перерозподіл колоніального світу

З другої половини XIX ст. колоніалізм став важливою складовою політики провідних держав, і вони зробили найбільш рішучу спробу територіального перерозподілу світу. Упродовж останньої третини століття Британська імперія наполовину розширила свою територію, а кількість підданих королеви Вікторії збільшилася на третину. Англія, яка не брала участі у війнах у Європі, стала лідером у колонізації інших народів.

Серйозну конкуренцію британцям з часом склала Німеччина, яку кайзер Вільгельм II активно утверджував на Сході та в Африці. Однак на початок XX ст. Німецька колоніальна імперія була в 3,5 раза менша за Французьку та в 11,5 раза менша за Британську.

Отже, колоніальна система стала світовим явищем, а роль колоній як ринку сировини, дешевої робочої сили, збуту товарів стрімко зростала.

У середині XIX ст. розпочалася агресія країн Заходу проти Китаю. У результаті «опіумних» воєн Китаю було нав'язано нерівноправні договори з Британією, Францією, США та іншими країнами. Фактично на початок XX ст. Китай став напівколонією.

- Розгляньте ілюстрацію. Що, на Вашу думку, хотів сказати художник своїм малюнком? Які відомі Вам події, пов'язані з Китаєм, підтверджують (чи, можливо, спростовують) правомірність висловлення під малюнком: «Не так просто, як здавалося здалеку»?

У. Кеттлер. Карикатура з журналу «Puck», США. 1900 р.

Зображено союз із восьми держав, що вторглися в Китай і дивляться на гору з написом «Китайське питання». Гору увіччує обличчя розлюченого китайця.

3. Міжнародні кризи та збройні конфлікти на початку XX ст.

Іспано-американська війна 1898 р. за Кубу стала провісником майбутніх серйозніших збройних конфліктів. Початок XX ст. позначився погіршенням міжнародних відносин. Через боротьбу за ринки збуту загострилися відносини між Німеччиною і Великою Британією, а також з Росією. Результатом зіткнення інтересів провідних держав у боротьбі за територіальний перерозподіл стала **перша марокканська криза 1905 р.** Вона була спричинена тим, що Німеччина вирішила застерегти Францію, яка шукала союзу з Англією і Росією.

Внутрішня ситуація в Марокко була хиткою. Німеччина не мала тут серйозних інтересів, оскільки Марокко належало до сфери інтересів Франції. Згідно з угодою, яку підписала й Німеччина, жодна країна не мала права вживати в Марокко заходів, попередньо не проконсультувавшись з іншими країнами-підписантами. На початку 1905 р. Франція порушила цю домовленість, вимагаючи від марокканського султана французького контролю над місцевою армією та поліцією.

Німеччина вирішила скористатися цим приводом і «поставити на місце» французів. Німецький канцлер Б. Бюлов порадив Вільгельму II відвідати марокканського султана й запевнити його у своїй підтримці. Це мало стати попереджувальним сигналом для Франції. Кайзер не бажав такої ризикованої подорожі й намагався ухилитися від неї. Тоді Б. Бюлов самовільно передав до преси інформацію про те, що візит відбудеться.

Наприкінці березня Вільгельм II таки прибув до столиці Марокко м. Танжера. Його приїзд супроводжували кумедні події. Спочатку у воду впав німецький посланник, який поспішав привітати імператора, потім з'ясувалося, що текст промови Вільгельма до султана не підготовлений, а арабський скакун, присланий султаном у подарунок кайзеру, злякавшись феєрверку, скинув із себе імператора. На тлі цих подій Вільгельм II виголосив промову, у якій запевнив, що Німеччина підтримає султана проти домагань Франції.

Свідчення

- *Ознайомтеся з повідомленням німецького посланника. Чому промову Вільгельма II Франція вважала провокаційною. Чи мала, на Вашу думку, Франція підстави почуватися приниженою через промову німецького імператора?*

«Його Величність відзначив, що він розглядає султана як правителя вільної і незалежної імперії, яка не підлягає жодному іноземному контролю; усе, чого він бажає, щоб Німеччина мала тут такі ж пільги в торгівлі, як і інші країни, і що надалі він воліє вести переговори безпосередньо із султаном...»

З повідомлення фон Шоена до міністерства закордонних справ Німеччини (<http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/1914m/morocco.html>)

Франції було кинуту зухвалий виклик. Повернувшись до Німеччини, Вільгельм II продовжував наполягати на тому, що майбутнє Марокко має бути узгоджене на міжнародній конференції. Така конференція відбулась у 1906 р. в Іспанії. Однак Німеччина нічого на ній не досягла. Більше того, європейські держави насторожило зростання апетитів Німеччини.

Неспокійно було й на Балканському півострові, де в **1908 р.** спалахнула **Боснійська криза**. На Берлінському конгресі 1878 р. Австро-Угорська

імперія отримала повноваження управляти двома сусідніми з нею провінціями — Боснією і Герцеговиною. Оскільки вони були населені переважно сербами, то Сербія з нетерпінням чекала того дня, коли Боснія і Герцеговина приєднаються до неї.

Восени 1908 р. ці провінції захопила Австрія. Росія, яка самочинно вийшла у шати «захисниці всіх слов'ян», заявила протест. Виникла загроза війни, причому не так між Сербією та Австро-Угорщиною, як між Австро-Угорщиною і Росією.

Бути чи не бути збройному конфлікту значною мірою залежало від того, як поведе себе Німеччина, яка ще не завершила переозброєння і не була готова до війни. Не була до неї готова і Росія, що не оклигала від ганебної поразки від японців. Зрештою обійшлося без кровопролиття, хоча відносини між Росією та Німеччиною й Австро-Угорщиною були ще більше зіпсовані.

Друга марокканська криза 1911 р. Хоча французький вплив у Марокко посилювався, однак це не завадило решті країн вільно торгувати там, а французькі й німецькі промисловці співпрацювали у видобуванні корисних копалин. Коли в 1911 р. місцеве населення повстало проти султана й він звернувся до французів по допомогу, із Франції до Марокко прибули війська, які захопили столицю країни.

На початку липня на рейді порту Агадір несподівано з'явився німецький військовий корабель і став на якор. Німеччина пояснила свої дії тим, що корабель прибув для «захисту німців», які проживали в Агадірі. Проте справжні причини були іншими: по-перше, побрязкати зброєю і залякати французів; по-друге, полоскотати нерви англо-французькій Антанті.

Британія рішуче стала на сторону Франції. Якийсь час здавалося, що війни не уникнути. Однак восени напруження ослабло. Франція поступилася Німеччині певною територією в Конго в обмін на свободу дій у Марокко. Німеччина почувалася приниженою і побачила в зміцненні Антанти доказ того, що Британія здатна оточити німців щільним кільцем ворогів.

Італія і Тріполі. Того ж року Італія вирішила захопити Тріполі (територія сучасної Лівії у Північній Африці) — останню частину Османської імперії в Північній Африці. У вересні 1911 р. Італія оголосила Османській імперії війну й зайняла Тріполі. Коли бойові дії поширилися на о. Крит, османи закрили для судноплавства протоку Босфор. Тепер уже Росія мала проблеми з експортуванням свого зерна через Середземне море, і полум'я старої ворожнечі між нею та Османською імперією спалахнуло з новою силою. Отже, італійці, самі того не бажаючи, спровокували серйозну кризу на Балканах.

Балканські війни 1912–1913 рр. У 1912 р. Греція, Сербія, Чорногорія і Болгарія об'єдналися в Балканську лігу. Для них настав сприятливий момент для захоплення всіх територій, які ще залишалися в Європі за Османською імперією.

Перша балканська війна розпочалася в листопаді 1912 р. перемогами військ Балканської ліги. За півтора місяця вони захопили майже всі європейські володіння Османської імперії, за винятком Константинополя. Цей блискучий успіх неабияк стурбував як Австро-Угорщину, так і Росію.

Крапку у війні поставив *Лондонський мирний договір* (травень 1913 р.). Під контролем Османської імперії залишилися Константинополь і Босфор. Решта її володінь у Європі було поділено між чотирма членами Ліги.

Однак розподіл османських володінь не задовольнив Сербію, яка прагнула розширити територію на південь до Адріатичного моря. Щоб не допустити цього, Австро-Угорщина підтримала створення держави Албанія.

Болгарія, чий внесок у розгром Османської імперії був найбільшим, також була незадоволена. Болгари вважали, що основні здобутки від перемоги незаслужено дісталися іншим членам Ліги. Тепер уже Болгарія оголосила війну трьом своїм учорашнім союзникам: Греції, Сербії та Чорногорії. **У червні–липні 1913 р.** розпочалася **друга балканська війна**. Сподіваючись повернути втрачені території, Османська імперія виступила у війні на стороні Болгарії. Проте болгари швидко програли війну і втратили чимало з того, що отримали за Лондонським договором.

Згідно з **Бухарестським мирним договором (серпень 1913 р.)** Македонію було поділено між Грецією та Сербією. Греки отримали також о. Крит. Румунії дісталася частина болгарської провінції Добруджа; болгари мусили відмовитися від Адріанополя (нині на території Туреччини).

Одним із наслідків балканських воєн та інших збройних конфліктів було те, що в європейських столицях запанувала хибна впевненість у швидкоплинності й «нешкідливості» майбутньої великої європейської війни. Вона, мовляв, нагадуватиме «старі добрі кабінетні війни XVIII ст.». Кожна держава прагнула зробити все можливе, щоб у разі війни бути сильнішою за супротивника. Між Троїстим союзом та Антантою набирала обертів **гонка озброєнь**. Це заохочувало обоюсторонню пропаганду й психологічно готувало народи до збройного зіткнення.

- Перегляньте відеосюжет про огляд британською громадськістю верфів і бойових кораблів у День військово-морського флоту у перші десятиріччя XX ст. Чим, на Вашу думку, пояснюється те, що вишикувалися великі черги з британців, які бажали оглянути новітні британські військові кораблі? Чому британці настільки були закохані у свій флот і поклали на нього великі надії?
- Який сигнал потенційним противникам, насамперед Німеччині, посилав цей фільм?

Результати балканських воєн

• Погіршилися і без того напружені відносини між Австро-Угорщиною та Сербією. Австро-Угорщина була сповнена рішучості не допустити Сербію до моря, а також придушити слов'янський націоналізм. Територіальні претензії Австро-Угорщини на південному сході Балкан могли бути задоволені тільки за умови зникнення Сербії з політичної карти. Зі свого боку Сербія прагнула створити незалежну від Австро-Угорщини потужну слов'янську державу.

Словник

- **Гонка озброєнь** — прискорене накопичення запасів зброї та військової техніки; якісне й кількісне суперництво у військовій силі між країнами, які протистоять одна одній.

• Балканські війни виразно показали, як розподіляються симпатії великих держав: Німеччина обіцяла підтримку Австро-Угорщині проти сербів; Росія готова була підтримати сербів проти Австро-Угорщини; Болгарія, розчарована поразкою, готова була підтримати австрійців; Італія — союзник Австро-Угорщини — відмовилася допомогти австрійцям на Балканах. Небезпечно загострилися відносини між Австро-Угорщиною та Сербією. Відчуваючи підтримку Німеччини, Австро-Угорщина терпляче чекала приводу для атаки на Сербію. Цей привід серби надали австрійцям у серпні 1914 р.

4. Україна в геополітичних планах Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій на межі XIX–XX ст.

Оскільки в період «довгого» XIX ст. українська нація була позбавлена державності, то Україна була ціллю, а не рівноправним учасником міжнародних відносин. «Українську карту» у різний час намагалися розіграти Росія (вважала загарбані нею українські землі «своїми»), Німеччина та Австро-Угорщина. Менше опікувалися «українським питанням» Велика Британія та Франція.

Свідчення

«Офіційна російська політика замовчувала або чинила перешкоди будь-яким згадкам про Україну за кордоном. Від середньовіччя до XVIII ст. Україна часто фігурувала в європейській літературі. Однак із другої половини XIX ст. Заходу належало забути, що існує або колись існував такий народ. Доля українців Галичини під австро-угорською владою теж не була щасливою, проте кращою, ніж у тих, хто опинився під владою самодержавної Росії... Кожна із цих великих держав, між якими була поділена Україна, підтримувала національний рух на території іншої. Зокрема, Росію стурбувало пробудження українського національного духу в Галичині. Її напівофіційні газети писали, що внаслідок цього дедалі важче придушувати національні змагання українців у самій Росії. А потім почалася лицемірна агітація за звільнення мільйонів українців, що стогнуть у Галичині під чужоземним ярмом. Фактом, не настільки широко відомим, як мало б бути, є те, що однією з причин світової війни був конфлікт між Росією та Австрією через українське питання».

З виступу Ланселота Лоутона в палаті громад Великої Британії 29 травня 1935 р. (<http://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/Genofon/dUA/3248/1ace27e34367cdf02e32a129e547bb98.pdf?sequence=1>)

Жодна з країн не переймалася визвольними прагненнями українців і не бажала допомогти нам у боротьбі за відновлення власної держави.

Свідчення

«Ніхто в Європі сильної та великої Української держави не бажає. Навпаки, є багато сил, що зацікавлені в тому, щоб ніякої України не було, або щоб вона була якнайслабша. Тому при відбудовуванні нашої державно-національної традиції... ми не тільки не можемо покладати надії на допомогу якоїсь «орі-

ентації», а, навпаки, мусимо бути готові, що різні зовнішні сили будуть нам у тому наскільки можливо заважати».

В'ячеслав Липинський, український політичний діяч (Листи до братів хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. — Відень, 1926. — С. 98)

Росія

- Російська імперія розглядала окуповані українські землі як «власну» територію, населену «малоросами».
- Стратегічною метою політики щодо України було приєднання до українських етнічних земель Галичини, Буковини й Закарпаття, які на межі століть входили до складу Австро-Угорської монархії.
- Національний український рух, насамперед у Галичині, Росія розглядала як загрозу «цілісності» Російської імперії, а Галичину вважала осередком українського «сепаратизму».
- Морально й матеріально підтримувала в Україні проросійські настрої.
- Насаджувала на українських землях Російську православну церкву, забороняла українську мову, проводила жорстку русифікацію з метою придушення найменших проявів українського національного духу.

Німеччина

- Україна — один з етапів «походу на Схід» (Drang nach Osten); джерело забезпечення харчовими продуктами (житниця Європи), багата на природні ресурси й сировину країна.
- Звільнення України з-під російської окупації було одним із кроків до створення «Серединної Європи» — союзу держав, у якому Німеччина була б лідером.
- Припускала можливість виникнення після розпаду Російської імперії українського державного утворення, що перебувало б під впливом Німеччини.

Австро-Угорщина

- Україна цікавила Габсбурзьку монархію насамперед як сировинний і продовольчий ресурс.
- Змагалася з Росією за вплив у слов'янському світі.
- За сприятливої міжнародної ситуації готова була приєднати до Габсбурзької монархії ще й Волинь і Поділля.
- Прагнула прихилити на свою сторону не лише галицьких українців, а й українців Наддніпрянщини.
- Активно підтримувала український рух за межами Австро-Угорської імперії. Як далекосяжну мету припускала існування «Великої України» до річки Дон.

Основні події

- 1882 р.** — оформлення Троїстого союзу в складі Німеччини, Австро-Угорщини й Італії.
- 1898 р.** — іспано-американська війна.
- 1899–1902 рр.** — англо-бурська війна.
- 1905 р.** — перша марокканська криза.
- 1907 р.** — завершення формування Антанти.
- 1911 р.** — друга марокканська криза; загарбання Італією Триполі.
- 1912–1913 рр.** — балканські війни.

Заняття та завдання

- 1.** Поясніть історичні поняття «військово-політичний союз», «гонка озброєнь».
- 2.** Опишіть процес створення Троїстого союзу й Антанти. У чому полягали основні суперечності між цими союзами?
- 3.** Чому провідні країни світу вели боротьбу за володіння колоніями? Який континент був епіцентром цієї боротьби?
- 4.** Які докази Ви можете навести на підтвердження думки, що на початок XX ст. провідні колоніальні держави завершили територіальний поділ світу?
- 5.** Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте причини й природу основних міжнародних криз і конфліктів на початку XX ст.
- 6.** Проаналізуйте наведені висловлення. Які, на Вашу думку, почуття посилювала в людях гонка озброєнь і пропаганда війни? Як Ви вважаєте, кому було вигідне нагнітання таких настроїв?

«...Гонка озброєнь створює відчуття того, що війна неминуха: і хоч уряди заявляли, ніби підготовка до оборонної війни підтверджує їхнє прагнення миру й волю запобігти агресії, насправді засоби залякування настільки ж провокують, наскільки стримують. У той час, коли деякі уряди були майже готові розпочати війну, жоден уряд не був здатний відвернути її, його дії наближали початок війни».

Джеймс Джолл, англійський історик (Истоки Первой мировой войны. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. — С. 5–6)

«Справедлива й необхідна війна не більш жорстока, ніж хірургічна операція. Краще завдати хворому трохи болю й трохи замастити свої руки кров'ю, ніж дозволити хворобі розростися в ньому настільки, що він стане собі й усьому світу осоружним і помре в повільній агонії».

Сідней Лоу, англійський публіцист (Langer W. L. The Diplomacy of Imperialism. — New York, 1951. — P. 90)

«Ми повинні прийняти її [війну] у всій її дикій поезії. Коли людина кидає себе в неї, це не інстинкти оновлюють її, але чесноти, яких вона знову набуває... Це війна все оновлює».

Абель Боннар, французький письменник (Le Figaro. — 1912. — 29 Oct.)

7. Складіть у зошиті таблицю «Міжнародні кризи й збройні конфлікти на початку XX ст.».

Дата	Країни — учасниці конфлікту (кризи)	Причини конфлікту (кризи)	Хронологія подій	Наслідки

8. Якого значення надавали на межі XIX–XX ст. «українському питанню» Російська, Німецька й Австро-Угорська імперії?

УЗАГАЛЬНЕННЯ до розділу IV «Міжнародні відносини (друга половина XIX — початок XX ст.)»

- Наприкінці «довгого» XIX ст. міжнародні відносини перестали бути справою кількох великих європейських держав і набули ознак усесвітніх відносин. Феодальні імперії відійшли в минуле й *основними учасниками міжнародних відносин стали національні держави.*

- У період між Французькою революцією XVIII ст. та об'єднанням Німеччини визначальним у відносинах між країнами було не те, що відбувалося між ними в давнину, а вигода кожної країни в певній ситуації і те, чи стане в неї сил для досягнення поставленої мети. Розрахунок і самолюбство держав брали гору над порядністю, справедливістю та іншими чеснотами.

- В епоху, породжену індустріальною революцією, військова могутність держав і вплив на міжнародній арені залежали від рівня їхнього економічного розвитку. *Економічна потужність стала запорукою досягнення державою зовнішньополітичних цілей.* Відтоді й донині в міжнародних відносинах тон задають країни з високим рівнем економічного розвитку.

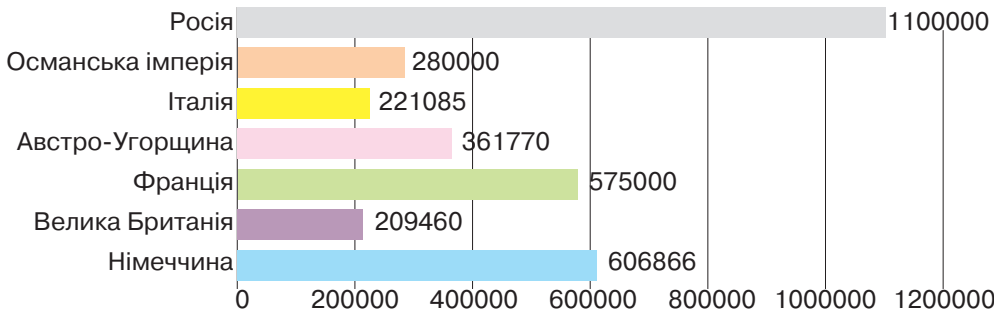
- У Європі зберігалася рівновага сил між Великою Британією, Францією, Росією, Австрією та Пруссією, і загальноєвропейської війни певний час щастило уникати.

Після Східної (Кримської) війни розпався Священний союз, і Росія втратила свої позиції в Європі. Поразка Франції у війні з Пруссією призвела до втрати країною панівного становища в Європі. *Провідну роль на континенті почала відігравати Німецька імперія.*

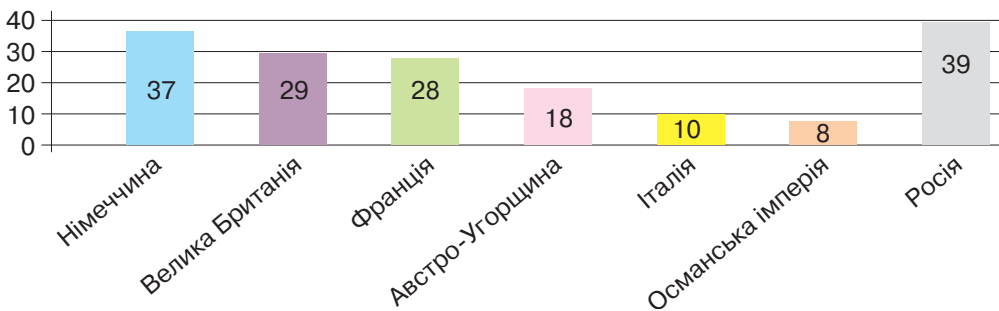
- Термін «імперіалізм» символізував загарбання віддалених територій, що супроводжувалося насиллям щодо місцевого населення. Великі держави поділили між собою Африку; в Азії тільки Японія та сучасний Таїланд не перебували під контролем європейських держав. Отже, у другій половині XIX ст. остаточно сформувалися Британська, Німецька та Французька колоніальні імперії.

- Заради дотримання рівноваги сил у Європі провідні країни утворили два *військово-політичні об'єднання*: Троїстий союз та Антанту. Між двома блоками держав набирала обертів гонка озброєнь.

Чисельність армій (1904)

Військові витрати (1904, млн англ. фунтів стерлінгів)

(Складено за: Herrmann David G.: *The Arming of Europe and the Making of the First World War.* — Princeton, 1996. — P. 234; Stevenson David: *Armaments and the Coming of War. Europe, 1904–1914.* — Oxford, 1996. — P. 8)

Перемога Японії над Росією зробила її світовою державою. Стрімкий індустріальний злет США та Японії вивів ці неєвропейські країни на позиції світових лідерів за обсягом і якістю продукції. Це означало, що *Європа втрачала монопольне становище центру світової політики*. Епоха, коли найважливіші світові події та процеси були пов'язані винятково з Європою, завершилася. Поширення індустріальної революції на інші континенти, технічний прогрес в Америці, Азії та Африці поклали їй край.

РОЗДІЛ V

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ Й ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Опрацювавши матеріал розділу, Ви:

- *знатимете* важливі для сучасності наукові й технічні винаходи, здійснені впродовж «довгого» XIX ст.; найвідоміші правові пам'ятки XVIII–XIX ст.; основні наукові й культурні центри Європи та США;
- *розумітимете* тенденції розвитку культури, основні стилі мистецтва, зміни в житті й світогляді людей упродовж «довгого» XIX ст.; поняття «реалізм», «класицизм», «романтизм», «модерн», «імпресіонізм», «масова культура», «масове виробництво»;
- *умітимете* характеризувати досягнення науки й техніки, духовної культури в провідних країнах світу; зміни у світогляді та повсякденному житті людей; визначати прояви взаємодії культур народів Європи, Америки, Азії та Африки.

§23. Освіта, наука, технічний прогрес і культура в період «довгого» XIX ст.

Згадайте

- Як великі географічні відкриття вплинули на розвиток науки?
- Чому мистецтво епохи Відродження вважають своєрідним переходом від культури середньовіччя до культури Нового часу?
- Чому митців Відродження називали *гуманістами*? Чи відрізняється трактування цього поняття в добу Відродження від сучасного?

1. Розвиток освіти

Індустріальна революція та її наслідки справили значний вплив на всі сфери життя, зокрема на освіту. Навіть у XIX ст. багато міських дітей працевлаштовувалися на заводах чи працювали на інших роботах і не відвідували школи. Сільські діти часто взагалі до школи не ходили й виконували хатню роботу або наймалися нарівні з батьками на усілякі роботи.

На початку XX ст. багато людей усвідомило, що діти повинні насамперед здобувати освіту, а вже потім працювати, що освіта має бути доступною для всіх, і це належить до сфери відповідальності держави. Такі країни, як Франція та Німеччина, розпочали створення державних систем освіти на початку XIX ст. Велика Британія і США стали на цей шлях трохи пізніше.

Оскільки державні школи утримувалися коштом сплачених громадянами податків, то навчатися в них могли всі діти, незалежно від того, з бідних чи заможних родин вони походили. При цьому багаті батьки зазвичай віддавали перевагу навчанню своїх дітей у приватних платних школах. Отже, освіта стала масовою; у Європі й США було запроваджено обов'язкову початкову, а згодом повну загальну середню освіту.

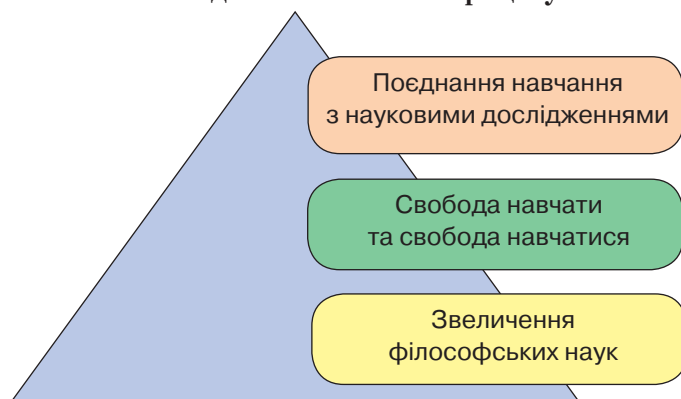
- Перегляньте відеосюжет про навчальний день у школі британського м. Вествуда в стилі середини XIX ст. На які деталі вбрання британських учителів та учнів у стилі середини XIX ст. Ви звернули увагу? Чим вони Вас зацікавили?
- Які тогочасні учнівські приладдя привернули Вашу увагу?
- Чи підтримали би Ви ініціативу учнівського комітету Вашої школи про проведення у ній навчального дня у стилі попередніх століть?

Нові обставини підштовхували державні й приватні школи до того, щоб у них не тільки навчали грамоти, розвивали розумові здібності, плекали моральність, а й забезпечували зростання дитини як особистості й доброго громадянина. На зміну жорстким правилам прийшло більш прихильне ставлення вчителів до учнів. Тоді ж утвердилася практика поділу учнів на класи за віком. Іншим напрямом розвитку освіти стало створення сільськогосподарських, комерційних і промислових шкіл.

На початку XIX ст. спочатку в Німеччині, а потім і в інших європейських країнах було проведено університетську реформу. Вона полягала у втіленні трьох складових.

Складові навчального процесу

У Франції ставлення до університетів було іншим. Наприкінці XVIII ст. внаслідок реформ Наполеона університети було практично ліквідовано, а натомість розширено мережу так званих «нормальних» шкіл. Ці заклади не стільки займалися наукою, скільки готували фахівців для різних галузей господарства. Університети ж, які збереглися, були повністю підпорядковані уряду, а наукові дослідження зосередили в Академії наук.

Водночас у Німеччині Академія наук втратила значення, яке вона мала в епоху Просвітництва, коли була противагою тодішнім університетам.

Загалом «довге» XIX ст. було періодом великих революційних змін в освіті, завдяки яким сформувалася сучасна шкільна та університетська освіта.

Свідчення

- У чому, на Вашу думку, полягає завдання університетів і загалом освіти в наш час? Чи достатньо сучасній людині, щоб стати успішною в житті, просто володіти значним обсягом інформації?

«Університет — місце, де здобувають універсальні знання... У того, хто весь день передає вже відомі знання, навряд чи залишиться час або сили для отримання нових... Завдання університету — зробити сферою своєї діяльності інтелектуальну культуру, сприяти формуванню інтелекту».

Кардинал Дж. Ньюмен, перший ректор Ірландського католицького університету (Newman J. H. The Idea of a University / John Henry Cardinal Newman. — London : Longmans, Green, and Co., 1907. — XXII. — P. 120–121)

2. Спроби філософського осмислення нової дійсності, наукові відкриття та технічні досягнення

Епоха індустріального суспільства потребувала наукового пояснення світу. Люди очікували від учених не стільки романтичних ідей, скільки практичних винаходів. У навчальних закладах поширювалися погляди, що ідеї потрібно підкріплювати доказами; ніщо не можна вважати істиною без наукового доведення.

Георг Гегель

Прихильники **реалізму** кинули виклик романтичному сприйняттю світу літераторами. Вони стверджували, що речі потрібно описувати такими, як вони є, а не такими, як їх уявляють митці-ідеалісти.

Ідеалізм як філософська течія звеличував людський розум і підносив роль ідеального або духовного. Основним виразником ідеалізму у XIX ст. був німецький філософ **Георг Гегель** (1770–1831). Він і його послідовники стверджували, що ідея, народжена «чистим розумом», може перетворювати життя, тобто свідомість людини визначає її буття.

Словник

- **Реалізм** — основний метод художнього пізнання і правдивого відображення об'єктивної дійсності в її типових ознаках, а також напрям у літературі й мистецтві, представники якого застосовують цей метод.

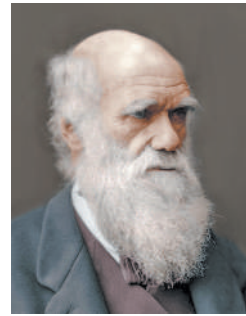
Інша група філософів, яких називали *матеріалістами*, стверджувала, що все навпаки — саме буття визначає свідомість.

XIX ст. було епохою відкриттів у природничих науках і численних технологічних винаходів. *Чарлз Дарвін* у своїй праці «Походження видів» доводив, що живі організми розвивалися від найпростіших до складних, а еволюція (розвиток) відбувалася впродовж мільйонів років. Відповідно до його вчення про «природний добір», кожне наступне покоління живих організмів успадковує ті якості, які допоможуть йому вижити в навколишньому середовищі.

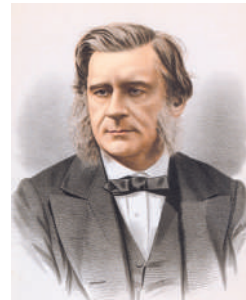
Англійський природознавець *Томас Гакслі* став першим ученим, який застосував ідеї Ч. Дарвіна безпосередньо до людей. Він обстоював думку, що люди пов'язані з тваринами через біологічну подібність.

Теорія еволюції справила значний вплив на всі галузі знань і зумовила докорінні зміни в багатьох науках. Так, відкриття в біології сприяли розвитку медицини. Учені розробили вакцини проти хвороб, які раніше вважали невиліковними (віспа, сказ); хірурги отримали для проведення операцій і післяопераційного лікування хворих антисептики і знеболювальні засоби.

Важливі відкриття було зроблено також у галузі хімії і фізики.

Чарлз Дарвін

Томас Гакслі

Важливі відкриття в галузі фізики

Учений	Країна	Зміст відкриття
М. Фарадей	Велика Британія	Створив учення про електромагнітне поле.
Дж. Джоуль Ю. Р. Маєр	Велика Британія, Німеччина	Відкрили закон збереження енергії.
Дж. К. Максвелл	Велика Британія	Створив теорію електромагнітного поля: електричні та магнітні поля взаємопов'язані й утворюють єдине електромагнітне поле, що поширюється зі швидкістю світла. Довести свою теорію дослідженнями не зміг.
Г. Герц	Німеччина	Досяг того, що не вдалося К. Максвеллу, — уперше спостерігав поширення електромагнітних хвиль. При цьому помилково вважав, що це відкриття є винятково теоретичним і не матиме практичного значення.
Г. А. Лоренц	Нідерланди	Відкрив першу з елементарних частинок — електрон.
М. Планк	Німеччина	Розробив теорію випромінювання абсолютно чорного тіла, а також теорію квантової механіки.

Продовження табл.

Учений	Країна	Зміст відкриття
Дж. Дж. Томсон	Велика Британія	Експериментально довів, що маса електрона значно менша за масу атома, а отже, атом не є неподільним.
В. К. Рентген	Німеччина	Досліджуючи електромагнітне поле, відкрив таємничі X-промені, що нині відомі як рентгенівські.
А. Беккерель	Франція	Відкрив радіоактивність, що стало поштовхом до створення ядерної фізики.
І. Пулюй	Україна, Австро-Угорщина	Водночас із В. К. Рентгеном виконав принципово важливі дослідження X-променів. Його часто нарівні з німецьким фізиком називають відкривачем цих променів.
П. Кюрі, М. Склодовська-Кюрі	Франція	Відкрили радіоактивні елементи полоній і радій. Від назви останнього пішла назва випромінення — радіоактивність.
Е. Резерфорд	Велика Британія	Установив, що під час розпаду радіоактивних елементів утворюються три види променів, які позначив літерами грецької абетки: альфа-, бета- й гамма-промені.
Н. Бор	Данія	Довів, що атом тільки зовні подібний до планетної системи, але закони руху електронів довкола ядра зовсім інші, ніж закони руху планет навколо Сонця.
А. Ейнштейн	Німеччина, США	Сформулював теорію відносності. Довів, що світ не заповнений, як вважали раніше, непорушним ефіром, натомість існує безкінечний рух матерії.

Завдяки науковим винаходам і технічним удосконаленням було створено нові машини й механізми, що докорінно змінили виробництво, забезпечили здійснення промислової революції та утвердження індустріального суспільства.

Свідчення

«Дерев'яні каравели й галеони... поступилися місцем великим залізним кораблям з механічною тягою; ґрунтові дороги, якими їздили в запряжених шестериком каретах, замінили асфальтованими й бетонованими автомобільними магістралями; залізниці конкурували з традиційними шляхами, а повітряні кораблі — з усіма наземними й водними видами транспорту. Водночас виникали й запроваджувались у життя... телеграф, телефон, бездротовий зв'язок у вигляді телебачення і радіо. Ще ніколи такий величезний обшир не набував подібної високої провідності щодо всіх форм людських зв'язків».

Арнольд Тойнбі, англійський історик (Дослідження історії. — Київ : Основи, 1995. — Т. 2. — С. 31)

3. Література та мистецтво

Кожній епосі притаманний певний стиль у культурі. Зокрема, високі зразки літератури **класицизму** з його прагненням до простоти в побудові творів, точності думки дало XVIII ст. У літературі XIX ст. спочатку панував **романтизм**. Представники цього напрямку вважали, що тільки почуття та інтуїція здатні прокласти людині дорогу до пізнання світу. Яскравими представниками романтичного напрямку в літературі були англієць *Оскар Уайльд* та француз *Віктор Гюго*.

Оскар Вайльд

Розвиток науки в XIX ст. прискорив спад романтизму у філософії й мистецтві. Натомість набув ваги **реалізм**. Представники цього напрямку вважали, що не варто прикрашати й ідеалізувати світ, а розглядати його реалістично й зображувати таким, яким він є насправді, а не уявним і бажаним. Представники реалізму в літературі й мистецтві вважали за краще мати справу зі звичайними персонажами з реального життя, аніж із романтичними героями за незвичайних обставин. Зокрема, реалізм у літературі вирізнявся свідомою відмовою від романтизму, відкиданням поезії і наданням переваги прозовим творам, а надто романам.

Світоглядні й мистецькі погляди представників романтизму та реалізму

Романтизм

Світ стає зрозумілішим і красивішим, коли людина пов'язана з природою.

Емоційне вираження найкраще, коли воно перебільшене, щоб передати завзяття і пристрасть.

Люди мають зосередитися на дивовижних деталях життя і прославляти красу природи, особливо зв'язок людини з нею.

Реалізм

Світ настільки складний і суперечливий, що його неможливо описати й зобразити просто.

Емоційне вираження має бути реалістичним, щоб розкрити важливість відносин між людьми.

Потрібно зосереджуватися на, здавалося б, незначних деталях, щоб висвітлити складність людей і суспільства загалом.

Словник

- **Класицизм** — напрям у мистецтві, зразком для якого було давньогрецьке й давньоримське мистецтво.
- **Романтизм** — один із провідних напрямів у літературі та мистецтві Європи й Америки. Романтики виступали проти канонів та обмежень у мистецтві.

Еміль Золя

Цей підхід простежуємо у творах *Чарлза Діккенса*, *Оноре де Бальзака*, *Гюстава Флобера*. Відомими літераторами-реалістами були французький письменник *Еміль Золя*, американці *Марк Твен* і *Джек Лондон*, індійський письменник *Рабіндранат Тагор* та ін.

Однак література класичного, переважно реалістичного, спрямування також не могла дати вичерпну відповідь на питання, які ставило життя. На літературній палітрі на початку ХХ ст. засяяв яскравими барвами **модернізм**.

Міфотворчість, «потік свідомості», конструювання нереальних картин світу, наповнення літературних творів психологічними сюжетами — типові прояви модернізму.

Характерні ознаки модернізму

- На відміну від реалістів, заклопотаних тим, *що* сказати, для модерністів найголовнішим було, *як* сказати. Для них краса як така була самою дійсністю, сенсом життя та творчості.
- Умовність у творах, відхід від фотографічного наслідування дійсності.
- Заперечення того, що духовне життя людини обумовлене матеріальними умовами життя.
- Намагання проникнути крізь матеріальне в духовну сутність світу, насамперед людини.
- Зосередженість на неповторному «Я» літературного героя, автора твору.
- Неприйнятний для реалізму психологізм, занурення в підсвідомість людської психіки. У центрі уваги модерністів — не зовнішні впливи на людину, а сама людина, її внутрішній світ, переживання.
- Використання символів як засобу пізнання й відтворення світу.
- Ліризм, увага до почуттів та емоцій.
- Культ сили волі, боротьби, «надлюдини» й водночас — нетерпимість до інших літературних стилів, скандальні витівки, шокуючі висловлення та вчинки.
- Переконаність у тому, що людина здатна перебудувати світ, пропагування власних рецептів такої перебудови.

В образотворчому мистецтві ХІХ — початку ХХ ст. розвивалися різні напрями й школи. Художники романтичного напрямку зверталися до ранньої трагедії грецьких або римських сюжетів. Представниками *романтизму* в живописі були француз *Ежен Делакруа* й англієць *Джон Констебл*.

Словник

Модернізм (від фр. *moderne* — сучасний, новітній) — напрям у мистецтві, для якого характерні стилізація та символика.

В образотворчому мистецтві також реалізм поступово витіснив романтизм і класицизм. Митці-реалісти прагнули втілити у своїх творах повсякденне життя звичайних людей, проявляли інтерес до навколишнього природного середовища. Якщо класицисти зображували античних героїв, а романтики віддавали перевагу винятковим особистостям у виняткових обставинах, то реалісти головною темою творчості обирали своїх сучасників та їхні повсякденні турботи.

Одним із найвідоміших у той час художників реалістичної школи вважають французького живописця, скульптора і графіка **Гюстава Курбе** (1819–1877).

Художник нерідко шокував витончену публіку ХІХ ст. своїми незвичними творчими пристрастями. Його твори викликали або рішучий осуд, або цілковите захоплене схвалення, але не залишали байдужими. Поведінка художника, який здобув репутацію «галасливого пустуна» теж суперечила канонам буржуазної добропорядності. Особливо вдавалися Г. Курбе жіночі портрети. Та все одно недоброзичливці звинувачували художника в тому, що жінки на його картинах «надто реалістичні».

Багато картин французького майстра портретного, побутового та пейзажного жанрів **Жана-Франсуа Мілле** (1814–1875) по праву вважають зразками критичного реалізму тогочасного європейського мистецтва. Художнику вдавалося неперевершено відобразити на полотні життя селян і навколишню природу без фальші та глянцю. Ж.-Ф. Мілле також відомий як автор гравюр на народну тематику, виготовлених у техніці офорту. На відміну від більшості художників, він не любив писати картини з натури. Мілле використав інший підхід — він робив безліч замальовок під час прогулянок, а потім, у майстерні, з пам'яті відтворював побачене у найдрібніших деталях на полотні. Його найвідомішим твором були «Збиральниці колосків».

Остання третина століття — час піднесення **імпресіонізму** в живописі. Яскравими імпресіоністами були французькі художники *Едуард Мане*, *Клод Моне*, *Каміль Піссаро*, *Едгар Дега*, *Огюст Ренуар*.

Іншим напрямом був **декаданс** (від фр. *decadence* — занепад, розклад) — узагальнена назва мистецької течії, пред-

Г. Курбе. Автопортрет.
1849 р.

Ж.-Ф. Мілле. Збиральниці колосків.
1857 р.

Словник

- **Імпресіонізм** — напрям у мистецтві й літературі, представники якого прагнули відтворити світ у його мінливості, передати свої враження.

Ференц Ліст

Ріхард Вагнер

ставники якої відображали у своїх творах песимістичне світосприйняття.

Музичне мистецтво також розвивалося. Багатогранна творча діяльність угорського композитора та піаніста **Ференца Ліста** (1811–1866) охоплює понад пів століття. Він створив майже півтори тисячі музичних творів, зокрема хороших, вокальних, симфонічних та органних. Написав шість творів, присвячених гетьману Івану Мазепі. Хоча не існує жодного запису гри піаніста, його вважають одним із найвпливовіших піаністів свого часу. Також був відомий добродійністю: допомагав жертвам стихійних лих, сиротам, безкоштовно навчав талановитих студентів. Пожертвував значні кошти на відкриття консерваторії в Будапешті.

Німецький композитор **Ріхард Вагнер** (1813–1883) написав свої перші твори ще в шкільні роки. Композитор сам писав лібрето до своїх геніальних опер, що не було поширеним явищем. На його думку, текст і музика мали бути єдиним цілим.

Р. Вагнер був не просто композитором, а й музичним просвітителем і письменником. Його творчість вважають висхідною точкою епохи романтизму, а також початком авангарду. Найвідоміший твір Р. Вагнера — цикл опер «Перстень Нібелунга», що складається із чотирьох великих частин і триває 16 годин. Це найдовша опера у світі, яку виконують великий оркестр і три десятки солістів.

Із середини XIX ст. значних змін зазнала архітектура через широке застосування нових матеріалів, передусім заліза та сталі. Також було зроблено спробу повернутися до готичної стилістики середньовічної Європи. Це, наприклад, вдало представлено в будівлі британського парламенту в Лондоні. У Парижі було споруджено грандіозну сталеву Ейфелеву вежу, у США — «хмарочоси».

Ці та інші нові явища були своєрідною демонстрацією могутності й величі західного світу.

Британський парламент.

Фото. 1980-ті роки

4. Культура народів Азії та Африки

Європейці часто зверхньо ставилися до мистецтва азійських та африканських народів, вважали його «примітивним». Насправді ж таке мистецтво є неповторним і багатим. На цих континентах не тільки плекали традиції, тут з'являлися й паростки нових мистецьких напрямів. Зокрема, в **Індії** це виявилось в русі, що отримав назву *Бенгальське відродження*. Очолили його *Рабіндранат Тагор*, *Надалал Бос* та інші видатні діячі індійської культури.

Східні країни, запозичуючи досягнення європейської цивілізації, прагнули зберегти свою самобутність. Це добре ілюструє мистецтво **Японії**. Тут зводили імператорські палаци, будували храми в національному стилі. Японський живопис також вирізнявся оригінальністю. Культура Японії не перегукувалася з іншими, навіть азійськими, що зумовлено тодішньою закритістю країни. Коли кордони Японії відкрилися, у країні розпочалося активне запозичення новітніх технічних винаходів. Майже в той самий час, що й у Європі та США, у Японії з'явилися, наприклад, фотографія та кіно.

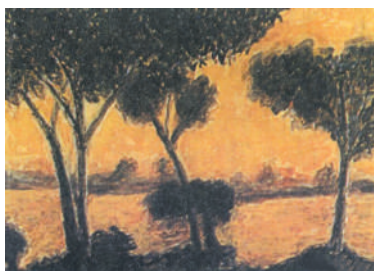
Країна зберегла свої традиції й водночас поєднала їх із науковим і технічним прогресом. Характерні ознаки гравюри ХІХ ст. втілював у своїй творчості один із найвідоміших художників Японії *Кацусіка Хокусай*.

Подібні явища відбувалися також у **Кумайі**, де інтелігенція прагнула ознайомитися з досягненнями західноєвропейської науки, культури й суспільної думки. Реформатори намагалися поєднати погляди давніх китайських мислителів із західними ідеями. Було опубліковано численні матеріали про культурне життя іноземних держав, багато уваги приділяли освіті.

Зміни в житті країни вплинули на китайський театр. На основі багатьох місцевих театрів утворилася нова форма — пекінська музична драма (цзинсі).

Новий напрям у живописі започаткував китайський художник *Жень Бонянь*, який збагатив традиційний китайський живопис «гохуа» (картини на шовкових або паперових сувоях, які пишуть тушшю або фарбою, розведеною водою) здобутками європейських майстрів.

Були досягнення і в архітектурі. Збудований у Пекіні наприкінці ХІХ ст. в національних традиціях імператорський літній палац Іхеюань («Парк безтурботного відпочинку») вражав вишуканістю. Чудові зразки паркової архітектури створено в інших містах, продовжували розвиватися художні ремесла (кераміка, ткацтво, вишивання тощо).

Р. Тагор. Пейзаж. 1890-ті роки

К. Хокусай. Велика хвиля.
1832 р.

Жень Бонянь.
Дерево й птахи.
1870-ті роки

Палацовий павільйон
Ціньянфан у парку Іхеюань.
Друга половина XIX ст.

Культурне життя **Африки** було строкатим, як і сам континент. З одного боку, у Єгипті й Алжирі активно запозичували європейську культуру, з іншого — більшість країн континенту зберігала свою культуру такою, якою вона була віками. Колонізація європейцями Африканського континенту не зупинила й не перервала розвиток культури племен і народів, які його населяли. Саме ця частина африканської культури становить найбільший інтерес.

Розвиваючи традиційне декоративно-ужиткове мистецтво, африканські майстри продовжували творити в різних жанрах скульптури, розпису, орнаменту. Художня творчість африканців не вичерпувалася культовим за своїм призначенням ужитковим мистецтвом. Були також поширені різьблені скульптури з дерева із зображеннями різних духів, предків або певних історичних осіб чи богів.

Унікальним досягненням африканського мистецтва вважають маски, які вразили мандрівників і місіонерів. Найчастіше їх виготовляли у формі морди тварини — покровительки роду чи племені. Такі маски використовували в різноманітних обрядах. Також були поширені маски чаклунів і танцювальні маски.

Загалом мистецтво Африки було реалістичним, однак цей реалізм мав яскраво виражений африканський колорит. Зображуючи предків, художники передавали характерні ознаки будови людського тіла. Так, скульптори вважали, що найважливіша в образі людини голова, тому її наївно зображували непропорційно великою. На тулубі відображалося лише те, що було істотним з погляду майстра: ознаки статі й татуювання. Деталі одягу та прикраси, відповідно до африканської мистецької традиції, зображували не часто.

Традиційні африканські магичні статуетки й маски

В африканській палітрі традиційно переважають три кольори: білий, чорний і червоно-коричневий. Навіть у мовах Західної Африки існують слова для позначення тільки трьох основних кольорів. Усі темні тони називають *чорними*, а всі світлі — *білими*. Блакитний і зелений кольори використовували тільки в скульптурі й розписах племен Південної Нігерії.

Чудові самобутні традиції художнього ремесла африканських народів свідчать про те, що задовго до приходу на континент європейців в Африці існували високорозвинена культура й мистецтво.

Заняття та завдання

1. Які зміни відбулися в галузі освіти наприкінці XVIII — у XIX ст.?
2. Охарактеризуйте за допомогою таблиці (с. 203–204) досягнення природничих наук і визначте, яку роль вони відіграли в розвитку техніки, духовної культури провідних країн світу.
3. У який, на Вашу думку, спосіб відбувалося взаємопроникнення культур народів Європи, Америки, Азії та Африки?
4. Висловіть свою думку щодо тенденцій розвитку культури, основних стилів мистецтва, змін у житті та світогляді людей у період «довгого» XIX ст.
5. Поясніть поняття «романтизм», «класицизм», «реалізм», «модернізм».

Матеріал до практичного заняття 5

Зародження масової культури

I. Масова культура як явище

• Базова інформація

Одним із проявів становлення індустріального суспільства було зародження та поширення *масової культури*.

За точку відліку появи й розвитку масової культури беруть кінець XIX — початок XX ст. Ознаки масової (популярної) культури вперше проявились у США у зв'язку зі стрімким розвитком кінематографа.

• Практична частина

- *Ознайомтеся із висловленням політолога. Чому, на Вашу думку, він обумовлює масову культуру науково-технічною революцією? Чи погоджуєтеся Ви з таким підходом? Аргументуйте Вашу точку зору.*

Словник

Масова культура — явище, що виникло в умовах індустріального суспільства. Масова культура покликана задовольняти потреби основної маси населення. Термін також уживають для означення культури, що протиставляється елітарній.

«Якщо Рим подарував світові право, Британія — парламентську систему, Франція — культуру й республіканський устрій, то сучасні США — науково-технічну революцію і масову культуру».

*Збігнєв Бжезінський, американський політолог
(<http://www.megos.org.ua/Kultura.1.12.html>)*

• Базова інформація

Для того щоб в епоху індустріалізації люди могли приділяти час театру, танцям, музиці, а згодом кіно, крім грошей на розваги вони також повинні були мати достатньо вільного часу. Скупчення населення в містах, збільшення кількості робочих місць на заводах розширювали потенційну аудиторію кінотеатрів, мистецьких виставок, концертів.

У різних країнах поширення масової культури відбувалося по-різному, але спільними ознаками були масовість і демократизм цього явища, а також рівень освіченості населення.

• Практична частина

- *Розгляньте ілюстрації. Перша ілюстрація пов'язана з подією, що сталася в Англії в 1870 р. за прем'єрства В. Гладстона, друга — з популярністю роману як основного літературного жанру XIX — початку XX ст. Який, на Вашу думку, може існувати зв'язок між цими подіями?*

На уроці. Ілюстрація з журналу. XIX ст.

П. Фішер. Цікава книжка. 1905 р.

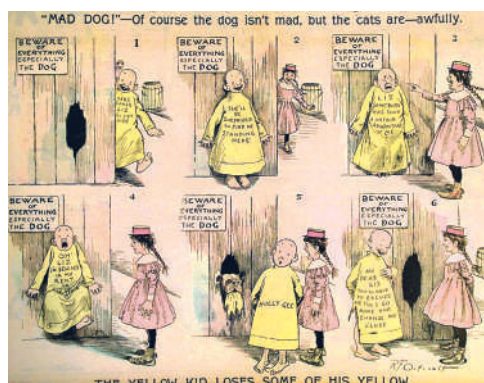
• Базова інформація

Наприкінці XIX ст. щотижневі газети почали друкувати сентиментально-мелодраматичні твори, які згодом отримали назву *сердечна преса*, або *індустрія мрій*. У США з'явилася така форма масової культури, як *комікси*. Спочатку цей жанр був призначений винятково для дітей, але з часом став невід'ємною складовою дозвілля дорослих.

• Практична частина

- *Розгляньте американські комікси XIX ст. Як Ви думаєте, людям якого віку адресований перший комікс, а якого — другий? Висловіть припущення про*

причини й рівень популярності певного виду мистецтва, якщо він користується масовим попитом у різновікової аудиторії.

II. Революція в моді

• Базова інформація

Швацька машина стала одним із символів індустріалізації. Її поява вплинула не тільки на моду, а й на поведінку, манери, смаки людей різного походження, соціального статусу та майнового стану.

• Практична частина

- За рекомендацією вчителя при підготовці до заняття оберіть фрагменти двох чи більше кінофільмів, присвячених подіям на межі XIX–XX ст. Наприклад, із серіалу «Абатство Даунтон» (<https://www.youtube.com/watch?v=EOM3y4P8TEM>; <https://www.youtube.com/watch?v=6hLTX9HmWRY>) і серіалу «Пригоди Шерлока Холмса» (http://seasonvar.ru/serial6104Prikladyucheniya_Sherloka_Holmsa.html).
- Під керівництвом учителя/вчительки поділіться на робочі групи. Перша група переглядатиме фрагменти однієї кінострічки, друга — іншої. Обговоріть у групах та обміняйтеся враженнями про помічені вами зміни у вбранні й поведінці героїв фільму. Порівняйте тогочасну моду з напрямками моди в попередні півстоліття (див. Матеріал до практичного заняття 2, с. 46–48).
- Як, на Вашу думку, ці зміни могли бути пов'язані з індустріалізацією та прискоренням ритму життя? Як у них відображена масова культура?

Кадр із кінофільму «Абатство Даунтон». 2013 р.

Кадр із кінофільму «Пригоди Шерлока Холмса». 1984–1985 рр.

• Базова інформація

Наприкінці XIX ст. під впливом модерну змінилися жіночий костюм і взуття. Моду диктували великі салони, кожен із яких мав власний стиль.

Одяг для прогулянок:
на жінці — верхнє плаття,
на чоловікові — пальто

Жінка
в костюмі-тальєрі

Жінки з дітьми,
одягнені для прогулянки

Плаття часто мали високий закритий комір. Модними були пишні жіночі зачіски, на голові носили капоти й величезні капелюхи з пір'ям, криси яких загиналися. Таке вбрання створювало образ стилізованої жінки-квітки, жінки салонів, театрів і вечірніх розваг.

Та з часом звичний ритм життя змінився; з'явився автомобіль, що також вплинуло на форму костюма. Крім того, зміни були зумовлені боротьбою жінок за рівні права з чоловіками. Усі верстви середнього і високого статку тогочасного суспільства захоплювалися спортом. Були популярні велосипедні прогулянки, крокет, теніс, плавання. Жінки перевдягнулися в спідниці зі зручними блузками.

Справжній прорив у моді відбувся завдяки англійському модельєру *Джону Редферну*, який одягав англійський королівський двір і придворних дам. Наприкінці XIX ст. він винайшов жіночий костюм із жакетом-пальтом на основі чоловічого сюртука. Жакет і спідницю виготовляли з однієї тканини й поєднували зі строгою блузкою з високим стоячим коміром. Костюм почали називати «костюмом-тальєром», і це був чи не перший жіночий діловий костюм.

Мода 1920-х років

Чоловічий костюм на межі століть зазнав незначних змін. Парадним одягом став чорний фрак, офіційним — чорний редингот (сюртук) і візитні смугасті штани. Повсякденний одяг — короткий сюртук (попередник піджака), суконні й оксамитові куртки, обшиті кольоровою тасьмою. Одноманітність чоловічого костюма порушував великий набір капелюхів: високі циліндри, котелки, солом'яні канотье, кепі. Як аксесуари в чоловіків були гетри на черевиках, білі кашне, тростини, парасолі. Найпопулярнішою в чоловіків була зачіска з прямим проділом.

У першому десятилітті XX ст. помітну роль у моді відігравав стиль модерн, що сповідував простоту та свободу. Зароджувалися нові напрями в

мистецтві (кубізм, абстракціонізм), і кожний із них по-своєму впливав на костюм. Основною вимогою моди стали природність і простота. В одязі з'явилися яскраві деталі. Дедалі частіше взірцями краси й моди ставали актриси й актори кіно та театру. Так, утіленням краси й жіночності на початку ХХ ст. вважали американську балерину *Айседору Дункан*, яка танцювала у вільному напівпрозорому платті — пеплосі, без корсета з китового вуса.

У 1900-х роках у моді панували східні мотиви. Художник і модельєр *Поль Пуаре* відмовився від корсета й створив вишукані сукні-туніки. У своїх моделях він використовував перську вишивку, східні тюрбани з хутра й парчі. Спідниці стали коротшими. Це була нова естетика індустріального суспільства, яка гармонійно поєднувала вишуканість і простоту.

Спрощенню одягу сприяв розвиток індустріального виробництва. Масовий пошив одягу передбачав відмову від корсетів та інших трудомістких елементів і перехід до простіших форм. Виготовлення костюма промисловим способом зумовило розроблення стандартів, маркування розмірів та ін. Одяг став демократичнішим.

Чоловіча мода порівняно з жіночою була набагато простішою: змінювалися хіба що ширина лацканів і штанів, довжина піджаків і пальт. Утвердилася форма англійського чоловічого костюма: його крій став вільнішим, піджак остаточно витіснив сюртук, а фетровий капелюх — циліндр.

• Практична частина

- Перегляньте ілюстрації на с. 215 і обміняйтесь у робочих групах думками про розвиток моди наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Які деталі гардеробу викликають у Вас найбільший інтерес? Чи важливо для Вас, щоб Ваші уподобання поділяли однолітки? Чи є в одязі тієї епохи ідеї, що можуть бути втілені в сучасній моді?

III. Нова музика

• Базова інформація

Нові віяння поширились у музиці й танцях. Зародившись у США, наприкінці ХІХ ст. популярності набув стиль *регтайм* — американський аналог європейської романтичної фортепіанної музики в афро-американському стилі. Фортепіано стало настільки популярним у США, що мало бути в кожному пристойному домі. На південному сході США стрімко набрав популярності *блюз*, поширився *джаз*. На танцювальних майданчиках запанував *фокстрот*; величезні аудиторії збирали *мюзикли*.

Словник

- **Джаз** — форма музичного мистецтва, що виникла на межі ХІХ–ХХ ст. в США як синтез африканської та європейської культур.
- **Мюзикл** — музично-сценічна вистава, у якій поєднано різноманітні жанри й виражальні засоби естрадної та побутової музики, хореографічного, драматичного й оперного мистецтва.
- **Фокстрот** — американський парний танець, що з'явився на початку ХХ ст., який виконують у помірно швидкому темпі. Вирізняється свободою рухів та елегантністю.

• Практична частина

- Розгляньте ілюстрації, на яких зображені техніка танцю, місце проведення балів, убрання та емоційний стан танцівників у XVIII ст., у першій половині XIX ст. та наприкінці XIX — на початку XX ст. Який висновок про демократизм і загальну атмосферу танців Ви можете зробити, проаналізувавши ці ілюстрації? Чи дає порівняння хоча б частково відповідь на запитання про відмінності масової культури від культури попередніх епох?

Танці у XVIII ст.

Менует

Полонез

Танці в першій половині XIX ст.

Вальс

Кадриль

Танці наприкінці XIX — на початку XX ст.

Канкан

Фокстрот

Вальс-бостон

Чарльстон

• Висновок

Отже, масова культура — це, без перебільшення, феномен, що з'явився наприкінці XIX — на початку XX ст. Виникнення масової культури пов'язане з епохою становлення великого промислового виробництва. З появою друкованих ЗМІ й радіомовлення сфера впливу масової культури суттєво розширилася.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

до розділу V «Розвиток культури й повсякденне життя наприкінці XVIII — на початку XX ст.»

- Зазвичай, коли йдеться про *повсякденне життя* людей у XIX ст., то в уяві найперше постають заводські труби, сірі промислові міста та інші притаманні добі індустріальної революції споруди і предмети. Насправді «довге» XIX ст. мало багато «облич», було колискою сучасної культури і змін у повсякденному житті. Люди пройшли непростий шлях від первісного страху перед паровими двигунами до активного використання у побуті небачених раніше механічних пристроїв, що полегшували повсякденне життя. Попередня епоха, коли повільно й спокійно плинуло буржуазне життя, змінилася пробудженням у людях прагнення до споживання якісних і доступних харчів і товарів, рішучих змін у своєму житті.

- Головна особливість *освіти* протягом «довгого» XIX ст. полягала в *активній участі держави у справах освіти*. Фінансована державою шкільна освіта поступово змінила уявлення попередніх століть, що нібито освіта — справа необов'язкова, приватна й суто індивідуальна.

- *Державна освіта замінила релігійно забарвлену систему освіти* попередніх двох століть. Утручання держави в освіту сприйняли не всі. Так, деякі церкви та релігійні групи застерігали щодо державного контролю над навчальними програмами. Недовіра до участі держави в освіті зумовила появу багатьох приватних шкіл.

- Ще однією особливістю тогочасної освіти була її *демократизація*. Освіта перестала бути привілеєм для дітей зі знатних і заможних родин; за-

лучення до освіти всіх дітей, незалежно від їхнього соціального та майнового стану, стало прикметою століття.

- Освіта дедалі більше перебудовувалась у бік *навчання і виховання за-для особистого й суспільного успіху освіченої людини та суспільства загалом*. Соціальні та економічні зміни спонукали державні й приватні школи розширити свої цілі та навчальні програми. На школи покладали місію не тільки навчити дітей читати та писати, а й критично мислити, формувати моральність і риси доброго громадянина. Хоча методи навчання все ще залишались орієнтованими на запам'ятовування змісту підручників і сувору дисципліну, проте поширювалося більш людяне й прихильне ставлення до дітей.

- Досягнення освіти й науки справили значний вплив на розвиток суспільства в XIX — на початку XX ст. У цей час було зроблено найбільші *наукові відкриття*, які зумовили перегляд уявлень про навколишній світ і отримали назву *революція в природознавстві*.

- Завдяки розвитку торгівлі й міжнародних відносин, дослідженню та освоєнню нових територій було отримано багато інформації, яка свідчила про взаємопов'язаність природних явищ. Так, досягнення біологічних наук дали потужний поштовх розвитку медицини. Вагомим здобутком стало відкриття наприкінці століття німецьким фізиком В. Рентгеном променів, які й донині допомагають лікарям виявляти хвороби, правильно ставити діагноз і успішно лікувати хворих. Завдяки досягненням у медицині скоротилася смертність, припинилися масові епідемії, збільшилася середня тривалість життя.

- *Стрімкий технічний прогрес* проявився у швидкому впровадженні різних технічних винаходів. Учені домоглися значних результатів у розробленні засобів зв'язку: телеграфний апарат, телефон, радіоприймач.

- У другій половині XIX ст. було створено перший двигун внутрішнього згоряння. Загалом технічні новинки стали доступнішими, вони охопили всі сфери життя.

- У *літературі й мистецтві* творчо змагалися неокласицизм і романтизм. Митці-реалісти відображали у своїх творах повсякденне життя, вплив буття на формування свідомості людини, критикували вади соціального устрою суспільства. Послідовники ж романтизму змальовували світ таким, яким би він мав бути, щоб людина почувалася щасливою.

- Помітним явищем у мистецтві другої половини XIX ст. стало формування нового художнього напрямку — *імпресіонізму*. Його основна особливість — прагнення висловити враження від побаченого. Предметом зображення був не реальний предмет або явище, а людське сприйняття, психологічний стан, який вони викликали.

- Зростання економіки і добробуту людей, науково-технічний прогрес — усе це сприяло досягненням у сфері мистецтва. У XIX ст. *мистецтво стало більш демократичним*, перестало бути забаганкою і привілеєм обраних. Зростання освіченості населення сприяло тому, що з новітніми творами письменників, поетів, драматургів ознайомилося набагато більше людей; відкривалися численні публічні музеї, галереї та виставки.

Отже, культура й мистецтво «довгого» XIX ст. віддзеркалювали всі найважливіші явища в житті тогочасних людей.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

до курсу «Основні ідеї, здобутки й виклики “довгого” ХІХ ст.»

«Довге» ХІХ ст., яке відділяють від нас усього кілька поколінь, багато в чому вплинуло на сучасний світ, заклало підвалини змін у науці, мистецтві й культурі, у відносинах між культурами народів різних континентів.

- В останній третині ХІХ ст. в основному *завершився процес оформлення нової політичної системи суспільства*. Вона ґрунтувалася на свободі підприємництва, торгівлі, розширенні політичних прав і встановленні конституційного ладу. Однак ліберальні порядки утвердилися не відразу. Лише після парламентської реформи 1832 р. в Англії, революцій 1848–1849 рр. в Європі, об'єднання на початку 1870-х років Німеччини й Італії до влади прийшла буржуазія. Установилися такі форми державного правління: конституційна монархія, президентська республіка й парламентська республіка.

- Упродовж століття у провідних країнах світу *сформувалося індустріальне суспільство*. Це був час піднесення середнього класу й класу найманих робітників.

- Поява спочатку у Франції, а потім і в Англії, Італії та Німеччині середнього класу — людей із грошима, певним рівнем освіти й бажанням відігравати провідну роль в управлінні державою та в бізнесі — було важливим чинником створення індустріального суспільства й утвердження нових форм управління державою. Середній клас, налаштований на використання нових форм господарювання, переваг індустріальної революції, був носієм ідеалів Американської та Французької революцій.

- Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. — це також період *пошуку порозуміння між робітниками й роботодавцями*. Кількість робітників зі зростанням виробництва постійно збільшувалася. У середині ХІХ ст. у світі налічувалося майже 10 млн робітників, а наприкінці його стільки ж було в самих лише США. Важливим новим явищем стало *виникнення профспілкового руху*.

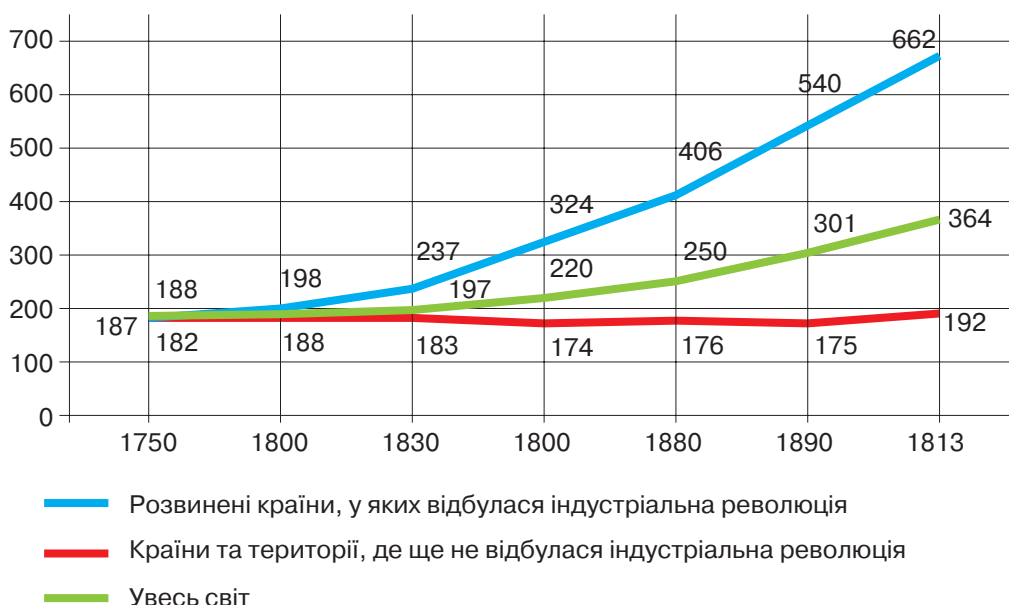
- На тлі загострення відносин між робітниками й капіталістами набирали популярності політичні партії, які називали себе захисниками людей праці. Поширилася утопічна ідея побудови безкласового комуністичного суспільства.

- Французька революція 1789 р. і наполеонівські війни дали потужний поштовх *пробудженню національної самосвідомості* народів. Найбільший відгук ідея створення власних національних держав знаходила серед народів, позбавлених державності, зокрема українців.

- *Імперіалізм і колоніалізм* також стали невід'ємними атрибутами «довгого» ХІХ ст. Формувалися національні ринки, стрімко розвивалася міжнародна торгівля. До кінця століття завершився процес утворення світового ринку, у якому велике значення мав економічний і територіальний поділ світу. Мονополізація зовнішнього ринку передбачала захоплення колоній, які були гарантованими ринками збуту товарів і джерелом сировини. Наукова, технічна й військова перевага європейських країн полегшувала завоювання колоній.

- Одним із наслідків індустріальної революції у «довгому» ХІХ ст. стала *зміна світової розстановки сил*. Загальна картина цієї зміни відображена на діаграмі, що показує наростання розриву у виробництві та багатстві, породженого різною залученістю країн до індустріалізації.

Вироблено продукції на душу населення (ам. дол.)

- В останнє десятиліття XIX ст. на міжнародній арені з'явився новий потужний гравець — США, які витіснили Англію з лідерських позицій. Сполучені Штати проводили гнучку зовнішню політику, яка полягала в збереженні політичної незалежності зарубіжних країн, у яких були зацікавлені США, за умови їхньої економічної залежності від Америки.

- Докорінно змінилися погляди на призначення науки, на роль науковців у суспільстві. *Наука стала виробничою сферою, а науковці — важливими постатями в індустріальному суспільстві.* Наукові відкриття і технічні досягнення зумовили появу нових галузей виробництва — хімічної, електротехнічної та ін. Зароджувалися обчислювальна техніка, автоматизація, виробництво штучних матеріалів, використовувалися властивості атома. Ці досягнення багато в чому стали основою виробництва вже у XX ст. Темпи змін істотно пришвидшилися, різко скоротився час упровадження відкриттів і технічних винаходів у виробництво.

- *Змінилася роль релігії та церкви.* Захоплення природничими науками зумовило розмивання релігійних поглядів. Релігію вже не розглядали як головний показник прихильності громадян до держави.

- *Освіта* стала доступнішою і масовою. Майже одночасно у Великій Британії, Франції та Німеччині було створено світські системи освіти, що фінансувалися і контролювалися безпосередньо державою. Уперше більшість громадян отримала доступ до освіти.

- Взаємодія держав світу сприяла *взаємовпливу й взаємозбагаченню культур* різних країн, народів і континентів. Урізноманітнилися мистецькі течії і напрями.

Загалом «довге» XIX ст. було жвавим і важливим етапом у розвитку людської цивілізації. Люди не створили ідеальне для всіх суспільство, але саме тоді було зроблено важливі кроки на шляху до більш справедливого світу.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

40-ві–90-ті роки XVIII ст.	початок індустріальної революції
14 липня 1789 р.	взяття повсталими парижанами фортеці Бастилія з розміщеною у ній в'язницею. Вважається датою початку Великої французької революції
1789 р.	ухвалення Декларації прав людини і громадянина у Франції
1791 р.	прийняття першої в історії Франції конституції
1792 р.	установлення у Франції республіки
1792–1804 рр.	Перша республіка у Франції
1793 р.	установлення якобінської диктатури у Франції
1794 р.	термідоріанський переворот у Франції, повалення якобінської диктатури
1794–1795 рр.	термідоріанський період у Франції
1795–1799 рр.	режим Директорії у Франції
1796–1815 рр.	наполеонівські війни
1799 р.	державний переворот у Франції (переворот 18 брюмера); завершення Французької революції і початок правління Наполеона
1799–1804 рр.	період Консульства у Франції
1804–1814 рр.	Перша імперія (імперія Наполеона) у Франції
1810–1826 рр.	війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці
1814–1815 рр.	Віденський конгрес
1814–1830 рр.	період Реставрації Бурбонів у Франції
1815 р.	Сто днів (20 березня – 22 червня) Наполеона
1815 р.	створення Священного союзу
грудень 1825 – січень 1826 р.	збройний виступ російських декабристів
1830 р.	Липнева революція у Франції

Хронологічна таблиця

1830–1848 рр.	Липнева монархія у Франції
1832 р.	перша парламентська реформа у Великій Британії
1836–1848 рр.	чартистський рух у Великій Британії
1837–1901 рр.	«вікторіанська доба» у Великій Британії
1839–1842 рр.	перша «опіумна» війна між Великою Британією та Китаєм
1848–1849 рр.	«Весна народів» у Західній і Центральній Європі
1848–1852 рр.	Друга республіка у Франції
1850–1868 рр.	Тайпінське повстання в Китаї
1852–1870 рр.	Друга імперія у Франції
1853–1855 рр.	Східна (Кримська) війна
1856 р.	Паризький мирний договір
1857–1858 рр.	Сипайське повстання в Індії
1858–1860 рр.	друга «опіумна» війна між Великою Британією та Китаєм
1860 р.	створення Італійського королівства
1860–1870-ті роки	«великі реформи» у Росії
1861–1865 рр.	Громадянська війна в США
1865–1877 рр.	реконструкція Півдня в США
1867 р.	друга парламентська реформа у Великій Британії
1867 р.	створення Австро-Угорської імперії
1867–1912 рр.	доба Мейдзі в Японії
1870 р.	завершення об'єднання Італії
1870–1871 рр.	франко-пруська війна
1870–1940 рр.	Третя республіка у Франції
1871 р.	Паризька комуна
1871 р.	завершення об'єднання Німеччини. Проголошення Німецької імперії; ухвалення конституції
1871 р.	Франкфуртський мирний договір

1877–1878 рр.	російсько-турецька війна
1878 р.	Берлінський конгрес
1882 р.	оформлення Троїстого союзу
1884–1885 рр.	Берлінська конференція
1889 р.	прийняття конституції Японії
1890 р.	антитрестівський закон Шермана в США
1890 р.	відставка О. фон Бісмарка з посади канцлера Німеччини
1894 р.	китайсько-японська війна
1898 р.	іспано-американська війна за Кубу
1899–1901 рр.	Іхетуанське («боксерське») повстання в Китаї
1899–1902 рр.	англо-бурська війна в Південній Африці
1901–1906 рр.	президентство Т. Рузвельта в США
1904–1905 рр.	російсько-японська війна
1905 р.	перша марокканська криза
1905–1907 рр.	революція в Росії
1906 р.	століпінська реформа в Російській імперії
1907 р.	завершення формування Антанти
1908 р.	Молодотурецька революція
1908 р.	боснійська криза
1911 р.	друга марокканська криза
1911–1912 рр.	Синьхайська (Учанська) революція в Китаї
1912–1913 рр.	балканські війни
1913 р.	обрання В. Вілсона президентом США